

Д. І. Мишко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
УМОВИ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОСТІ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ · 1963

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Д. І. МИШКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
УМОВИ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

(СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН
І АНТИФЕОДАЛЬНІ РУХИ НА УКРАЇНІ
В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1963

9 (с2) 1
М 96

В монографії на підставі великого фактичного матеріалу висвітлюється соціально-економічний розвиток і політичне становище України в період формування української народності.

Показано процес загарбання магнатами і шляхтою селянських земель, висвітлюються питання селянського землеволодіння і землекористування, розвитку сільського господарства, ремесла, промислів і торгівлі.

Значна увага приділена аналізу соціально-економічного становища різних груп сільського населення, показано, як відбувалося закріпачення їх феодалами, розповідається про зростання податків і феодалної ренти, про боротьбу селян проти феодално-кріпосницького гніту та іноземних загарбників.

Праця розрахована на науковців, викладачів і студентів, вчителів середніх шкіл, на широке коло читачів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *М. Н. Леценко*

ВСТУП

Радянська історична наука за роки будівництва соціалізму досягла величезних успіхів. Завдяки повсякденному піклуванню Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету вона зайняла провідне місце у світовій історичній науці. Історики Радянського Союзу, керуючись марксистсько-ленінською теорією, успішно досліджують закономірності розвитку людського суспільства. Вони внесли цінний вклад у розв'язання важливих проблем вітчизняної і світової історії. Написані ними наукові праці з історії різних суспільно-економічних формацій свідчать про те, що лише в Радянському Союзі та країнах соціалістичної системи створені необмежені можливості для розвитку історичної науки.

Особливо широкі обрії відкрили перед радянською історичною наукою XX і XXII з'їзди КПРС. Викривши і засудивши культ особи Сталіна і його шкідливі наслідки як в галузі партійного і державного керівництва, так і в галузі суспільних наук, Комуністична партія, її Центральний Комітет на чолі з вірним лєнінцем М. С. Хрущовим здійснили справжній подвиг.

Виходячи з накреслень нової Програми КПРС, радянські історики усувають всі недоліки в історичній науці, зв'язані з культом особи, підносять її на рівень, гідний нашого героїчного періоду — періоду побудови найпрекраснішого, найсправедливішого суспільства на землі.

Наукове дослідження і всебічне глибоке висвітлення проблеми економічного розвитку України і соціально-економічного становища трудящих мас сільського населення в XV—першій половині XVI ст. має велике теоретичне і пізнавальне значення. В цей період відбувався процес формування українського народу.

Досліджуючи закономірності розвитку людського суспільства, Ф. Енгельс писав, що завдання істориків — «простежити послідовні ступені цього процесу серед усіх його блукань і довести внутрішню його закономірність серед усіх позірних випадковостей»¹. Класики марксизму-ленінізму глибоко і всебіч-

¹ К. Маркс Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, К., 1955, стор. 113.

но обґрунтували закономірність виникнення і формування феодалізму, піддали науковому аналізу розвиток його на різних етапах, визначили вирішальну роль продуктивних сил і виробничих відносин, показали діяльність основних класів і значення класової боротьби.

За визначенням класиків марксизму-ленінізму, основою феодальної суспільно-економічної формації була феодальна власність на землю і неповна власність на кріпосного селянина, який змушений був працювати на свого пана. Кріпосне селянство в період феодалізму було тією силою, яка створювала матеріальні і культурні багатства країни.

Марксистсько-ленінська методологія допомагає нам дослідити і висвітлити розвиток феодального способу виробництва на Україні в XV—XVI ст., на конкретному історичному матеріалі показати економічне і політичне життя основних виробників матеріальних благ суспільства.

Наукове вивчення і узагальнення архівного і опублікованого фактичного матеріалу показує, що основою розвитку українського народу є його трудова діяльність в сільському господарстві і промисловості, розширення економічних, політичних і культурних зв'язків між різними українськими землями, селами і містами. Оскільки основою життя людського суспільства є продукування матеріальних благ, то дослідження цього процесу розкриває перед нами картину всієї сукупності виробничих взаємовідносин між різними класами і показує характер способу виробництва на Україні в той період.

Відкривши основний закон розвитку суспільства, К. Маркс показав роль трудящих мас як творців історії. З відкриттям цього закону історія стала справжньою наукою. Вона висвітлює і глибоко розкриває суспільне життя всіх попередніх епох. «Хаос і довільність,— писав В. І. Ленін,— що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий,— з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»².

Вчення класиків марксизму-ленінізму про роль трудящих мас в історії людського суспільства є ідейною і теоретичною основою радянської історичної науки, керівною настановою до наукового висвітлення проблеми життя і творчої діяльності українського народу в період його формування.

В цій праці головна увага приділена висвітленню найважливіших питань соціально-економічної історії України XIV, XV і першої половини XVI ст.

На жаль, ця важлива проблема не дістала достатнього вивчення в історичній літературі. Дворянські і буржуазні історики

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

переважно описували політичні події, які відбувалися на території Великого князівства Литовського і Польщі, що володіли тоді українськими землями. Вони майже не цікавились життям і діяльністю трудящих мас. Проте в деяких працях буржуазних істориків зустрічаються назви різних груп сільського населення України того часу, а іноді говориться про їх господарювання і виконання ними різних повинностей на користь феодалів і держави.

Одним із відомих істориків-дослідників так званого «литовсько-руського права» був Ф. Леонтович. В його працях з історії Великого князівства Литовського знайшло деяке відображення і життя українського селянства в XV—XVI ст.³ Не зрозумівши суті феодального суспільства, Ф. Леонтович не зумів вірно показати й причин, які зумовили появу великого феодального землеволодіння, формування різних груп феодально залежних селян, правової нерівності їх в суспільному житті і т. д. Всі ці складні питання він намагався пояснити тим, що селяни з найдавніших часів економічно і юридично залежали від князів, бояр та інших багатих людей, а тому й не користувалися привілеями. Ф. Леонтович вважав, що вільні селяни через свою бідність змушені були позичати у землевласників хліб, гроші, яких не могли повернути, і потрапляли в кабальну залежність від них⁴. На сторінках своїх праць Ф. Леонтович всіляко намагався виправдати феодалізм, показати феодалів гуманними і законними володарями землі.

Над дослідженням юридичного становища сільського населення Великого князівства Литовського працював також буржуазний історик-юрист І. Новицький⁵. Предметом свого вивчення він обрав юридичні документи — Судебник 1468 р., Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., привілеї великих литовських князів тощо. Соціально-економічні питання його не інтересували. В своїх працях він поділяв суспільство не на класи, а на групи і стани. Причину майнової нерівності між різними групами населення І. Новицький шукав у литовському і польському законодавстві, великокнязівських і королівських жалуваних

³ Ф. И. Леонтович, Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву в XV—XVI вв., «Киевские университетские известия», 1863, № 10, 11; його ж, Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве, «Журнал Министерства народного просвещения» (далі ЖМНП), 1896, № 2—4, 7, 10, 12; 1897, № 4, 5; його ж, Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве, ЖМНП, 1907 г., № 5, 6; його ж, Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве, «Варшавские университетские известия», 1897, № 4, 5, 7; його ж, Источники литовско-русского права, «Варшавские университетские известия», 1894, № 1; його ж, Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины, ЖМНП, 1895, № 6, 7, та ряд інших.

⁴ Ф. И. Леонтович, Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву в XV—XVI вв., стор. 4—15.

⁵ И. Новицкий, Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII веках, К., 1876.

грамотах, звичаєвому праві і т. д. На його думку, поділ населення на різні групи на Україні відбувся після Люблінської унії (1569 р.). Таке твердження І. Новицького не має нічого спільного з історичною дійсністю.

Вивченням історії селян Великого князівства Литовського займався також М. Владимирський-Буданов. Працюючи довгий час професором Київського університету і в Київській комісії для розбору древніх актів, він глибоко вивчав різні історичні джерела, на основі яких написав ряд праць⁶. Правда, в цих працях М. Владимирський-Буданов намагався довести, що в XV—XVI ст. селяни і феодали України в основному користувалися однаковими правами і в економічному і в політичному житті⁷. В його працях проводиться думка, що всі селяни були такими ж землевласниками, як і феодали, і відрізнялись вони лише розмірами землеволодіння. Не показав він і процесу закріпачення феодалами селян, зростання феодално-кріпосницького гніту. Феодалну ренту М. Владимирський-Буданов ототожнював з податком. На його думку, кріпацтво на Україну і в Білорусію було принесене із Польщі і Німеччини лише після Люблінської унії⁸.

Розглядаючи питання про заселення Східної України до Люблінської унії, М. Владимирський-Буданов підтримав погляди польських буржуазно-націоналістичних істориків, які писали, що Подніпров'я було спустошене татарами і залишалось незаселеним до середини XVI ст.⁹ Він говорив, що на південь від Чернігова, Києва, Житомира і Вінниці майже вся територія була незаселеною. На підставі цього антинаукового висновку М. Владимирський-Буданов зробив невірний підрахунок населення України того часу¹⁰.

Аналогічних поглядів в питанні про заселення України дотримувався і В. Ключевський. Він безпідставно твердив, що українські землі Південного Подніпров'я в XV і першій половині XVI ст. були спустошеними і після Люблінської унії заселялися при допомозі польської шляхти. В своєму курсі лекцій

⁶ М. Ф. Владимирський-Буданов, Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI века, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», 1893, кн. 7; його ж, Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии 1569 года, К., 1891; його ж, Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века, К., 1911; його ж, Землевладение в Юго-Западной России XV—XVI вв., «Архив Юго-Западной России», ч. VIII, т. IV, К., 1907.

⁷ М. Ф. Владимирський-Буданов, Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI века, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», 1893, кн. 7, стор. 28—29.

⁸ Там же, стор. 84—90.

⁹ М. Ф. Владимирський-Буданов, Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии 1569 года, стор. 140—141.

¹⁰ Там же, стор. 33.

з історії Росії В. Ключевський писав, що степова Україна швидко оживала завдяки польським феодалам¹¹. Про колонізаторську політику польсько-шляхетських загарбників на Україні він не пише. Фактично В. Ключевський не знав того, що задовго до Люблінської унії на цій території було засновано десятки міст, сотні сіл та інших поселень українськими переселенцями з густозаселених повітів, а на Запоріжжі жило багато козаків, які успішно захищали українські землі від нападів татарських орд.

Негативно оцінював В. Ключевський і роль козацтва. В його працях історія України безумовно не дістала вірного висвітлення.

Значну увагу приділив вивченню і висвітленню економічного і політичного життя населення Великого князівства Литовського буржуазний історик М. Довнар-Запольський. Ці питання він досліджував у кількох працях¹². Правда, в них переважно йдеться про XVI ст. Але подекуди використовуються фактичні матеріали XV ст. Зокрема, М. Довнар-Запольський вірно показує, як феодали захоплювали селянські та общинні землі, що привело до занепаду селянської общини. Все ж він не зрозумів того, що селянська община розпадалась також в силу загострення внутрішніх суперечностей. В своїх працях він приділив чимало місця опису державних господарств Великого князівства Литовського, які знаходились в Литві, Білорусії, на Волині і частково на Подніпров'ї. Але, досліджуючи феодальне господарство Подніпров'я, М. Довнар-Запольський висловлював думку, що населення там було мало і воно в основному займалося промислами. Це безпідставне твердження було запозичене ним з польської буржуазно-націоналістичної історіографії.

Про життя сільського населення на території Галичини в XVI ст. говориться в нарисі І. Лінниченка¹³, написаному на підставі незначного фактичного матеріалу з позицій буржуазного об'єктивізму. Автор показав загарбання Галичини шляхетською Польщею, переселення туди польської шляхти, покріпачення місцевого населення і посилення іноземного гніту. Проте він зовсім замовчує, що основну масу феодалів у Галичині становили українські землевласники, які разом з польською шляхтою експлуатували і гнобили місцеве трудяще населення. В цих питаннях І. Лінниченко повторював твердження українських

¹¹ В. О. Ключевский, Курс русской истории, т. III, М., 1937, стор. 111.

¹² М. В. Довнар-Запольский, Очерк по организации западно-русского крестьянства в XVI веке, К., 1905; його ж, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, К., 1901; його ж, Западно-русская сельская община в XVI веке, СПб., 1897, його ж, Польско-литовские унии и отношение к ним литовской шляхты, «Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому», М., 1909.

¹³ И. А. Линниченко, Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв., М., 1894.

буржуазно-націоналістичних істориків і намагався довести, що феодально-кріпосницький гніт у Галичину був принесений з Польщі.

Населення Галичини він поділяв не на класи, а на стани. На його думку, там існували суперечності між станами, в основі яких лежала нерівноправність. Про класову ж боротьбу в Галичині між селянами і феодалами в його роботі навіть не згадується.

Значно більше уваги приділив вивченню історії Литовської держави М. Любавський¹⁴. На підставі глибокого дослідження історичних джерел він вірно показав, як польські, литовські, українські і білоруські феодали захоплювали на території Великого князівства Литовського селянські землі, села і поширювали свою владу на місцеве населення.

В його працях мова йде переважно про становище селянства на білоруських і литовських землях і побіжно згадується про розвиток феодалізму на Волині, Чернігівщині та Подніпров'ї. Але він досліджував лише юридичне становище різних груп населення. М. Любавський часто називає різні групи феодально залежного сільського населення, проте зовсім не дає наукового аналізу форм соціально-економічної залежності, не показує фактичного безправ'я поневолених і пригноблених селян.

Важливим є те, що його праці написані на підставі великого фактичного матеріалу. В них глибоко досліджені питання, які стосуються політичної історії Великого князівства Литовського,— його адміністративний поділ, місцеве управління тощо.

З історії Київщини від середини XIII ст. до Люблінської унії 1569 р. написав кілька нарисів П. Клепатський¹⁵. В них висвітлено ряд важливих питань: подано загальний адміністративний огляд кожного повіту Київщини, наведено багато фактичних даних про феодальне землеволодіння, про економічне і політичне становище Київщини під владою Литовської держави і т. д. Але вони написані з позицій буржуазного об'єктивізму. В них не показано експлуаторської суті феодалів і причин поділу суспільства на класи.

Значний інтерес становлять праці О. Єфіменко, присвячені

¹⁴ М. К. Любавский, Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, М., 1910; його ж, Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута (далі — Областное деление), М., 1892; його ж, К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве, ЖМНП, 1894, № 8; його ж, К вопросу об ограниченных политических правах православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии, «Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому»; його ж, Начальная история малорусского казачества, ЖМНП, 1895, кн. 7.

¹⁵ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, Одесса, 1912.

в основному висвітленню історії України XVII—XVIII ст.¹⁶ Але в них знайшли відображення і більш ранні періоди. О. Єфіменко показала тяжке становище закріпачених селян України в епоху феодалізму. Проте вона не розуміла ролі і значення феодального землеволодіння в цей період і вважала, що селяни України були такими ж власниками землі, як і феодалі. Надмірно ідеалізуючи селянську общину, вона називала її найкращою формою життя сільського населення. О. Єфіменко допустила ряд помилок і в питанні про закріпачення селян. На її думку, покріпачення селян на Україні відбувалося мирним шляхом і майже ніде не викликало виступів проти феодалів. Отже, питання про соціально-економічні відносини і суспільно-політичний устрій на Україні О. Єфіменко висвітлювала в буржуазно-ліберальному дусі.

Дослідженням історії України під владою литовського панування займалися й українські буржуазні історики. Правда, про соціально-економічне життя українського народу XV—першої половини XVI ст. вони не написали жодної наукової праці. Їх переважно цікавили політичні питання.

Ще в середині минулого століття вивченню історії українського народу XIV—XVI ст. значну увагу приділив М. Максимович. В своїх листах до російського дворянського історика М. Погодіна М. Максимович на підставі великого фактичного матеріалу науково довів, що на Подніпров'ї в XIV—XV ст. жило численне населення, яке займалося сільським господарством, промислами, вело боротьбу проти іноземних загарбників. Ці листи М. Максимовича мали важливе наукове значення¹⁷. М. Максимович також дослідив цілий ряд питань з історії України епохи феодалізму. Незважаючи на численні помилки теоретичного і фактичного характеру, його праці викликали великий інтерес серед вчених України і сприяли розвитку української буржуазної історіографії.

Ряд нарисів і монографій з історії Великого князівства Литовського написав В. Антонович¹⁸. Він — один з засновників так званої школи обласної історії в українській буржуазній історіографії. Її представники займалися вивченням історії окремих українських земель. В своїх працях з історії Великого князівства Литовського В. Антонович докладно розглядає діяльність литовських князів, політичні події, досліджує ряд

¹⁶ А. Я. Е ф и м е н к о, История украинского народа, в. I, II, СПб., 1906; і ї ж, Дворянское землевладение в Южной Руси, «Южная Русь», т. I, СПб., 1905; і ї ж, Исследования народной жизни, в. I, М., 1884.

¹⁷ М. А. М а к с и м о в и ч, О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом, Собрание сочинений, т. I, К., 1876.

¹⁸ В. Б. А н т о н о в и ч, Очерки истории Великого княжества Литовского до половины XV в., К., 1878; й о г о ж, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, К., 1885; й о г о ж, Исследование о городах Южно-Русского края, Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I, К., 1869.

питань з історії міст і т. д. Про розширення феодального землеволодіння на Україні в XV—XVI ст. він пише загальними фразами, причому місцевим феодалам приписує литовське, польське, татарське та інше іноземне походження.

В. Антонович у кількох своїх працях всупереч фактам намагався довести, що український народ з найдавніших часів розвивався на «демократичних» основах, був «безкласовим», і для нього не властива внутрішня класова боротьба. Намагаючись відвернути увагу трудящих мас від класової боротьби, В. Антонович твердив, що для українського народу споконвічно характерний «принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права для кожної одиниці суспільства»¹⁹. Під цим кутом зору він розглядав і всі політичні події, які відбувалися на Україні протягом XV—XVI ст. Повстання селян і козаків проти магнатсько-шляхетського феодально-кріпосницького гніту В. Антонович намагався змалювати як боротьбу всього українського народу проти іноземних загарбників і наступу католицької церкви. Описуючи ж повстання проти українських феодалів, він називає селян і козаків, які брали в них участь, «грабіжниками», «бродягами», «ворогами».

В. Антонович також безпідставно твердив про запустіння Подніпров'я в XV—першій половині XVI ст.

Прямим послідовником В. Антоновича був український буржуазний історик О. Левицький. Досліджуючи життя українського народу в XV—XVIII ст., він писав, що «народ південно-руський ненавидів усякий розлад між станами і цурався його, він прагнув до чисто демократичних основ безстановості»²⁰.

Його праці, як і праці В. Антоновича, завдали великої шкоди українській історичній науці.

На висновках В. Антоновича, О. Левицького та інших націоналістів виховувався ряд українських буржуазно-націоналістичних істориків, які в своїх творах невірно змальовували багатівкову героїчну історію боротьби українського народу проти соціально-економічного гніту та іноземних загарбників.

Найбільш типовим представником української буржуазно-націоналістичної історіографії кінця XIX і початку XX ст. був М. Грушевський²¹. В своїй багатотомній історії він головним чином описує політичні події, які відбувалися на території України, Білорусії, Литви, Польщі і частково Молдавії, чимало приділяє уваги описові окремих українських земель, де

¹⁹ В. Антонович, *Виклади про козацькі часи на Україні*, вид. 2-е, Чернівці, 1912, стор. 3—4.

²⁰ О. И. Левицкий, *Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.*, К., 1875, стор. 19—20.

²¹ М. Грушевский, *Очерк истории украинского народа*, К., 1906; його ж, *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.*, К., 1891; його ж, *Історія України—Руси*, т. IV, Л., 1907, т. V, Л., 1905, т. VI, Л., 1907.

говорить про князівські і панські володіння. Причому він також намагався довести, що феодальне володіння на Україні поширилось під впливом іноземних держав. «Безкласовість української нації», на думку М. Грушевського, на Україні визначалася селянсько-общинною земельною власністю. Український народ, твердив Грушевський, завжди був безкласовим, а соціальну нерівність, феодальну власність, кріпацтво, панщину йому ніби нав'язали Польща і Литва²². Про українських князів і панів він згадує лише там, де намагається показати їх відвагу у походах проти татар. Українських феодалів, які гнобили і експлуатували селян не менше від іноземних загарбників, М. Грушевський намагається змалювати добрими, гуманними, патріотами²³.

Що стосується становища українських міст XIV—XVI ст., то М. Грушевський безпідставно говорить, що вони перебували під впливом «німецького середньовічного міського устрою» — магдебурзького права²⁴. Звертаючи увагу на діяльність в українських містах ремісників і купців поляків, німців, литовців, вірмен, євреїв та інших, він зовсім замовчує роль українського міського населення в містах. Центром всього економічного і політичного життя українського народу, за тлумаченням М. Грушевського, були Галичина і Волинь. Боротьбу українського народу проти соціального гніту М. Грушевський замовчує або описує її як повстання проти іноземного панування.

В кількох місцях своєї багатотомної історії М. Грушевський повторює антиісторичне твердження польських істориків про запустіння Наддніпрянської України. Він навмисно ухилився від висвітлення соціально-економічного життя на Подніпров'ї, прагнучи показати, що Україна в ті часи була відмежована від Росії великою територією пустих земель, а між російським і українським народами не було ніяких зв'язків.

Загалом слід підкреслити, що М. Грушевський всіляко намагався відірвати історію України від соціально-економічного і політичного життя Білорусії і Росії. Київську Русь він називає Українською державою, а звідси всі економічні, політичні і культурні досягнення Русі він безпідставно приписував тільки українському народу. Отже, вся історична концепція М. Грушевського антинаукова, буржуазно-націоналістична, шкідлива.

Таким чином, українські буржуазні і буржуазно-націоналістичні історики не розв'язали жодного питання з історії соціально-економічного і політичного життя українського народу в XIV—XVI ст. Суб'єктивно добираючи і підтасовуючи факти, вони всіляко намагалися ідеалізувати всіх землевласників, приписували їм «особливий патріотизм», «гуманність», «демо-

²² М. Грушевський, Історія України—Руси, т. V, стор. 153.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стор. 223—231.

кратизм». В їх працях творцем історії, творцем всього матеріального і культурного багатства виступають не трудящі маси, а представники панівних класів. Антифеодальні повстання селян і козаків вони зображували як діяльність злочинців, бунтарів або як боротьбу українського народу проти інших народів і т. д.

Ще в другій половині ХІХ ст. в Польщі було написано ряд праць, в яких проповідувалася «прогресивність» польсько-шляхетської «цивілізації» на території українських, білоруських і російських земель. Польські буржуазно-націоналістичні історики всіляко намагалися довести, що до приходу на Україну польської шляхти і магнатів ця земля була диким краєм. Виправдати польсько-шляхетську агресію на схід намагався, наприклад, К. Шайноха. В його працях польська шляхта виступає носієм «прогресу» для українського народу і захисником України від турецько-татарської агресії.

К. Шайноха писав: «...польська шабля задовольняла себе, обороняючи Русь від татар, леміш її обробляв і заселяв»²⁵. Ігноруючи історичні факти, він не хотів бачити того, що за сто — двісті років до Люблінської унії на території України бурхливо розвивалось економічне і культурне життя. В ХV ст. на Україні було багато міст, тисячі сіл, населення яких займалося сільським господарством, ремеслом і торгівлею.

Антинаукові, буржуазно-націоналістичні твердження К. Шайнохи були підхоплені іншими реакційними польськими істориками, які намагалися теоретично обґрунтувати право Польщі на «законне» володіння Україною та Білорусією. Прямим послідовником К. Шайнохи був О. Яблоновський²⁶. Фальсифікуючи історичні події, він повторював, що «після татарського погрому середини ХІІІ ст. Русь зовсім не мала сили, щоб піднятися, і ніколи не мала б можливості сама це зробити»²⁷. На його думку, лише після захоплення Польщею України, завдяки кращому забезпеченню кордонів і енергійності панів, там виникли численні нові поселення і т. п. Він пише, що тільки «під могутнім цивілізаторським керівництвом... Речі Посполитої... українські землі відроджувались, розквітали»²⁸. Таке твердження не має нічого спільного з дійсністю.

Про «запустіння України» писав і польський публіцист Ф. Равіта-Гавронський, який називав українських козаків «фалангами розбійників», що воювали проти всіх держав і не були зв'язані з народом²⁹.

²⁵ К. Szajnocha, Szkice historyczne, т. II, *Żdobytcze pług polskiego*, Warszawa, 1881, стор. 341.

²⁶ А. Jabłonowski, Pisma, т. II, Warszawa, 1911, стор. 236, 249, 286.

²⁷ А. Jabłonowski, Pisma, т. II, стор. 240, 241.

²⁸ Там же, стор. 285—286, 302 і т. д.

²⁹ F. Rawita-Gawronski, Historia ruchów hajdamackich, т. I, Brody, 1913.

Польський буржуазний історик М. Бобржинський у подібних вигадках зайшов ще далі, говорячи не тільки про «запустіння України», а й усієї Східної Європи, куди нібито шляхта несла високу культуру³⁰. А про криваві злочини на Україні польських і литовських магнатів та шляхтичів він замовчує.

Не меншим фальсифікатором історичних подій і фактів був Ф. Буяк, який говорив, що на українських степах «жили реакційні напівкочові елементи...»³¹. Подібні антиісторичні твердження були спрямовані на те, щоб юридично обґрунтувати право Польщі на загарбання українських земель.

І не випадково ще в другій половині ХІХ ст. ряд російських і українських буржуазних істориків виступив проти польських фальсифікаторів. Зокрема, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський, І. Каманін та інші написали чимало праць, в яких показали антинауковість і безглуздість твердження К. Шайнохи, О. Яблоновського та інших.

Остаточо розвінчані ці антинаукові погляди радянськими істориками. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, радянські історики виходять з того, що український народ з часу свого формування сам творив свою історію. В їх працях показано хижачке, криваве панування польських магнатів та шляхти на Україні і всебічно висвітлено самовіддану боротьбу трудящих мас проти соціально-економічного гніту та іноземних загарбників.

Проте треба підкреслити, що проблема розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Україні в ХV—ХVІ ст. ще недостатньо досліджена і висвітлена в радянській історичній науці. Про становище селян Галичини і Волині в ХІV—ХV ст. говориться в монографії Б. Грекова «Крестьяне на Руси»³². На підставі глибокого аналізу джерел і літератури в ній вірно показано розвиток феодално-кріпосницьких відносин на західноукраїнських землях, дано узагальнюючу характеристику економічного і політичного життя різних груп сільського населення, розглянуто роль сільської общини в житті селян, показана боротьба сільського населення проти феодално-кріпосницького гніту. Але про життя селян на Подніпров'ї в цій праці говориться в загальних рисах.

Про становище України під литовським пануванням писав український радянський історик К. Гуслистий³³. В своєму

³⁰ М. Бобржинский, Очерк истории Польши, т. II, СПб., 1891.

³¹ F. Bujałk, Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie, Studia historyczne i społeczne, Lwów, 1924, стор. 73.

³² Б. Д. Греков, Судьба сельского населения доменов галицких князей после перехода их под власть королей польских; Крупные перемены в положении польских и галицких крестьян в XVI в.; Сельское население в Литовском государстве в XIV—XV вв. (Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., М., 1946).

³³ К. Г. Гуслистий, Нариси з історії України. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею, в. II, К., 1939.

науково-популярному нарисі він дуже стисло говорить про життя різних груп сільського населення на Україні в XV—першій половині XVI ст. Глибокого аналізу соціально-економічного становища покріпачених і державних селян того часу він не зробив. Фактично майже увесь нарис присвячений висвітленню політичної історії Великого князівства Литовського та тих подій, які відбувалися на Україні в XIV—першій половині XVI ст. Не відповідає рівню сучасної історичної науки і подана в нарисі періодизація історії України того часу.

Значно повніше висвітлюється становище України під литовським пануванням в першому томі «Історії Української РСР»³⁴. В окремому параграфі цієї книги показано розвиток економіки України того часу, життя трудящих мас під тяжким феодално-кріпосницьким гнітом. Правда, тут лише названі деякі групи феодално залежних селян, але не показані форми їх залежності від феодалів, не названі розміри податків і феодалної ренти. Дуже побіжно говориться і про зростання феодалного землеволодіння, розвиток сільського господарства, освоєння південних степів і т. д.

Для написання цієї монографії, крім розглянутих праць, використані також опубліковані архівні та історичні документи.

Дуже важливим історичним джерелом, використаним для написання монографії, є документи і матеріали Литовської метрики, які зберігаються в Центральному державному архіві древніх актів СРСР в Москві³⁵. Литовська метрика складена в XV—XVI ст. при державній канцелярії Великого князівства Литовського і в основному є вірогідним історичним документом.

До наших часів збереглося кілька сот великих книг, в яких містяться численні оригінальні документи великокнязівських жалуваних грамот, привілеїв, судових актів, урядових розпоряджень, дипломатичних листів, відписних грамот, ревізій, описи замків, державних маєтків, міст і т. д.

Литовська метрика складається з кількох фондів. Так, в «Книгах записів» переважно вміщені оригінали і копії великокнязівських жалуваних грамот, виданих литовським, білоруським, українським, польським та іншим феодалам на землеволодіння, села і місцеве населення. Значна частина цих документів свідчить про зростання феодалного землеволодіння на Україні, наступ українських, литовських і польських феодалів на селян і посилення феодално-кріпосницького гніту. В них також є великий фактичний матеріал про економічне і політичне становище різних українських земель, феодалні повинності селян, а також про боротьбу трудящих мас проти класових ворогів і іноземних загарбників. З цього фонду для написання монографії використані книги № 6, 7, 9, 11, 12, 14, 17, 25, 27, 31, 38 та багато інших.

³⁴ Історія Української РСР, т. I, К., 1955.

³⁵ Далі — ЦДАДА.

«Книги судових справ» містять численні судові скарги, які надходили в канцелярію великокнязівського суду переважно від феодалів та іноді від багатих жителів міст. Дуже рідко в цих книгах зустрічаються скарги сільських общин, дворищ і окремих селян. На деякі скарги феодалів є рішення великокнязівського суду. Здебільшого скарги феодалів стосуються землеволодіння, прав на села, селян, феодальної ренти. В багатьох скаргах є фактичні дані, які свідчать про наступ феодалів на селян, про тяжке соціально-економічне становище різних груп трудящого сільського і міського населення. Судові документи переконують, що феодальна власність на землю була основою феодального способу виробництва. Великокнязівський суд використовував всі свої можливості для зміцнення панування феодалів в економічному і політичному житті. Поряд з цим судові справи свідчать про безправне становище селян—данників, тяглих, похожих, непохожих, дворових холопів, сусідків, підсусідків та інших груп феодально залежних селян. Найважливіші документи з історії України зосереджені в книгах № 10, 14, 15, 17, 23, 27 та багатьох інших.

Досить різноманітні документи зосереджені в «Книгах публічних справ». Треба нагадати, що в Литовській державі існував такий порядок, за яким кожний феодал юридично зобов'язаний був звертатися до великого князя і просити дозволу передати або продати частину свого земельного володіння іншому землевласнику. Великий князь майже ніколи не відмовляв феодалам у їх просьбі, і все це записувалось у відповідні книги. В них заносилися копії документів про відписання феодалами своїх земельних володінь спадкоємцям, близьким і далеким родичам, знайомим, на церкви, монастирі і т. д. Деякі документи свідчать про купівлю і продаж феодалами земельних володінь з селами, місцевими жителями і їх повинностями. Всі ці зміни в землеволодінні знайшли своє підтвердження у великокнязівських жалуваних грамотах. Тут зустрічаються також документи, які свідчать про розвиток різних галузей ремесла і промислів, розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі, розміри державних податків, натуральної і грошової феодальної ренти, виконання селянами панщини та інших трудових повинностей, втечу селян від феодалів на південь, антифеодальні виступи сільського населення тощо.

У «Книгах переписів» зосереджені різні за своїм змістом і призначенням документи. В них є дані про розміри і характер феодального землеволодіння і землекористування, про адміністративне управління, становище міського і сільського населення, самоврядування в містах і містечках, боротьбу українського народу проти татарських орд, оборонні споруди. В цих книгах часто зустрічаються документи дипломатичного характеру, які показують взаємовідносини Великого князівства Литовського з Польщею, Росією, Кримським ханством та

іншими державами. В них є чималий матеріал про грабіжницькі напади кримських татар на українські землі, про запорізьке козацтво, втечі селян на південь, заснування там нових поселень і т. д.

На жаль, дуже мало збереглося архівних документів і матеріалів XV—першої половини XVI ст. в українських архівах. Зокрема, в Центральному державному історичному архіві Української РСР у Києві зберігаються лише окремі фрагменти документів цих часів. До того ж вони не мають прямого відношення до нашої теми. В книгах міських і земських судів другої половини XVI ст. є чимало документів, в яких іноді зустрічаються згадки про XV—початок XVI ст. Там йдеться про феодальне землеволодіння, наступ магнатів і панів на селян, про боротьбу між феодалами за землі, села і міста, про втечу сільського населення на південь, про грабіжницькі напади татар і агресивні дії султанської Туреччини тощо. Деякі з них використані в цій монографії.

Більше архівних документів XV ст. збереглося у Львівському державному історичному архіві УРСР. Там є ряд судових та інших книг, в яких зустрічаються фактичні дані про життя і трудову діяльність міського населення та боротьбу міщан проти наступу польсько-шляхетських загарбників на території західноукраїнських земель. У цих архівних документах вдалося знайти деякі фактичні дані з життя сільського населення, яке займалося промислами і збувало свою продукцію в містах. Ними використано кілька документів, де йдеться про боротьбу селян проти феодально-кріпосницького гніту тощо.

Деякі дані з історії України XV—XVI ст. виявлено в Ленінградському архіві Академії наук СРСР, Рукописному відділі Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР та інших архівах. Вони також використані при висвітленні тих чи інших питань теми.

Крім архівних історичних джерел, для написання монографії використані численні документи і матеріали, вміщені в різних археографічних збірниках. Найважливіші з них опубліковані в таких виданнях: «Русская историческая библиотека», т. XX, СПб., 1903; т. XXVII, СПб., 1910; т. XXX, Юрьев, 1914; т. XXXIII, Петроград, 1915; «Акты Литовской метрики», в. I—II, Варшава, 1896; «Акты Литовско-Русского государства», в. I., М., 1900; «Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов», т. I, Вильно, 1865; т. II, Вильно, 1867; т. III, Вильно, 1870; т. V, Вильно, 1871; т. VII, Вильно 1874; т. XVII, Вильно, 1890, та ін.

Використані також різні документи, опубліковані в «Архиве Юго-Западной России», ч. III, т. I, К., 1863; ч. IV, т. I, К., 1867; ч. V, т. I, К., 1869; ч. VI, т. I, К., 1876; ч. VII, т. I, К., 1886; ч. VII, т. II, К., 1890; ч. VIII, т. IV, К., 1909; ч. VIII, т. VI, К., 1911; «Акты, относящиеся к истории Западной России», т. I, СПб.,

1846; т. II, СПб., 1848; «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. I, СПб., 1861; т. II, СПб., 1865; «Южнорусские грамоты», т. I, К., 1917; «Українські грамоти», т. I, К., 1928, та в інших виданнях. Ці документи свідчать про зростання на Україні в XV—XVI ст. феодального землеволодіння внаслідок загарбання феодалами селянських і вільних земель, розширення магнатського і шляхетського господарства, закріпачення селян. Переважна більшість документів видана великими литовськими князями і польськими королями феодалам на право володіння землею і промислами, містам і міщанам — на користування магдебурзьким правом. В документах люстраційного характеру дано опис міст, замків, феодальних маєтків і угідь. В них йдеться про феодальне господарство, повинності селян і міського населення, називаються знаряддя праці, речі домашнього вжитку, ремісничі вироби, одяг, зернові і городні культури, подаються ринкові ціни на різні ремісничі вироби і продукти сільського господарства, худобу, реманент, зброю і навіть ціни на землю. Є документи, які свідчать про наступ феодалів на селян, насильствене закріпачення їх, а також перетворення вільних общинників у кріпаків, про становище дворових холопів, сусідків, підсусідків, бездомних людей, козаків і т. д. На підставі цих джерел можна робити висновки про форми і розміри феодальної ренти, соціально-економічне становище різних груп сільського і міського населення.

Чимало документів і матеріалів, які свідчать про соціально-економічне і політичне становище трудящих мас Галичини і Західної Волині в XV ст., опубліковано в багатотомному археографічному виданні «Akta grodzkie i ziemskie». Ці акти видавалися Галицьким краєзнавчим відділом у Львові в 1868—1911 рр. Тоді було видано 21 том.

Окремі фактичні дані, які свідчать про хід політичних подій на Україні в XV—XVI ст., є в літописах: Густинському³⁶, Супрасльському³⁷, а також в Литовських³⁸. В них зустрічаються дуже цінні факти про політичне становище українських земель під литовським і польським пануванням, про життя і трудову діяльність селян і їх боротьбу проти феодально-кріпосницького та іноземного гніту.

Використані документи за своїм характером поділяються на такі групи: постанови ради панів, сеймів і сеймиків; універсали, жалувані урядові грамоти польських королів і великих литовських князів; жалувані грамоти удільних князів, воєвод; люстрації повітів, волостей, замків; інвентарі державних і особистих маєтків; списки виконання населенням державних

³⁶ Полное собрание русских летописей, т. II, СПб., 1843.

³⁷ Там же, т. XVII, СПб., 1907.

³⁸ Там же.

повинностей; акти про розділи майна і земельних володінь; акти відписання, подарування, закладення і відчуження земель; угоди на аренду, купівлю і продаж володінь; боргові зобов'язання і документи про повернення боргів; опис меж повітів і воеводств; різні судові скарги і рішення судів; акти про повернення відчужених володінь; документи дипломатичного характеру; описи церковних володінь; рішення копних судів; литовські статuti, великокнязівські привілеї та багато інших.

Більш детально висвітлити трудову діяльність сільського населення в XV — першій половині XVI ст., крім письмових джерел, нам допомагають знаряддя праці, ремісничі вироби, речі домашнього вжитку та інші рештки матеріальної культури того часу, які знайдені археологами на Україні в різні роки під час розкопок і зберігаються в історичних музеях Києва, Львова, Харкова. У краєзнавчих музеях Радянської України нерідко зустрічаються важливі експонати, які дають змогу глибше познайомитись з соціально-економічним і культурним рівнем розвитку українського народу в епоху феодалізму.

Але необхідно підкреслити, що досліджені опубліковані і архівні історичні джерела та використана література не дають вичерпного матеріалу для глибокого висвітлення всіх поставлених в монографії питань. Особливо обмежені дані, які свідчать про рівень розвитку сільського господарства і знарядь праці, про способи обробітку ґрунту, врожайність, побут населення тощо. Майже відсутні документи і матеріали про кількість населення в містах, селах, волостях, повітах. В документах дуже рідко зустрічаються згадки про боротьбу сільського населення проти феодално-кріпосницького гніту, про виступи міського населення проти феодалів і урядовців за розширення своїх прав і т. д.

У цій монографії в основному досліджено соціально-економічне становище селян українських земель XV — першої половини XVI ст., які залежали тоді від Великого князівства Литовського. Для більш повного висвітлення окремих питань цієї проблеми, і зокрема економічних і політичних зв'язків між населенням різних українських земель, часто використовуються факти, що стосуються історії Галичини, Буковини, Закарпаття і Білорусії.

РОЗДІЛ I

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV—XV ст.

1. ЗАГАРБАННЯ ЛИТОВСЬКИМИ ФЕОДАЛАМИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СЕРЕДИНІ XIV ст.

В першій половині XIV ст. українські землі були заселені дуже нерівномірно. Це пояснюється різними причинами: феодальною роздробленістю, міжусобними феодальними війнами і частими грабіжницькими нападами степових кочівників. На Подніпров'ї найгустіше була заселена Чернігівщина.

Північна частина Чернігівщини, як свідчать дані Любецького синодика¹, була заселена густіше, а на південь від Ромен поселення зустрічались дуже рідко². Наявність густих лісів, боліт і багатьох річок давала можливість місцевому населенню більш успішно відбивати напади татарських орд, займатись сільським господарством, випасати худобу, працювати на промислах.

Тут були розташовані князівства: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Путивльське, Стародубське, Глухівське, Трубчевське та ін.

У гіршому становищі була Переяславщина. В часи татарського іга багато місцевого населення переселилося на Чернігівщину, Київщину та інші землі. На Переяславщині населення залишилося лише на берегах річок Трубіж, Бобровиця, Супій, Удай, Многа, Сула та інших, де були густі ліси, в яких селяни могли ховатися з появою татарських загонів. Севрюки (так називалося тогочасне населення Переяславщини) жили невеликими поселеннями, мали укріплені містечка і села, займалися сільським господарством і полюванням³. На південь від

¹ Р. В. Зотов, О Черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время, СПб., 1892, стор. 67, 80, 83, 183.

² Там же.

³ А. В. Стороженко, Стефан Баторий и днепровские казаки, К., 1904, стор. 10—12.

р. Ворскли постійного населення тоді ще не було. Влітку в степах кочували татарські орди, а взимку вони відходили з своєю худобою до берегів Азовського моря або в Крим.

Більш пожвавленим життя було на Київщині, до складу якої входила територія від Прип'яті до Тясмина. Північна Київщина була заселена густіше, ніж південна, тому що остання частіше зазнавала грабіжницьких нападів татарських орд. Київське князівство поділялось на волості.

Проте в історичних документах не збереглися дані про кількість волостей на Київщині. Найбільшими містами тут були Київ, Житомир, Вручій (Овруч), Іскорость (Коростень), Черкаси, Канів, Чорнобиль та ін.⁴ В цілому Київське князівство в той період було густо заселене. Основна маса населення жила на берегах Дніпра, Росі, Тетерева, Ірпеня та їх численних приток. Київське князівство в першій половині XIV ст. успішно боролось проти литовських феодалів. У Києві був князь, який мав військо⁵. А Київ вважався центром усіх українських земель.

Територія Поділля була заселена нерівномірно. Густіше були заселені береги річок Ушиці, Калюса, Збруча, Південного Буга, Серету, Смотрича та їх приток. На південь від нинішніх міст Брацлава і Немирова поселення зустрічалися дуже рідко, а ще далі на широких просторах степів постійно кочували з своїми табунами худоби татарські орди. На Поділлі не було міцної князівської влади і військової дружини. Тому розбійницькі татарські орди безперешкодно грабували села, міста, вбивали жінок, дітей, а чоловіків захоплювали в полон і відправляли в Золоту Орду. В боротьбі з татарами місцеве населення змушене було копати глибокі печери, будувати інші оборонні споруди. Рештки їх збереглися до наших днів біля багатьох міст і сіл Поділля.

Значно густіше, ніж Поділля, були заселені в першій половині XIV ст. Галицько-Волинські землі. Завдяки міцній князівській владі, війську, що успішно боролось проти татарських орд, Галицько-Волинське князівство в той час фактично було незалежним від Золотої Орди. Однак його становище залишалось дуже складним. Галицько-Волинське князівство знаходилося в оточенні сильних агресивних держав. На південному Поділлі та степах між Дніпром і Дністром кочували татарські орди, які часто вчиняли грабіжницькі напади на міста і села цього князівства. А з півночі і заходу посилювали свої агресивні дії литовські і польські феодали. З-за Карпатських гір часто з'являлися угорські війська, з якими місцеве населення десятиліттями вело рішучу боротьбу.

В середині XIV ст. через загострення внутрішніх суперечностей

⁴ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1334 г., К., 1885, стор. 105—168.

⁵ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли. т. I, стор. 1—24; «Історія Києва», т. I, К., 1959, стор. 114.

в Золотій Орді була значно послаблена ханська влада. Між окремими ордами посилилась міжусобна боротьба. Намітились перші серйозні ознаки неминучого розпаду Золотої Орди. У зв'язку з цим була послаблена і влада татар над українськими землями. Татарські орди рідше з'являлися на Подніпров'ї і Поділлі. Населення українських земель почало активніше виступати проти татарського іга.

Послаблення військової могутності Золотої Орди використали Литовське князівство, Польща і Угорщина. Литовське князівство займало територію між нижніми течіями річок Західної Двіни і Німана. За часів князювання Гедіміна (1316—1341 рр.) литовські землі були об'єднані в одну державу. З того часу Литовське князівство повело активну завойовницьку політику. В перші роки князювання Гедіміна Литва загарбала Чорну Русь, а в 20-х і 30-х роках цього сторіччя — всю Білорусію. На завойованих землях Білорусії великий литовський князь посадив своїх намісників⁶.

Захопивши все білоруське Полісся, литовський уряд став втручатися в справи Галицько-Волинського князівства. Гедімін всіляко використовував родинні зв'язки з своїм зятем Болеславом Тройденовичем (галицько-волинський князь, 1323—1340 рр.) для того, щоб посилити вплив Литви на Волинь. У 1340 р., після смерті Болеслава, він примусив великих волинських феодалів проголосити волинським князем Любарта Дмитра Гедіновича⁷. Тоді литовські війська захопили Волинь і Підляшшя. Одночасно польські війська напали на Галичину, де сидів боярський ставленик Дмитро Дедько. Але в Галичині появилась 40-тисячна татарська орда. На річці Віслі польським військам вдалося розбити татар. Ця битва значно послабила Польщу. На деякий час наступ польської шляхти на Галичину був припинений. Галичиною продовжував управляти Дмитро Дедько⁸.

В 1349 р. між Литвою, Польщею і Угорщиною розпочалася війна за галицько-волинські землі. Польща при допомозі Угорщини захопила Галичину. В 1350 р. між Польщею і Литвою було укладено перемир'я, за яким всю Галичину загарбали польські феодалі. У 1352 р. цей поділ українських земель між Литвою і Польщею був закріплений новою угодою. Правда, Галичина в 1370 р. за угодою між Польщею і Угорщиною потрапила під владу угорських феодалів, але в 1387 р. вона знову була захоплена польською шляхтою⁹.

⁶ П. Погорский, Мозырщина, Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, кн. III, СПб., 1859, стор. 41—42.

⁷ Формально Любарт був галицько-волинським князем з 1340 до 1352 р. По суті він управляв лише Волинню з 1340 до 1382 р.

⁸ В. Т. Пашуто, Образование Литовского государства, М., 1959, стор. 390—391.

⁹ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 193—195, 215—228, 330—337.

Після закінчення війни за галицько-волинські землі литовські феодали продовжували завойовницькі походи на схід. В 1355 р. литовські війська на чолі з великим князем Ольгердом напали на Чернігово-Сіверщину. Протягом 1355—1356 рр. Литва загарбала ці землі з містами: Трубчевськ, Стародуб, Чернігів, Путивль, Новгород-Сіверський. Місцеві князі Новосільські, Одоевські, Воротинські, Рильські та інші перейшли на службу в Литовську державу¹⁰. Чернігово-Сіверщина була поділена Ольгердом на три частини: Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства він віддав в удільне володіння своєму синові Дмитру (Корибуту); Брянське і Трубчевське князівства одержав його другий син — Дмитро Старший; Стародубське князівство Ольгерд віддав своєму племіннику Патрикю Наримунтовичу¹¹. Удільні князі були васалами великого литовського князя і виконували всі його розпорядження.

Зібравши нові сили, литовські феодали в 1362 р. організували великий військовий похід на Подніпров'я. Їм вдалося захопити Київ, вигнати з міста татарського ставленика місцевого князя Федора з його гарнізоном. На Лівобережжі татари були відтиснуті за р. Ворсклу, а на Правобережжі — за р. Тясмин. Переяславщина і Київщина були включені до складу Великого князівства Литовського¹². Ці землі Ольгерд передав в удільне володіння своєму синові — Володимиру, який прибув у Київ і управляв Київщиною і Переяславщиною з 1362 до 1394 рр. Про ці події польський хроніст М. Стрийковський писав: «Ольгерд здобув перемогу над татарами і захопив всю територію, яка з давніх часів належала Києву»¹³. Татарські орди навіть не вчинили ніякого опору і відступили на південь.

Літом 1362 р. Ольгерд з ще більшими силами вирушив Правобережжям у степ проти татар. Литовське військо зустріло татар на березі Синюхи, лівої притоки Південного Бугу. На чолі татарського війська стояли три князі — Котлубуга, Хаджібей і Дмитро¹⁴.

Літописець називає цих князів давніми володарями подільських земель, які при допомозі місцевих старост збирали там данину і відправляли в столицю Золотої Орди — Сарай. Там, десь на березі р. Синюхи між противниками відбулася битва, в якій татари були розбиті, а їх рештки спішно відступили на південь до берегів Азовського моря. Про цю битву літописець залишив нам дуже коротке повідомлення. Він говорить: «В сие лето (1362) Ольгерд победи трех царков татарских з

¹⁰ П. Д. Брянцев, История Литовского государства, Вильно, 1889, стор. 144—146.

¹¹ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 45—47.

¹² Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 350.

¹³ М. Strykowski, Kronika polska, litewska, zmuńska i wszystkiej Rusi, т. II, Warszawa, 1841, стор. 7—8.

¹⁴ Дмитро був місцевим князем і діяв разом з татарами.

ордами их, си есть, Котлубаха, Казчeya, Дмитра; и оттоле от Подола изгна власть татарскую»¹⁵.

Вся територія українських земель між Дніпром і Дністром була включена до складу Великого князівства Литовського. Ці завойовані землі Ольгерд віддав в удільне володіння своїм племінникам (синам брата Коріата) — Костянтину, Олександрю, Юрію і Федору¹⁶. Центром володіння Коріатовичів був Кам'янець-Подільський. В місті князі мали свій укріплений замок, гарнізон і при допомозі багатих місцевих феодалів управляли всім Поділлям. Визволившись від татарського іга, місцеве населення спорудило оборонні замки в Смотричі, Бакоті, Брацлаві, Сокольці, Вінниці, Чермно та інших містах. Замки будувалися з каменю і дерева¹⁷. Феодали використовували ці замки для захисту від виступів місцевого населення. Проте замки мали велике значення і для оборони Поділля від нападів татар.

Успіхи литовських феодалів в розширенні своїх володінь за рахунок загарбання українських земель пояснюються рядом причин.

Під час завойовницьких походів литовських феодалів українські землі були роздроблені на ряд князівств та інших володінь. Між місцевими феодалами точилася гостра міжусобна боротьба. Одні з них висловлювали згоду залишатись під владою Золотої Орди. Частина феодалів намагалася зберегти свою незалежність від іноземних загарбників. В той же час чимало місцевих феодалів охоче переходило на бік литовських князів, сподіваючись одержати від них жалувані грамоти на землеволодіння і підтримку для зміцнення свого панування над трудящими масами. За таких обставин трудяще місцеве населення не мало можливості мобілізувати свої сили на боротьбу проти татарських орд, литовських і польських загарбників.

Головним завданням населення України в той час було позбутись татарського іга. Тому, коли на українських землях розпочалась війна між литовськими військами і татарськими ордами, місцеве населення само боролось проти більш небезпечних ворогів — грабіжницьких татарських орд. Це, безперечно, сприяло тому, що литовські війська так швидко оволоділи основними українськими землями. Оцінюючи ці події, Ф. Енгельс писав, що Білорусія і Малоросія знайшли собі захист від азійського нашествия, приєднавшись до так званого Литовського князівства¹⁸. Звичайно, для українських земель панування

¹⁵ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 350.

¹⁶ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 134—142, 155—168.

¹⁷ А. Попов, Летопись великих князей литовских, «Ученые записки второго отделения Академии наук», 1854, кн. I, стор. 44—45.

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, М., 1962, стор. 19.

литовських феодалів у порівнянні з татарським ігом було меншим лихом.

Під час завойовницьких походів литовські князі вміло використали місцевих феодалів для здійснення своєї мети. Вони на захоплених українських землях зберегли існуючі феодальні відносини, залишили за всіма феодалами їх земельні володіння, місцевих князів і панів взяли на службу і жалували їх новими землями, селами і селянами. Своїми жалуваними грамотами великі литовські князі давали феодалам повну гарантію на право експлуатувати місцеве населення. Для зміцнення свого панування литовські і українські феодали погодились спільними силами захищати південні кордони Литовської держави від нападів татарських орд. В захисті українських земель від нападів татар були заінтересовані й народні маси.

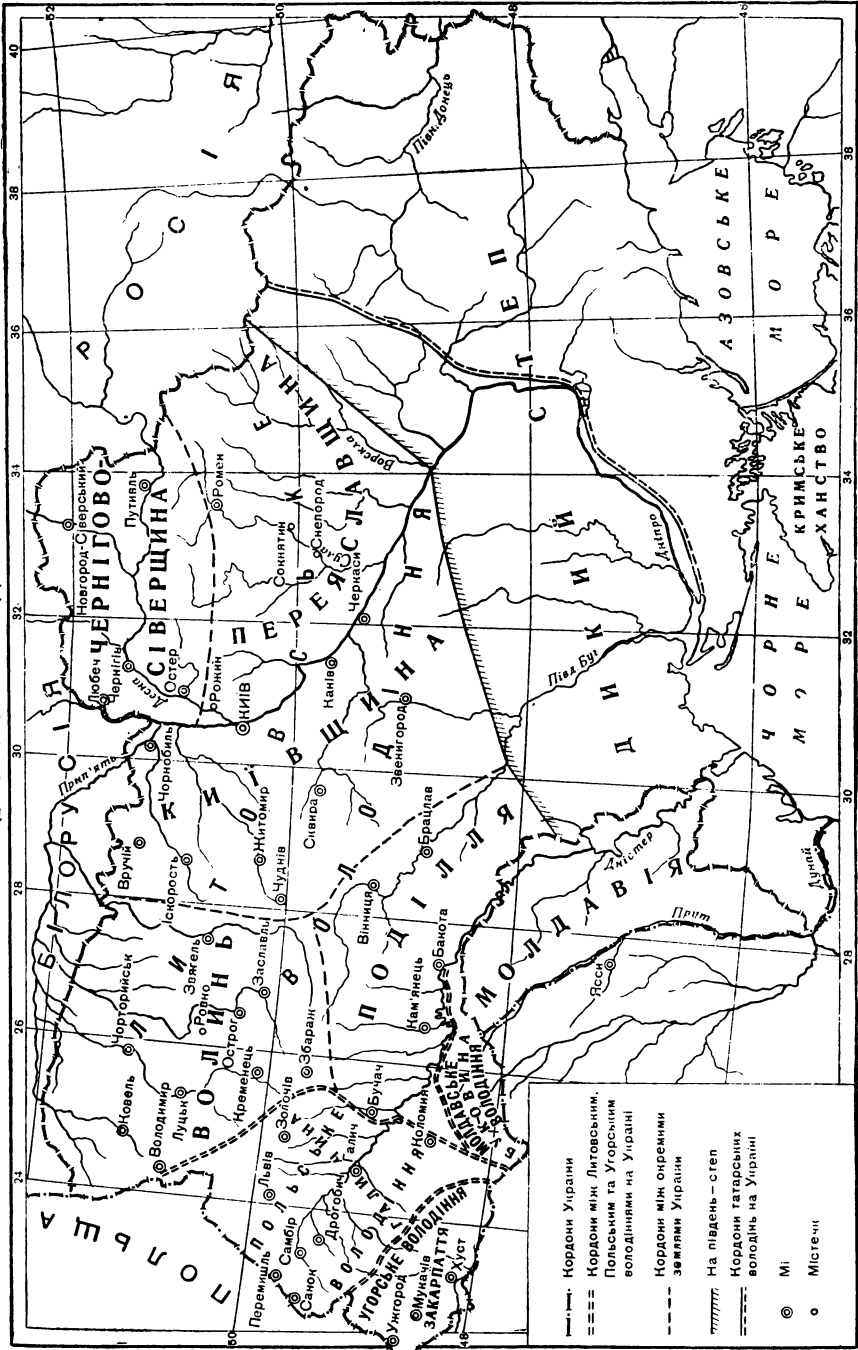
Походи литовських військ на Україну відбувалися тоді, коли в Золотій Орді точилася гостра міжусобна боротьба, яка привела до роз'єднання сил і ослаблення воєнної могутності цієї кочової грабіжницької держави. Тимчасові хани Орди не здатні були встановити порядок у своїй державі і мобілізувати сили для відновлення свого панування над підкореними раніш народами і народностями. Все це сприяло піднесенню визвольної боротьби в багатьох країнах Східної Європи. Народні маси прагнули позбутися тяжкого і ганебного татарського іга і всюди вели боротьбу проти татар.

Політичні події, які тоді відбувалися на Україні, безперечно, активно впливали на Молдавію, Угорщину і Польщу. Використавши послаблення Золотої Орди, Угорщина в середині XIV ст. посилила свій агресивний наступ на схід і в 1352 р. захопила більшу частину Молдавії з Буковиною. Угорський король управляв Молдавією при допомозі своїх намісників Драгоша, Саса, Балка. Угорські феодали захоплювали в Молдавії кращі землі, поневолювали селян, грабували міста й села. Населення Молдавії і Буковини піднялося на боротьбу проти іноземного гніту. На чолі повстання став воевода Богдан. Повстанці в 1359 р. вигнали угорських загарбників з своєї країни і відбили всі напади їх військ, Молдавія здобула незалежність¹⁹. До складу новоутвореного Молдавського князівства тоді була приєднана Північна Буковина, заселена в основному українським населенням, яке продовжувало підтримувати економічні і культурні зв'язки з Поділлям, Галичиною та іншими українськими землями.

Найбільш віддаленою частиною українських земель було Закарпаття. Ця територія ще в XI ст. була захоплена Угорщиною. Проте навіть в умовах тривалого іноземного панування місцеве слов'янське населення постійно підтримувало торгові, політичні і культурні зв'язки з населенням Галичини,

¹⁹ История Молдавии, т. I, Кишинев, 1951, стор. 87—88.

КАРТА ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ІІ ПОЛОВИНИ XIV СТ. (В СУЧАСНИХ КОРДАНАХ)

Буковини і Поділля. На Закарпатті протягом XIV—XVI ст. в умовах панування угорських феодалів місцеве населення продовжувало розвиватись як складова частина українського народу. Селяни Закарпаття спільно з трудящими масами Галичини і Поділля боролися проти татарських і турецьких орд, польських і угорських загарбників, відстоювали свою незалежність, свою мову, культуру і побут²⁰.

Південні степи України ще кілька віків залишались під владою кримських і ногайських татарських орд, які кочували там. Влітку вони з своїми гуртами худоби іноді досягали річок Ворскли, Тихої Сосни, а взимку знову поверталися до берегів Азовського моря. Загони татарських орд продовжували нападати на українські землі і завдавали багато лиха українському народу.

З цього короткого огляду видно, що основні українські землі входили до складу Великого князівства Литовського. Великокнязівський уряд до кінця XIV ст. намагався зберегти на Україні старі порядки. Намісники литовського князя у великих містах України влаштували свої резиденції, мали урядовців, гарнізони і використовували українських феодалів на своїй службі. Феодали удільних князівств були основною військовою силою литовських намісників, ходили з ними у походи проти татар, німецьких рицарів і т. д. Багаті українські князі і пани були поставлені старостами повітів, волостей, начальниками замкових гарнізонів, служили в прикордонній охороні.

В останній чверті XIV ст. на території Східної Європи відбувся ряд значних подій, які вплинули на політичне життя українських земель. В 1377 р. після смерті великого литовського князя Ольгерда у Великому князівстві Литовському точилася жорстока міжусобна боротьба, яка дуже послабила великокнязівську владу над українськими і білоруськими землями. Литовські феодали поставили великим князем Ягайла Ольгердовича. Але проти нього виступила більша частина намісників Ольгерда, які управляли різними землями Литовської держави. Зокрема, проти Ягайла виступив полоцький князь Андрій Ольгердович. Після невдалих військових сутичок він утік у Псков, де був проголошений князем і визнав свою залежність від московського князя Дмитра Івановича. На бік Московського князівства перейшов брянський князь Дмитро Ольгердович Старший. Місцеві князі Чернігівщини також почали підтримувати з московським князем зв'язки і не визнавали влади Ягайла²¹. Все це загострювало суперечності між Литовською дер-

²⁰ З. Р. Неєдлы, История Закарпатской Руси до XIV столетия, «Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии», 1945, т. II, № 4, стор. 216—220.

²¹ Р. В. Зотов, О Черниговских князьях по Лубецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время, стор. 28, 98, 99, 138—146, 151—154, 213, 218.

жавою і Московським князівством. Великий литовський князь Ягайло для боротьби проти Московського князівства встановив політичні зносини з золотоординським ханом Мамаєм і домовився з ним спільними силами захопити Москву і поділити між собою російські землі.

Весною 1380 р. Золота Орда почала готувати свої війська до нового агресивного нападу на російські землі. Влітку величезна татарська армія на чолі з ханом Мамаєм вирушила на Москву. Для відсічі ворожих сил Московське князівство підготувало свої полки. Крім того, на боротьбу проти татарських орд прибули в Московське князівство війська з Чернігівщини, Волині, Смоленщини, Полоцька, Пскова та інших земель. Армії противників зустрілися недалеко від Москви — на Куликовому полі, де відбувся запеклий бій. Об'єднані російські полки повністю розгромили татарські орди. Ягайло навіть не встиг допомогти союзнику. Розгромлені татари залишили російські землі і втекли в степ. Перемога російського народу над татарами мала велике історичне значення для піднесення боротьби народів Східної Європи проти татарського іґа. Особливе значення мала вона для українського народу в його боротьбі за свою незалежність.

Угода Ягайла з Мамаєм ще більш загострила суперечності в Литовській державі. Частина литовських намісників у Білорусії і на Україні при підтримці місцевих феодалів відмовилась коритись Ягайлові і почала самостійно управляти уділами. Деякі з них встановили зв'язки з Московським князівством, щоб при його допомозі здобути незалежність від Ягайла. Все це створювало передумови неминучого розпаду клаптикового Великого князівства Литовського.

Зрозумівши складність становища своєї держави, великі литовські феодали розпочали переговори з польським урядом про об'єднання Литви і Польщі в одну державу. Здійснюючи це об'єднання, литовські пани мали на меті такі плани: 1) зробити великого литовського князя Ягайла польським королем і таким чином поставити Польщу в залежність від Литовської держави; 2) використати польські війська для придушення на території Великого князівства Литовського міжусобної сепаратної боротьби, а також для відновлення міцної великокнязівської влади над всіма захопленими Литвою землями і приборкання непокірних намісників; 3) спільними силами Польщі і Великого князівства Литовського відбити агресивні напади німецьких феодалів і визволити загарбані ними литовські і польські землі; 4) продовжувати наступ на схід з метою завоювання російських земель і підкорення Московського князівства.

У 1385 р. в м. Крево Ягайло уклав угоду з представниками Польської держави, згідно з якою Польща і Велике князівство Литовське об'єднувалися в одну державу. В 1386 р. Ягайло

прийняв католицьку віру, одружився з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем. Кревську унію використали польські пани: вони примусили Ягайла постійно жити в Польщі і при його допомозі почали активно втручатися в політичне життя Литовської держави. Незабаром після унії Ягайло відправився в Краків, а Великим князівством Литовським почав управляти при допомозі своїх прибічників — литовських князів і польських магнатів.

Кревська унія відкрила польській шляхті широкі можливості для захоплення українських і білоруських земель. В 1387 р. Польща відновила своє панування над Галичиною і розгорнула наступ на Волинь і Поділля, щоб підкорити їх собі²². Польські магнати і шляхта почали захоплювати землі в Литві, на Україні і в Білорусії. Спроба Ягайла при допомозі польського війська придушити міжусобну боротьбу у Великому князівстві Литовському викликала там антипольські збройні виступи. На Україні і в Білорусії литовські намісники і місцеві князі зовсім відмовились коритись Ягайлові і розгорнули боротьбу за незалежність своїх володінь. На Волині і Поділлі відбулися збройні сутички між місцевим населенням і прибулими туди шляхетськими військами.

Ініціатором боротьби за відновлення в Литві незалежної великокнязівської влади виступив Вітовт Кейстуович. Він об'єднав своїх прибічників і розпочав війну проти польських загарбників. Але Вітовт мав підтримку лише в Литві. На Україні і в Білорусії місцеві князі не визнавали його влади. З невеликим військом він не мав змоги боротись за незалежність Литви. За таких обставин Вітовт звернувся по допомогу до німецьких рицарів. Протягом 1390—1391 рр. він кілька разів появлявся з німецькими загарбниками на території Литви, щоб захопити владу в свої руки, але зазнавав невдачі. Міжусобна війна неминуче вела до ослаблення держави.

Небезпека роздроблення Великого князівства Литовського на окремі уділи і посилення агресії з боку німецьких загарбників примусили литовських і польських панів примиритись. В серпні 1392 р. між Вітовтом і Ягайлом була укладена так звана Островська мирна угода. За цією угодою Ягайло залишився польським королем. Велике князівство Литовське зберегло свою самостійність. На чолі його став Вітовт²³. Він формально визнав васальну залежність від польського короля. Угода між Вітовтом і Ягайлом була укладена таємно. Обидва правителі домовились спільними силами придушити антиурядові виступи в Литовській державі, примусити литовських намісників в Білорусії і на Україні припинити боротьбу за незалежність.

²² М. К. Любавский, Областное деление, стор. 9—10, 29—30.

²³ М. К. Любавский, Очерк истории Литовско-Русского государства..., стор. 45—46.

Але колишні намісники Ольгерда і місцеві князі Білорусії та України не хотіли коритись ні Вітовтові, ні Ягайлові. На вимоги Вітовта принести присягу на вірність та покірність йому і королеві на Україні ще більш посилилась боротьба удільних князів за відособлення. Правда, ця боротьба не могла мати успіху тому, що кожний удільний князь діяв самостійно. Не подавали належної допомоги князям і місцеві феодалі.

Скориставшись тим, що між удільними князями та місцевими феодалами не було домовленості про спільні дії, Вітовт ще в 1392 р. при допомозі власних і польських військ усунув усіх непокірних йому намісників у Литві і Білорусії, а князів примусив дати присягу на вірність. Після цього він розпочав енергійний наступ на Україну, щоб там також відновити литовське панування.

Для захисту своїх володінь удільні і місцеві князі Чернігівщини і Київщини підготували військові зағони і розпочали переговори з Московським князівством про спільну боротьбу проти литовських і польських військ. В цьому було заінтересоване все місцеве населення, яке також прагнуло позбутися литовського панування, відбити польських загарбників і покласти край розбійницьким нападам татар. Відкривались ширші перспективи для зміцнення економічних і культурних зв'язків українського народу з російським і білоруським народами.

У кінці 1392 р. з великим військом Вітовт вирушив на Чернігово-Сіверщину. Метою цього походу було усунути непокірних намісників, зміцнити прикордонні гарнізони і ізолювати українські та білоруські землі від володінь Московського князівства.

Проти литовських військ на Чернігівщині виступив з своїм невеликим гарнізоном удільний князь Дмитро Ольгердович (Корибут). Та після кількох військових сутичок він зазнав поразки і відступив у Новгород-Сіверський. Слідом за ним туди прибули війська Вітовта, які оволоділи містом, а Дмитра взяли в полон. Незабаром вся Чернігівщина була захоплена литовськими військами. Вітовт посадив у всіх великих містах своїх намісників з гарнізонами. Місцеві князі змушені були присягнути на вірність Литовській державі і Польщі²⁴.

Здійснивши свої плани на території Чернігівщини, Вітовт у 1393 р. почав наступ на Волинь, яка тоді була під владою князя Федора Любартовича (1382—1393 рр.). Він також не визнав зверхності Ягайла і Вітовта. На допомогу Вітовту виступив і польський король з своїм військом. За таких обставин Федір Любартович змушений був відмовитись від Волині. Вітовт поставив його своїм намісником у Новгород-Сіверському²⁵. У Володимирі-Волинському Вітовт посадив нового наміс-

²⁴ П. Д. Брянцев, История Литовского государства, стор. 218—219.

²⁵ П. А. Иванов, Исторические судьбы Волинской земли, Одесса, 1895, стор. 260—261.

ника. В Луцьку він влаштував собі другу резиденцію у спеціально спорудженому замку, де періодично жив по кілька місяців. Там була і великокнязівська канцелярія. Рештки замка Вітовта збереглися до наших часів.

Наступний військовий похід Вітовт спрямував проти Київщини, де намісником був син Ольгерда Володимир. Київщина тоді займала велику територію на Подніпров'ї. Населення її вело активну боротьбу проти Литовської держави, підтримувало економічні і політичні зв'язки з Московським князівством. Київ залишався найбільшим економічним, політичним і культурним центром, своєрідним столичним містом України.

Намагаючись послабити політичну роль Київщини в житті українського народу, польський король Ягайло ще в 1390 р. кілька разів прагнув усунути Володимира Ольгердовича, а на його місце поставити покірного намісника²⁶. Але Володимир, підтриманий місцевими феодалами, відмовився виконати вимоги короля і порвав з ним відносини. Щоб усунути цього непокірного правителя, Вітовт у 1392 р. організував військовий похід на Київщину. Він захопив Овруч, Житомир, запропонував Володимирові залишити Київ і відправитись у свій Копильський уділ в Білорусію²⁷. Проте Володимир знову відмовився коритись Вітовту. Невелике литовське військо не могло захопити всієї Київщини і змушене було повернутись в Литву. Небезпека нового нападу литовських військ на Київщину примусила Володимира Оягердовича і його прибічників десь в кінці 1393 чи на початку 1394 р. відправитися в Москву до великого московського князя Василя Димитровича за військовою допомогою. Але Московське князівство тоді не мало змоги послати своє військо на допомогу Київщині через складні внутрішні і зовнішні обставини. Не одержавши в Москві необхідної підтримки, Володимир змушений був залишити Київ і відправитись в Копиль. В Києві Вітовт посадив намісником свого брата Скиргайла (1394—1396 рр.), усунув від влади всіх прибічників Володимира і навіть в повітах та волостях поставив своїх урядовців²⁸.

Усунувши від влади найнебезпечніших противників, Вітовт у 1394 р. виступив проти Федора Коріатовича. Але цей похід закінчився невдало: подільські феодали відбили ворожий напад. Тоді Вітовт звернувся за військовою допомогою до польського короля. Незабаром почався другий похід Вітовта на Поділля: литовські війська наступали з Волині, а польська шляхта — з Галичини. Після кількох військових сутичок Федір

²⁶ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 26—30.

²⁷ А. Попов, Летопись великих князей литовских, «Ученые записки второго отделения Академии наук», 1854, кн. 1, стор. 32—40.

²⁸ Полное собрание русских летописей, т. XVII, стор. 80, 94, 168, 203, 277, 388.

Коріатович змушений був відступити з частиною бояр у Молдавію. Пізніше він переселився в Закарпаття, де одержав від угорського короля велике володіння біля м. Мукачєвого²⁹. Про захоплення литовськими військами Поділля в 1394 р. у «Літопису великих литовських князів» говориться: «Князь Витовт... пошел со своими силами литовскими к Подолию. И то оуслышав князь Феодор Корьятович выбег с Подольской земли к Оуграм... А князь великий Витовт первой пришел ко Бряславлю, а выима Бряславль, пришел к Соколю и Соколец вынял, и пришед ко Каменцу в ночи и Каменца добил, а потом Смотрич, и Скалоу и Червлении городки и вси города позаседал. И воеводу князя Феодорова, штож на tych городех на имя Нестака, вынял и по всем городом князь великий Витовт свои старосты посажал»³⁰.

З того часу Східне Поділля називалося Брацлавщиною. Його адміністративним центром стало м. Брацлав. Західне Поділля (в північній частині по р. Серет і в південній частині по р. Смотрич) було захоплене шляхетською Польщею. В 1396 р. Вітовт формально віддав його Польщі за 20 тис. кіп грошей. До Польщі тоді відійшли міста Бучач, Смотрич, Бакота, Коропець, Язловець, Скала, Кам'янець-Подільський та ін.³¹. Але боротьба за ці землі між Литвою і Польщею продовжувалась і в XV ст. В 1432 р. Західне Поділля було включене до складу Польщі.

Отже, в кінці XIV ст. на території основних земель України була встановлена влада Литовської держави, на чолі якої стояли литовські феодалі. Вони експлуатували і гнобили український народ, жорстоко придушували виступи трудящих мас, що боролись за своє визволення.

2. ЗМІЦНЕННЯ ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНІ В XV ст.

В кінці XIV ст. Вітовт зосередив все державне управління в своїх руках. Спочатку всі його намісники на Україні були вихідцями з Литви. Згодом Вітовт почав використовувати на урядових посадах великих українських феодалів, яким доручав управляти окремими волостями, очолювати замкові та прикордонні гарнізони, охороняти південні кордони від нападів татар і придушувати антилитовські виступи місцевого населення. Тоді ж в основному був проведений поділ українських земель на повіті і волості.

Зокрема, на території Чернігово-Сіверщини було утворено

²⁹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1924, № 134—135, стор. 42—45.

³⁰ А. Попов, Летопись великих князей литовских, «Ученые записки отделения Академии наук», 1854, кн. 1, стор. 45.

³¹ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 236—237.

шість повітів: Чернігівський, Новгород-Сіверський, Путивльський, Остерський, Трубчевський і Стародубський³². Причому цей поділ не збігався з колишнім поділом на удільні князівства. Він був суто адміністративний і проведений для зміцнення панування Литовської держави. Правда, на Чернігово-Сіверщині залишились володіння місцевих князів Рильських, Новосельських, Козельських, Стародубських, Карачевських та ін. Але цим князям Вітовт у перші роки своєї діяльності не доручав керівних посад. Згодом вони підкорились Вітовту, погодились стати на службу Литовської держави і відбувати військові повинності. Ці князі добились незалежності від повітових старост і безпосередньо виконували розпорядження великого литовського князя та польського короля³³.

Подібний адміністративний поділ був здійснений і на території Київщини. Київщина в XV ст. була поділена на такі повіти: Київський, Чорнобильський, Житомирський, Овруцький, Черкаський, Канівський, Мозирський. Але поділ цей не був постійний — іноді кількість повітів зменшувалась або збільшувалась³⁴. Київ продовжував залишатись найбільшим адміністративним і економічним центром Подніпров'я. В ньому жив намісник великого литовського князя. Останній мав гарнізон і управляв адміністрацією всього Київського воєводства. Князів Київщини Рожинських, Глинських, Ольгердовичів, Овруцьких та інших великий литовський князь використовував на різних адміністративних посадах. Вони були старостами повітів, волостей, очолювали замкові гарнізони. У війнах князівства Литовського з іншими державами брали участь українські феодалі.

Переяславщина тоді входила до складу Київського воєводства і адміністративно залежала від нього. Протягом XV ст. на Переяславщині кількість населення швидко зростала, і там виникло ряд волостей.

Поділля в кінці XIV ст. поділялось на повіти: Брацлавський, Вінницький, Кам'янець-Подільський, Хмелецький, Скальський, Смотрицький та ін.³⁵ Протягом першої третини XV ст. за Західне Поділля точилася гостра боротьба між Польщею і Великим князівством Литовським. Лише на початку 30-х років шляхетська Польща повністю захопила все Західне Поділля аж до річок Мурафи і Рова. З того часу був встановлений кордон між Східним і Західним Поділлям. Східне Поділля (Брацлавщина) тоді поділялось на Брацлавський і Вінницький повіти, які залишались в складі Великого князівства Литов-

³² М. К. Любавский, Областное деление, стор. 287—290.

³³ Р. В. Зотов, О Черниговских князьях по Любецкому синодику, стор. 135, 156, 189, 230, 244, 295, 304.

³⁴ П. Г. Клепатский, Очерки истории Киевской земли, т. 1, стор. 197, 231, 270, 277, 296, 313, 377, 393, 404, 411; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 235—248.

³⁵ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 161—166, 209—235.

ського. Західне Поділля потрапило під владу Польської держави. Воно поділялось на староства Смотрицьке, Кам'янець-Подільське, Скальське, Червоноградське та ін.³⁶

Великою і густозаселеною була Волинська земля. Волинь тоді також поділялась на повіти, волості і окремі магнатські володіння. Серед них найбільшими були Луцький, Кременецький, Острозький і Володимирський повіти³⁷ Своєрідними адміністративними одиницями були володіння князів Острозьких, Збараських, Чорторійських, Вишневецьких, Корецьких та ін.³⁸ Вони мали в своїх руках міста, села, великі земельні простори і не корилися повітовим старостам. Луцьк вважався головним адміністративним центром Волині. Там був великокнязівський трибунальський суд та інша адміністрація, яка займалась різними питаннями: адміністративним управлінням, військово-оборонними справами, доходами великокнязівської скарбниці тощо. У Луцьку знаходився великокнязівський замок. Він вважався другою резиденцією Вітовта, а пізніше Свидригайла та інших литовських князів.

Адміністративний поділ Галичини в XV ст. до цього часу остаточно не з'ясований. Відомо, що на Галичині тоді були такі адміністративні староства: Львівське, Галицьке, Коломийське, Терехівське, Рогатинське, Дрогобицьке, Перемишльське, Стрийське, Бучацьке, Саноцьке, Самбірське і Жидачівське. Всі ці землі входили до складу Руського воеводства³⁹. Адміністративний поділ Галичини часто мінявся в зв'язку з посиленням польсько-шляхетського наступу на галицькі землі.

Територія Північної Буковини, як ми вже згадували, була в складі Молдавського князівства. Вона поділялась на такі три адміністративні волості: Чернівецьку, Хотинську і Снятинську. Цей поділ також не був постійним. Північною Буковиною управляв молдавський господар при допомозі своїх намісників. У замках стояли великі гарнізони, куди входили місцеві і молдавські землевласники. Вони захищали край від нападів татарських орд і турецьких загарбників.

Закарпатська Україна в XV ст. була поділена на такі комітати: Спишський, Шаришський, Земплинський, Угочський, Ужанський, Березький, Мармарошський та інші. Цей поділ в основному зберігався на протязі кількох століть. Управляли комітатами намісники угорського короля. Король нерідко призначав намісників з місцевих великих феодалів.

На Україні центрами повітів були великі міста. В кожному повітовому центрі на високому місці споруджувався оборонний

³⁶ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 57—60.

³⁷ Там же.

³⁸ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 18; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 209—235.

³⁹ И. Линниченко, Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв., стор. 13—71; Жерела до історії України—Руси, т. I, Львів, 1895, стор. 24, 57, 98, 128, 168, 216, 295.

замок, де знаходилася адміністрація повітового старости, гарнізон, зберігалися військові припаси, зібрана данина та інші запаси. Староста мав адміністративну, військову і судову владу. Великий князь призначав на державні посади в основному литовських феодалів. Але з середини XV ст. їх займали і місцеві князі або пани, які згодились стати на службу до князя литовського. Повітовий староста призначався на невизначений строк. Великий литовський князь завжди залишав за собою право усунути будь-якого старосту, а на його місце поставити іншого. Крім того, в Литовській державі часто бувало так, що один великий магнат був одночасно старостою двох, трьох і більше повітів. Наприклад, магнати Острозькі нерідко займали посади старост у кількох повітах, де тримали своїх намісників, а самі постійно жили в Острозі і лише періодично відвідували адміністративні повітові міста. Повітовими старостами тут були переважно магнати, які мали власні військові загони, брали активну участь в засіданнях литовської ради панів і могли впливати на великого литовського князя.

Кожний повіт у свою чергу поділявся на ряд волостей. Поділ повіту на волості не був постійним і змінювався під впливом різних обставин: густоти населення, дій магнатів, місця розташування тощо. Центром волості вважався найбільший населений пункт — місто або містечко. Щодо території волості, то в Литовській державі не було певної норми. До складу великих волостей входило від 10 до 20 великих сіл і багато різних поселень. Поряд з ними існували дуже дрібні волості, які охоплювали лише кілька поселень. На чолі волості стояв волосний староста. До середини XV ст. на Україні ще іноді зберігалися старі порядки, за якими волосний староста формально обирався найстарішими людьми волості. Але фактично його призначав повітовий староста або навіть великий литовський князь⁴⁰. Волосний староста обирався або призначався переважно на один рік. Проте у XV ст. широко практикувалося призначення волосних старост на два роки. Іноді великий князь дозволяв волосному старості збирати з населення всю данину або частину її. Такі волосні старости в документах часто називаються державцями, бо вони фактично тримали волость в своїх руках. Волосні старости вимагали від населення сплачувати податки, споруджувати нові і ремонтувати старі оборонні укріплення, будувати мости і переправи, прокладати шляхи, захищати волость від нападів татар. На вимогу великого литовського князя старости з військовими слугами своєї волості вирушали у військові походи і брали участь у війні Литовської держави з іншими країнами⁴¹. Крім того, на Україні тоді вже були волості, якими володіли князі і пани. Феодали розпоряджались зем-

⁴⁰ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 40, 107, 119, 124, 137, 160 і т. д.

⁴¹ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 229—235, 236—238.

лею, збирали з населення данину, примушували його відбувати панщину та тяглі повинності, судили селян і т. д.⁴²

Наприклад, у 1452 р. великий литовський князь Казимир віддав Мельницьку волость Луцького повіту пану Семашці з селами, поселеннями, «з леси, дубровами, з полмы ставы и ставища, з криницами, з потоки, и з мыты, и з болоты, и з сеножатми, и з бортными землями, и з ловы и гаи, и з бобровымы гоны»⁴³. Селяни повністю передавались під його владу.

У 1472 р. у Житомирському повіті місцеві бояри володіли такими волостями: Ю. Полкович мав під своєю владою Золвязьку волость, С. Романович — Отенську, П. Скіперович — Утешську, І. Ворона — Хотенську і т. д.⁴⁴ В Литовській державі подібне жалювання волостей великими феодалам у тимчасове володіння практикувалося дуже широко.

Українські і литовські феодали управляли такими волостями незалежно від повітових старост.

Села в ті часи були невеликі. Найбільші з них мали по 20, 30, 40 дворич і дворів. В менших селах було по 6, 10, 15 господарств. Багато зустрічалось таких поселень, в яких було лише по 2, 3, 5 дворів. Дрібні поселення були приписані до сусідніх великих сіл. Кожне село з поселеннями становило сільську общину⁴⁵. На Поліссі волості іноді поділялись на десятки. Але такий поділ був умовним. Нерідко в десятку було більше десяти дрібних дворів і кілька поселень. Частіше десяток складався з десяти дрібних дворів або дворич. На чолі десятка стояв десяцький, обраний жителями або призначений волосним старостою⁴⁶:

Кожна сільська община мала назву, яку діставала від назви головного поселення. На чолі общини стояв староста, обраний селянами з багатих селян. Він називався старостою, отаманом, паном-старцем тощо⁴⁷. В Галичині такі сільські старости в XV ст. називались солтисами, вйтами⁴⁸. Сільські старости переважно захищали інтереси багатих селян. Вони вимагали, щоб кожний селянин вів своє господарство, сплачував платежі і відбував повинності. На кожного старосту покладалися завдання стежити за тим, щоб підтримувалися нормальні взаємовідносини між селянами; регулювати використання селянами пасовищ, сінокосів, рибних і лісних промислів; допомагати волосному старості збирати з селян грошові податки і натуральну данину; розбирати судові та інші скарги між селянами і

⁴² М. К. Любавский, Областное деление, стор. 235—248.

⁴³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 14.

⁴⁴ Там же, № 24.

⁴⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 15, арк. 16—23, 25.

⁴⁶ М. Ф. Владимирский-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Западной Руси XVI в., стор. 4—7.

⁴⁷ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 40—43, 122.

⁴⁸ И. Линниченко, Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв., стор. 13—45.

т. д. На посади сільських старост, безперечно, висувалися такі люди, які б забезпечували виконання селянами всіх державних повинностей. За свою службу сільські старости мали право користуватися одним ланом⁴⁹ землі, не відбуваючи ніяких повинностей. Нерідко такі сільські старости ставали землевласниками. Вони одержували привілеї від великих литовських князів, розширяли своє землеволодіння і покріпачували місцеве сільське населення.

Дуже важко точно визначити кількість населення на Україні в XV ст. Історичні джерела не дають про це певних даних. Ще в кінці минулого століття М. Владимирський-Буданов на підставі описів українських замків, здійснених литовським урядом у середині XVI ст., зробив сумарний підрахунок населення окремих повітів України. Але підрахунки ці не були точними тому, що самі описи замків охоплювали лише незначну частину українського населення.

Радянський історик О. Баранович, використавши всі описи українських замків і повітів XVI і першої половини XVII ст. та інші документи, зробив висновок, що на території України, без Північної Буковини і Закарпаття, в кінці першої чверті XVII ст. проживало приблизно 4,5 млн. чоловік, які платили податок⁵⁰. З інших джерел нам відомо, що населення Закарпатської України в кінці XV — на початку XVI ст. становило 150—200 тис. чоловік⁵¹, а на території Північної Буковини в цей час жило не менше 50 тис. чоловік.

Історики-медієвісти вважають, що для середніх віків приріст населення за сто років становив приблизно 30%⁵². Зважаючи на численні розбійницькі напади кримських татар, а також на те, що багато людей гинуло під час епідемії чуми, можна твердити, що протягом XVI ст. приріст населення на Україні міг становити максимум 15—20%.

Таким чином на підставі наведених фактів можна зробити приблизний підрахунок населення України на той період. Якщо в кінці першої чверті XVII ст. на Україні було близько 4,5 млн. чоловік, то, відкинувши 20% приросту за століття, можна вважати, що в кінці першої чверті XVI ст. тут проживало близько 3,6 млн. чоловік. До цього числа треба додати згадану вже кількість населення Закарпатської України і Північної Буковини в першій чверті XVI ст. — близько 250 тис. чоловік. Отже, в першій чверті XVI ст. все населення України становило по-

⁴⁹ Один лан дорівнював близько 21—23 га.

⁵⁰ А. І. Баранович, Население предстепной Украины в XVI веке. «Исторические записки Института истории АН СССР», 1950, № 32, стор. 206—232; «Украина накануне освободительной войны» М., 1959, стор. 133.

⁵¹ І. Г. Коломиец, Очерки по истории Закарпатья, «Труды Томского государственного университета им. В. В. Куйбышева», т. 121, стор. 41—48.

⁵² А. І. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в., стор. 212.

над 3,8 млн чоловік. З таких же підрахунків знайдемо, що на початку XV ст. населення України становило понад 3 млн. чоловік. Слід зауважити, що нами не враховано населення, яке жило в степовій частині України і на Слобожанщині, сюди не ввійшли також представники панівного класу, які не платили податку⁵³. Це ще кілька сот тисяч чоловік. Отже, на початку XV ст. на всій території українських земель могло бути близько 3,3 млн. населення. На Україні жило також багато татар, кількість яких підрахувати неможливо. Безперечно, що всі ці цифрові дані є лише приблизними. Не виключена можливість, що населення було значно більше. Але точніше підрахувати кількість населення на Україні в XV ст. немає можливості через відсутність додаткових вірогідних документальних даних.

Основна маса населення жила в селах, займалася землеробством, скотарством, ремеслом і промислами. Селяни обробляли свої поля волами, кіньми. Всюди панувала тяжка ручна праця. Головними сільськогосподарськими знаряддями були плуг, рало, борона, коса, серп, граблі, ціп, віз, сани, сокира, лопата, вила і т. д.

В XV ст. населення всієї України широко використовувало трипільну систему обробітку землі. Правда, на Поліссі, Київщині, Чернігівщині і Волині селяни продовжували розширяти орні землі, вирубуючи ліси, очищаючи поля від пнів та чагарників. Така земля могла давати високі врожаї протягом кількох років. Потім вона виснажувалась, і селяни змушені були через два на третій рік залишати її під толоку і вирубувати нові ділянки лісу і т. д.

На півдні України населення ще широко застосовувало перелогову систему землеробства. При такій системі селяни протягом кількох років користувалися певними ділянками землі, а коли вони переставали родити, розорювали нове поле. Але із збільшенням населення трипільля дедалі більше ставало головною системою ведення сільського господарства. Вся земля поділялась на три рівних поля. Одне поле пускалося під толоку. Влітку воно зорювалось, а на початку осені тут сіяли жито або озиму пшеницю. Після озимих хлібів на другий рік на цьому полі сіяли ярину, а на третій рік знову пускали поле під толоку. Так по черзі використовувалися всі три поля. Уже тоді були вироблені основні принципи трипільної системи використання орних земель. У врожайні роки озимі давали з гектара 40—60 і більше пудів, ярі — 30—50 пудів⁵⁴. В описах маєтків говорилося, що в дворах феодалів стояли величезні стоги хліба, в яких було по 50, 100, 150 і більше кіп⁵⁵. Все це створювалось руками селян.

⁵³ А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны, стор. 133.

⁵⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 35—40, 88, 109—113, 125, 128, 171, 187, 192—195, 218, 228, 284, 366—367, 370—371 і т. д.

⁵⁵ М. К. Любавский, Областное деление, додаток, № 4.

У XV ст. на Україні вирощувалися такі зернові культури: жито, пшениця, овес, ячмінь, гречка, просо. З городніх культур були відомі капуста, огірки, буряки, цибуля, часник, горох, боби. Широко вирощувались олійні культури: рижій, коноплі, льон та ін.⁵⁶

Селяни тримали коней, волів, корів, овець, свиней, домашню птицю⁵⁷. Але в селах і містах жило багато бідноти, яка не мала ніякої худоби, а тому не могла займатись орним землеробством. Чимало селян займалося пасічництвом, садівництвом, рибальством, полюванням, лісними промислами і т. д.

Всі ці факти свідчать про те, що Україна в XV ст. не була безлюдним краєм, як про це писали польські дворянські і буржуазно-націоналістичні історики. На її величезній території жило кілька мільйонів чоловік. Тут було понад дві сотні міст і містечок, багато тисяч сіл і поселень. Іноземні загарбники затримували економічний, політичний і культурний розвиток українського народу, але зупинити його не могли.

⁵⁶ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 192, 228, 262, 335.

⁵⁷ М. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского, т. I, стор. 197—231.

РОЗДІЛ II

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА УКРАЇНІ В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. ЗРОСТАННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Одним з важливих завдань при висвітленні соціально-економічного розвитку України XV — першої половині XVI ст. є наукове дослідження форм землеволодіння і землекористування різних класів, визначення ролі селян в економічному і політичному житті країни.

В епоху феодалізму, підкреслював К. Маркс, землевласники в усіх країнах були панівним класом. Їх панування базувалося на розширенні землеволодіння, тяжкій експлуатації покріпачених і пригноблених селян та трудящих мас міського населення. «Експропріація сільськогосподарського виробника, — пише К. Маркс, — обезземелення селянина становить основу всього процесу. Його історія в різних країнах має різне забарвлення, пробігає різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи»¹.

В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» дав глибокий аналіз поміщицького господарства, висвітлив його роль в економіці країни, показав вирішальне значення праці селян, які були основною продуктивною силою у феодальному суспільстві. Характеризуючи систему феодального способу виробництва, В. І. Ленін писав: «Суть тодішньої господарської системи полягає в тому, що вся земля даної одиниці земельного господарства, тобто даної вотчини, поділялась на панську і селянську; остання віддавалась у наділ селянам, які (одержуючи крім того й інші засоби виробництва — наприклад, ліс, інюді худобу і т. п.) своєю працею і своїм реманентом обробляли її, одержуючи з неї своє утримання. Продукт цієї праці селян

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 716.

являв собою необхідний продукт, за термінологією теоретичної політичної економії; необхідний — для селян, як такий, що дає їм засоби до життя, для поміщика, як такий, що дає йому робочі руки»². Ці настанови класиків марксизму-ленінізму допомагають нам і у висвітленні питань феодального землеволодіння на Україні в розглядуваній період.

З архівних і опублікованих історичних джерел відомо, що на початку XV ст. на Україні всюди було велике феодальне землеволодіння. Більшість магнатів і панів України розпоряджалися великими земельними володіннями, одержаними від батьків, дідів і прадідів. Але ні один феодал не задовольнявся тим, що мав, і намагався загарбати все нові землі.

Феодали розширяли своє землеволодіння різними засобами. Магнати і великі пани за допомогою слуг або власної військової охорони нападали на села, захоплювали їх, привласнювали селянську землю, а селян примушували відбувати панщину. Після цього кожний феодал звертався до великого литовського князя, в якого просив відповідну жалувану грамоту на захоплену землю, і, як правило, великий литовський князь завжди задовольняв такі прохання. В урядовій жалуваній грамоті називалася земля, вказувалося її місце розташування, кому вона раніше належала, які з неї йшли доходи державі і т. д. Такі землі в переважній більшості давалися феодалам «на вічність»³, «до живота»⁴ і рідко «до ласки господаря»⁵. Але коли помирав старий великий князь і появлявся новий, кожний феодал змушений був знову просити в нього підтверджуючу жалувану грамоту на право володіння вотчинами і захопленими землями та феодально залежними селянами.

Великі литовські князі з власної ініціативи також видавали українським, польським, литовським і іншим феодалам жалувані грамоти на селянські орні землі, ліси, пасовиська, сіножаті, а також на села, волості і містечка в спадкове володіння і тимчасове користування. Таке пожалування носило назви: «дано у вотчину» або «до волі господаря»⁶. Ці володіння давалися феодалам за службу Литовській державі як певна винагорода. Пожалувані землі «до волі господаря» давалися феодалам у користування на один-два роки. Якщо феодал продовжував ретельно виконувати всі покладені на нього обов'язки, великий князь дозволяв йому користуватися ними протягом кількох років. Великий князь міг передати таку землю іншому феодалу. Але як правило, коли феодал одержував у користу-

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 155.

³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 1—5, 10—17.

⁴ Там же, № 565, 704.

⁵ Там же, № 52, 107, 181, 235, 267 і т. д.

⁶ Акты Западной России, т. I, № 72, 86, 93, 121, 129, 131, 138, 139, 165, 177, 178, 202, 205, 216 і т. д.

вання землю на кілька років, він всіляко намагався вислужитися перед сюзереном, щоб перетворити її в свою вотчину.

Видані урядові жалувані грамоти на землеволодіння і землекористування були різними за своєю формою і характером. Це залежало від становища феодала, який одержував її, від розмірів землеволодіння, місця розташування землі, від того, кому вона належала, на який строк давалася тощо. Українські і литовські князі, наприклад, захоплювали в свої руки широкі простори селянських і державних земель з селами, містечками, містами, місцевим населенням і, згідно з великокнязівськими жалуваними грамотами, юридично закріплювали їх в спадкове володіння. Великі земельні володіння одержували у вотчину пани католицької віри, які були головною опорою литовського панування на Україні. Чималі ділянки орних земель і угідь діставали у вотчину монастирі, церкви і вище духовенство. Невеликі земельні ділянки жалувались великим князем у вотчину або тимчасове володіння боярам, слугам, урядовцям та іншим багатим людям, які за це пожалування мусили виконувати військову чи урядову службу⁷. Дуже швидко зростало землеволодіння литовських магнатів, які, займаючи на Україні високі урядові посади, захоплювали селянські землі, утворювали фільварки, споруджували там оборонні замки, в яких тримали власну охорону.

Захоплення феодалами земельних володінь і привласнення їх за допомогою великокнязівських жалуваних грамот, яке широко практикувалось на Україні в XV—першій половині XVI ст., було характерним явищем для всіх європейських країн епохи феодалізму. Ф. Енгельс писав, що королі і князі заволоділи величезними земельними просторами, які належали всьому народові, особливо лісами, щоб потім марнотратно роздарувати їх у формі подарунків своїй придворній челяді, своїм військовим начальникам, єпископам, абатам⁸. Це висловлення Ф. Енгельса прямо стосується і України. Воно повністю характеризує процес розширення феодального землеволодіння за допомогою урядових жалуваних грамот.

Великі литовські князі, володіючи Україною ще з середини XIV ст., всіляко намагалися створити тут надійну опору свого панування. Саме з цією метою вони нагороджували українських феодалів землями, селами, містечками, містами, цілими волостями, давали їм урядові посади волосних і повітових старост, начальників замкових гарнізонів, суддів, збирачів данини, переписувачів місцевого населення, ревізорів і т. д. За допомогою такої політики литовським князям вдавалося схилити на свій бік всіх українських князів, багато панів і навіть значну частину бояр. Великий литовський князь був юридичним

⁷ Акты Западной России, т. I, № 1, 3, 4, 15, 22, 26, 28, 29, 31, 36, 53, 57, 72, 111 і т. д.

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 19, М., 1961, стор. 337.

господарем всієї землі Литовської держави. А фактично земля феодалів була їх власністю і охоронялась державою. Великий князь мав право жалувати феодалів селянською землею або вільною землею у спадкове і тимчасове володіння за згодою ради панів. Отже, великі магнати Литовської держави брали активну участь у пожалуванні феодалам землі, в розширенні і зміцненні феодального землеволодіння. Про право феодалів на землю свідчать також судові документи Литовської метрики, де підкреслюється, що після смерті землевласника його земля і все майно переходить у власність дітям або найближчим родичам⁹.

Одна з найдавніших жалуваних грамот, яка збереглася до наших часів, була видана в 1375 р. литовським удільним князем Поділля Олександром Коріатовичем Смотрицькому домініканському монастирю. Згідно з цією грамотою, монастир одержував у своє володіння землі, село Ходорово з млином. Князь зобов'язав місцеве населення задарма працювати на користь монастиря, споруджувати оборонні укріплення навколо Кам'янця-Подільського і платити данину татарам¹⁰. У 1383 р. литовський князь Вітовт пожалував великими земельними володіннями подільського феодала В. Карачевського. Цей феодал одержав орні землі, сінокоси, село Княжна Лука з податками з селян. В жалуваній грамоті говорилося: «Дали есмо ему зо всіми леси и з дубровами, и с полями, и з сеножатми, и з лугами, и зо всіми пожитки, ему и детем его и всім его потомком, на веки вечные»¹¹. В кінці XIV ст. на Поділлі вже було ряд великих феодальних володінь і укріплених оборонних замків. Коріатовичі мали своє військо, яке складалося з місцевих землевласників.

Швидко зростало велике феодальне землеволодіння і на Волині. Найбільші земельні володіння там належали магнатам Острозьким. Князі Острозькі появились на Волині ще в часи феодального роздроблення. Вони відігравали значну політичну роль в другій половині XIV ст. Бажаючи взяти їх на свою службу, великий литовський князь Ягайло в 1386 р. нагородив волинського князя Федора Даниловича Острозького землею, кількома селами, поселеннями і містом Острог, в якому й була влаштована резиденція цих магнатів. З того часу князі Острозькі займали на Волині високі урядові посади і самочинно захоплювали орні землі, угіддя і поселення. На протязі XV ст. ці магнати захопили в своє володіння такі міста і містечка: Броди, Родоселки, Свищево, Озеряни, Радогосу, Межиріччя, Городнечу, сотні сіл та поселень з місцевим населенням. Про розширення земельних володінь князів Острозьких ясно

⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 15, арк. 38.

¹⁰ Акты Западной России, т. I, стор. 21.

¹¹ Там же, стор. 22.

говориться в одній з жалуваних великокнязівських грамот, виданих на початку XVI ст. В ній указується: «Дали Константину Острожському город Чуднов и замок..., Звягель (Новоград-Волинський) со всіма его приселки и со всіма доходами и работами, и з платы, и з мытом, и з даньми грошовыми и медовыми, и бобровыми и куничными, и со всіма иншими поплатки»¹². Ці князі мали великі земельні володіння з селами і містами в Луцькому, Володимир-Волинському, Вінницькому та інших повітах України. За сумарними підрахунками князі Острозькі в першій половині XVI ст. на Україні мали в своєму володінні близько 700 квадратних кілометрів земельних просторів. Лише в одному Луцькому повіті вони захопили одну третину всіх орних земель і угідь¹³.

Чималі земельні володіння на Волині належали магнатам Збараським. Центром їх володінь було м. Збараж, де вони мали свій оборонний замок, розкішні палаци, великий парк, ліс біля міста, кілька озер, ставків, водяних млинів і т. д. До початку XVI ст. вони захопили більшу частину земель Збараської волості з усіма поселеннями. Володіння цих магнатів були в Білозерській, Моначинській, Волочиській, Вишневецькій та інших волостях Волині. В XVI ст. їм належало понад 350 кв. км території Кременецького повіту. Вони захопили тут десятки сіл, ряд міст і містечок. Все населення було зобов'язане виконувати на їх користь феодалні повинності і користь їм¹⁴.

В північно-західній частині Волині знаходились володіння магнатів Сангушків. Вони захопили землі по обох берегах річки Тур'ї. В їх володінні були міста Кошерськ, Турійськ, Ковель, Любомль і багато сіл, розташованих на березі річки. Володіння цих магнатів на протязі XV ст. збільшилися в кілька разів. В XVI ст. у володінні князів Сангушків була значна частина території Володимирського повіту. Це становило близько 450 кв. км. Вони захопили там кращі орні землі, ліси, сіножаті, пасовиська та інші угіддя. Від них залежали десятки тисяч селян¹⁵.

З дуже давніх часів мали свої земельні володіння на Волині магнати Чорторийські. Їх родові володіння знаходилось в середній течії р. Стир, в Чорторийській волості Луцького повіту. Резиденцією князів було м. Чорторийськ, де вони мали великі палаци і оборонний замок. Ці магнати часто займали високі урядові посади в Луцькому повіті, були там каштелянами і судьями. У великокнязівських грамотах, виданих на протязі XV ст. князям Чорторийським, говориться, що вони володіли

¹² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 193, 199—200.

¹³ А. Jabłowski, *Źródła dziejowe*, т. XIX, Warszawa, 1889, стор. 88—90, 106—111.

¹⁴ Там же, стор. 112—113.

¹⁵ Там же, стор. 113—114.

містами Чорторийськ, Логожеськ, Осташин, Споров, Клеван та кількома десятками сіл, поселень і дворищ, розташованих в центральній і північній Волині¹⁶. В кінці XV ст. магнати Чорторийські тимчасово користувалися всіма володіннями Пересопницького монастиря¹⁷. Вони мали також великі земельні володіння на території білоруського Полісся і в Підляшші. Даних про загальний обсяг їх володінь в документах не вдалося знайти, але відомо, що ці князі в першій половині XVI ст. мали лише в північній частині Волині кілька волостей¹⁸. Більшість цих володінь була захоплена ними ще в XV ст.

Чималі земельні володіння мали на Україні і в Білорусії князі Четвертинські¹⁹. На Україні їх володіння були розміщені переважно в північно-західній частині Волині. У підтверджуючій великокнязівській грамоті 1499 р. князю Ю. Четвертинському на володіння маєтком Рогачівкою говориться: «...потверждаем сим нашим листом вечно и непорушно ему самому, и его жоне, и их детем, и на потом будущим их щадком, и з людьми служебными, и данными, и з землями пашными, и з бортными, и з лесеы, и з дубровами, и з боры, и з ловы, и з ловищи зверинными и пташими, и з реками, и з речками, и з береги бобровыми, и з озеры, и з ставы, и з ставища, и з млины и з их вымелками, и с криницами, и с сажовками, и з сеножатыми, и з луками... и з данию грошовою и медовою, и со всеми платы и доходы, и податями...»²⁰. У 1500 р. цей князь одержав від великого литовського князя маєток Звняче з орними землями та різними угіддями і поселеннями в спадкове володіння. На початку XVI ст. володіння Четвертинських знаходились в Луцькому і Володимир-Волинському повітах²¹.

В XV ст. швидко зростали володіння на Волині і в Північній Київщині князів Немировичів. Більшість їх земель знаходилась в північно-східній частині Волині. У відповідній грамоті князя Якова Немировича, складеній в другій половині XV ст., дано перелік лише частини його володінь на Волині. На церкву божої матері він відписав село Марків з землею і населенням; матері своїй Ганні віддав села Мстишин, Піщане, Коршево, Серно, Жджари, Ракулин, Сердятичі, Заболотці, Грибовицю, Щенятин, Земно; дружині Марії відписав села Стволовичі, Житани, Честний Хрест, Бубнів, Горечів, Тишковичі, Щучатин; сестрі Марії і її чоловікові Михайлові Чорторийському подарував села Литовиж, Кречов, Горки, Олеско. Всі інші воло-

¹⁶ Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 113—114; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 12, 318, 501, 574, 587 і т. д.

¹⁷ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 501.

¹⁸ Там же; Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 114; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 667—668.

¹⁹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 503, 529, 620.

²⁰ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 503, 620.

²¹ Там же, № 539, 620, 709.

діння, які не були внесені в цю відписну грамоту, мали перейти у власність дітей Чорторийського²². Феодалам передавалися названі села з жителями, землями і угіддями, всіма платежами і повинностями. Лише ці факти свідчать про те, що князь Немирович володів великими масивами орних земель і угідь, тисячами покріпачених селян.

Опубліковані і архівні документи та матеріали Литовської метрики свідчать, що на Волині на протязі XV ст. зросли великі земельні володіння місцевих князів Несвізьких, Колоденських, Дубровицьких, Ровенських, Вишневецьких, Сапіг, Бобриковичів та багатьох інших²³.

Великокнязівський уряд, всіляко сприяючи розширенню магнатського володіння на Волині, завжди з підозрою ставився до їх діяльності. Особливо не подобалось великим литовським князям і великокнязівській раді те, що українські магнати мали свої військові загони, самочинно захоплювали землі селян і бояр, часто не виконували рішень великого князя. Не довіряючи магнатам, великокнязівський уряд намагався перетягти на свій бік дрібніших українських феодалів. Про це переконливо свідчать численні великокнязівські жалувані грамоти на землеволодіння, які були видані місцевим панам і боярам. В опублікованій «Книзі записів» № 3 Литовської метрики наведено реєстр великої кількості жалуваних грамот, виданих в 30—60 роках XV ст. великим литовським князем українським феодалам на землеволодіння. Значна частина цих грамот безпосередньо стосується Волині²⁴. Майже кожна з них юридично закріплювала за феодалами загарбані ними селянські і громадські землі в спадкове та пожиттєве володіння, або в тимчасове користування. Переважна більшість жалуваних грамот написана за такою формою: «Бил нам челом (називається ім'я феодала) и просил в нас земли...». Далі в грамоті говориться, що великий князь жалував того чи іншого феодала орною землею, угіддями, селами і поселенцями «со всеми людьми, которые на тех частях и службах...», зо всіма землями, и пашнями, и бортными, и сеножатями, и з лесы, и з бобры, и з дубровами, и з гаи, и з хворосты, и з ляди, и з зарослями, и з ловы зверинными и пташинными, и з озеры, и з реками, и з речками, и з потоки, и з бортями, и з даньми грошовыми, и з медовыми, и з чиншами...»²⁵.

Литовський великокнязівський уряд видавав жалувані грамоти феодалам на землеволодіння при умові, коли земля ця ще не була пожалувана іншим землевласникам, але вже давала прибуток державі. Тому в кожній грамоті точно назива-

²² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 7—12, 14—23.

²³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 12, арк. 105—171; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 1—149.

²⁴ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 63—123.

²⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 10, арк. 2—12.

лася земля, її розмір, місце розташування, хто нею володів або користувався. Переважно називалися орні землі, сіножаті, ліси, рудні промисли, рибні лови, бортні дерева, мисливські угіддя. Феодал, який одержував землю у власне володіння, поширював свою владу на все населення даної території, вимагав від нього сплачувати натуральну та грошову ренту, відбувати панщину та ряд інших повинностей²⁶.

Характерним прикладом такого пожалування може бути великокнязівська грамота, видана в 1407 р. волинському панові Іллі Вячковичу. В ній говориться: «Видев есмо знаменитую службу нам верную... пана Ильи Вячковича, и мы порадили з нашою верною радою, со князми и паны, даем и дали есмо предреченому пану Ильи Вячковичу за его верную службу село в Володимирском повете — Порицко и другое Порицко, Гриковичи, Трубки, а в Луцком повете — Ворочинин, Трыстен, Стыден. Дали есмо тая села со всеми доходы и приходы, з данми, з мыты, ничого на себе не выменяя, с пашнями, з сеножатями, з лесы, з луги, з дубровами, и з бортными землями, з ловы и з ловищи, и з бобровыми гоны... ему и его жоне, и его детем, и близким, и счедком... А ещть з нашей ласки... отпустили есмо волощину и ям вечно... А хто соль везеть — от воза грош мыто; а коли омынет, гроша не давши, еда через его землю — двадцать грошей просити от воза»²⁷. І. Вячкович згідно з грамотою здобув право власності також і на доходи, які збиралися з селян, промисловців і торговців. З цієї грамоти видно прагнення великого князя литовського взяти на службу українських дрібних феодалів. Подібні жалувані грамоти широко роздавалися литовським урядом українським феодалам, які служили Литовській державі²⁸.

До наших часів збереглося багато жалуваних грамот, виданих литовським князем Свидригайлом українським феодалам на Волині і Київщині.

Особливо багато видавалося таких грамот в 30-х роках XV ст. У ті роки у Великому князівстві Литовському точилася гостра політична боротьба. І жалувані грамоти були подачкою литовських князів та польських королів українським феодалам.

В реєстрі жалуваних грамот, виданих литовською великокнязівською канцелярією в 1450 р. феодалам на землеволодіння, говориться: дано «Волошину Андрею Борздому селищо Дрибово... Васку Стрелцу з братьею село Савчичи, а Почаев... Афанаску Сергееву дано селищо Шатиловское а Косачев... Ондрею, дьяку Соколовскому, дано селищо Андрияновское а Мокючино, а Реддичи... Федку Микитину дано селищо Якореве

²⁶ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 63—123.

²⁷ Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 2—3; Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. IV, стор. 1—2.

²⁸ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 139, 503, 504; Українські грамоти, т. I, № 54, 55, 59, 61, 65, 69, 70, 74, 75, 79, 80 і т. д.

а Юшкино, а Хвостово. А Матфею Ишову дано селище Янанчинское и з землею бортною, а придано половина Кольвческого. Федору Саминову дано селище Григоровское. А Харитону Костореву дано его отчизну, а придал селище пашню Лаптеву. А Ивашку Богучарову дано село Терентеевское... Оксену Попову дал селище Щитниково. А Лук'яну Якимову дал отчизну его и селище Сажино, да Лазорково з бортью» і т. д.²⁹ Подібних грамот можна навести дуже багато.

На початок XVI ст. більша частина земельної площі Волині вже була загарбана українськими, литовськими, польськими та іншими магнатами, панами, церквами і боярами³⁰. Литовський уряд своїми жалуваними грамотами, а також при допомозі урядовців, військових гарнізонів, суддів та інших органів влади зобов'язував місцеве населення коритися феодалам і виконувати на їх користь різні феодальні повинності. Кожний великий феодал мав також озброєні загони, які захищали його маєток від повсталих селян і примушували місцеве населення платити натуральну і грошову ренту та відбувати панщину.

В XV ст. швидко зростали і феодальні маєтки на Подніпров'ї. Найбільші земельні володіння тут належали магнатам Глинським, вихідцям з татарського роду Лекса. На початку XV ст. Глинські появилися на Полтавщині, де поселилися з групою татар. Там вони одержали від литовського князя Вітовта земельні володіння на берегах Ворскли. Центром володінь Глинських було м. Глинськ з оборонним замком, розташованим на правому березі р. Ворскли. Уже тоді Глинські захопили на правому березі річки великі земельні володіння. Глинські мали охороняти кордони Литовської держави від нападів татарських орд. Скоро вони заслужили довір'я великого литовського князя і були удостоєні високих урядових посад — воєвод, старост, намісників.

На протязі XV ст. князі Глинські були намісниками великого князя в різних повітах на Україні і в Білорусії. Використовуючи урядові посади, вони захоплювали селянські і вільні землі. Глинські мали великі маєтки на Чернігівщині, Переяславщині, Київщині, Поліссі і в Білорусії³¹. Їм належали міста Глинськ, Глинське, Золотоноша, Полтава, Гостомель, Ставок, Кливець, Лебедин, десятки містечок і сотні сіл³². В їх володінні були величезні рибальські, мисливські, бортні та інші угіддя, ліси, сінокоси, пасіки, млини, поташні і т. д.³³ На по-

²⁹ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 59—62, 64—123.

³⁰ Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 88—144.

³¹ Акты Западной России, т. I, № 78, 133, 158, 164, 171, 216, 218, 222, 224 і т. д.

³² Źródła dziejowe, т. XXI, Warszawa, 1894, стор. 184, 247, 270; Акты Литовской метрики, т. I—II, № 98, 235, 300, 301, 374, 392, 643, 658, 745.

³³ Акты Южной и Западной России, т. I, № 46, 47, 60.

чатку XVI ст. володіння князів Глинських значно перевищували земельні володіння волинських магнатів Острозьких³⁴.

На Київщині в XV ст. великі земельні володіння належали магнатам Рожинським, які в документах іноді називаються «князи со Сквиры Половцы-Рожиновские». Вони були відомі ще в період Київської Русі. З того часу їх земельні володіння невпинно зростали. На правому березі Дніпра землі Рожинських були розташовані між річками Ірпінь, Тетерів і Рось. Ці магнати захопили орні землі і угіддя на берегах річок Роставиці і Кам'янки. Всі містечка і села на цій території належали їм. У підтверджуючих грамотах київських князів Володимира Ольгердовича і Олександра Володимировича, виданих князям Рожинським на землеволодіння в другій половині XIV—і в першій половині XV ст., говориться, що основне їх володіння на Правобережжі знаходилось навколо м. Сквири. Там вони мали великий палац, господарські двори, млини, склади, оборонний замок. В замку постійно стояв гарнізон військ, який охороняв магнатські володіння. Їм також належали міста Ягнятин, Триліси, Фастів та багато інших поселень³⁵.

Значно більшими були землеволодіння князів Рожинських на Лівобережжі. Їх землі були розташовані тут у нижній течії р. Десни, на берегах річок Снов, Остер, Удай, Трубіж, Супій та інших. Це були орні землі, широкі степи, сіножаті, пасовиська, великі лісні масиви. На цій території Рожинські володіли містами Рожин, Ніжин, Басань, Биков, селами Креково, Осово, Бердово, Буков, Варна, Острівець та багатьма іншими поселеннями в Путивльському і Остерському повітах, а також в північній частині Переяславщини. В Рожнах вони мали свої палаци, оборонний замок і велике господарство³⁶. Їх земельні володіння становили кілька сот квадратних кілометрів.

В останній чверті XV ст. під час грабіжницьких нападів татарських орд замки і палаци цих князів зазнали великого

³⁴ Правда, магнати Глинські недовго володіли цими землями. На початку XVI ст. литовські пани почали обвинувачувати Глинських у зраді, щоб вигнати їх з уряду. Основний удар був спрямований проти М. Глинського, який тоді служив маршалком великокнязівського двору. Литовські пани обвинувачували його в змові проти великого литовського князя. В результаті цього він був усунутий з посади. Незабаром його брати також були позбавлені урядових посад. Це прискорило розв'язання відкритої боротьби князів Глинських проти литовського панування. В результаті невдалого антилитовського виступу на Поліссі Глинські та їх спільники зазнали поразки і в 1508 р. змушені були перейти в Росію. Земельні володіння Глинських були роздані великим литовським князем іншим феодалам (Д. І. Мишко, Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст., К., 1959, стор. 55—59).

³⁵ П. Г. Клепатский, Очерки истории Киевской земли, т. I, стор. 404—405.

³⁶ В. Б. Антонович, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, стор. 209—211; П. Г. Клепатский, Очерки истории Киевской земли, т. I, стор. 27, 252, 255, 258, 261, 277, 282—285, 307, 359, 365, 368, 371, 404, 409, 411.

руйнування. Багато поселень на Переяславщині було зовсім знищено, а люди переселилися в більш безпечні місця. Оборонні укріплення магнатів також були зруйновані. На початку XVI ст. рід князів Рожинських занепав. Значна частина їх володінь потрапила до рук інших феодалів.

Чималі земельні володіння на Півночі Київщини були в руках панів Полозовичів. Ще в кінці XIV ст. вони стали на службу до великого литовського князя і займали різні урядові посади. В XV ст. Полозовичі здобули значні земельні володіння на Поліссі³⁷. Вони часто займали посади повітових і волосних старост, очолювали замкові гарнізони, брали участь в походах литовських військ проти татар і Росії. За свою службу вони й одержали від литовських князів на правому березі р. Прип'яті землі з селами Шепеличі, Мартинівка, урочище Пилиповщину, Кузневщину. На початку XVI ст. Полозовичі захопили міста Ставок, Гладковичі, Гостомель та інші в Житомирському, Овруцькому і Київському повітах³⁸. Навколо цих міст і сіл їм належали орні поля, великі масиви лісів, сіножаті, бортні ліси, рудні промисли. Місцеве населення зобов'язане було виконувати всі феодалні повинності. Навіть великокнязівські слуги і бояри були зобов'язані служити в маєтках Полозовичів³⁹.

На Чернігівщині і Київщині були розташовані значні земельні володіння князів Гольшанських. Документи перший раз згадують про Івана Гольшанського в кінці XIV ст., коли Вітовт направив його в Київ своїм намісником⁴⁰. З 1422 р. до 1433 р. Михайло Гольшанський був воеводою Київського воеводства⁴¹. У 1481 р. Іван Гольшанський брав участь у змові групи князів на чолі з Михайлом Олельковичем. Вони мали намір убити великого литовського князя Казимира і продовжувати боротьбу за визволення України з-під литовського панування. Протягом XV—першої половини XVI ст. князі Гольшанські були воеводами, старостами та займали інші урядові посади на Київщині, Землеволодіння цих князів знаходились на Україні і в Білорусії⁴².

³⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 1, 6—7; ч. VIII, т. V, стор. 5—6.

³⁸ Там же, ч. VIII, т. IV, стор. 114, 164—165, 320—323; П. Г. Клепачский, Очерки истории Киевской земли, т. I, стор. 87, 107, 110, 188, 196, 212, 215, 303—311; *Zródła dziejowe*, т. XX, Warszawa, 1894, стор. 23.

³⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 292—293; № 9, арк. 1—26; № 14, арк. 68; № 17, арк. 547—548; № 18, арк. 231, 232, 285, 286, 595—596.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 352, т. IV, СПб., 1848, стор. 104; т. V, СПб., 1848, стор. 251; т. VIII, СПб., 1859, стор. 73; т. XVII, СПб., 1907, стор. 48, 97, 117, 174, 281, 330, 391.

⁴¹ Полное собрание русских летописей, т. XVII, стор. 62, 105, 134, 180, 285, 336.

⁴² Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 140; Акты Западной России, т. I, стор. 350—351, 359.

У другій половині XV ст. зростали панські земельні володіння в південній частині Київщини на берегах річок Росі, Вільшанки, Русави, Тясмину та його притоках. В Білоцерківському повіті мали володіння місцеві феодала Дашкевичі. Їм належали поселення Голохвостів, Лука, Носів. На початку XVI ст. Дашкевичі захопили земельні володіння на Південній Київщині і на Переяславщині.

Про розмір землеволодіння І. Юрші свідчить його судова скарга на київського удільного князя Олелька Володимировича. В цій скарзі говорилося, що на початку 30-х років XV ст. великий литовський князь Свидригайло пожалував київського воеводу Юршу землями на берегах річок Лукавиці, Стугні і Бобриці в Київському повіті. Спадкоємцем цих земель став його син Іван. Але в середині XV ст. київський удільний князь Олелько Володимирович забрав володіння і пожалував іншому феодалу. Коли про це дізнався великий литовський князь Казимир, він негайно повернув І. Юрші його землю. У великокнязівській грамоті було підкреслено, що ніхто не має права без причин позбавляти феодала його законних володінь⁴³.

У Звенигородській волості місцеві феодала Васькевичі захопили кращі земельні володіння, сінокоси, пасовиська і ліси на берегах р. Росі. Їм належали села Лингинці, Орловичі, Мглиїв⁴⁴. На протязі XV ст. тут виникло багато нових поселень, заснованих втікачами з північної Київщини, Волині, Полісся і Білорусії. Правда, нові поселенці користувалися пільгами і не визнавали над собою влади феодалів.

По обох берегах р. Згару, лівої притоки Південного Бугу, ще на початку XV ст. появились пани Микулинські. Вони захопили всю долину річки з селами Микулинці, Борков, Новосільці, Ріг, Почапінці. Місцеве населення зобов'язане було будувати оборонні укріплення, охороняти шляхи та переправи через річки від татар, а також виконувати на користь феодалів різні повинності. Микулинським феодалам належав увесь басейн р. Згару⁴⁵.

В середній течії р. Тясмину знаходилися землі панів Житкевичів. Ці пани володіли поселеннями Жаботином, Олов'ятином та іншими, розташованими вздовж р. Тясмину. Про це свідчить великокнязівська грамота, видана Житкевичам десь в кінці XV чи на початку XVI ст.: «Жаботин и Оловятин со всеми до них надлежащими селищами и пустыми урочищами над рекою Тясмином потвержаем сим нашим листом на вечность ему самому и напотом будучим щадкам з людьми и землями пашными, з пасеками, з ловы рыбными, и бобровыми гоны, з лесами, дубровами, болотами и сеножатями, з гаями, за-

⁴³ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 72—73.

⁴⁴ «Киевская старина», 1896, № 10, стор. 1—8.

⁴⁵ Там же, стор. 7—8, 14—15.

рослями, з реками, речками... з млинами и вшелякими платами и доходами их и данями, по тому, як за тии имения и селища вышеписанные предок наш деду его дал и як здавна в границах своих были»⁴⁶. З цієї грамоти видно, що Житкевичі володіли вишеназваними землями ще в першій половині XV ст., тобто від часів князювання Вітовта.

Про розширення феодального землеволодіння на Київщині в XV ст. свідчать жалувані грамоти київських князів Олельковичів місцевим феодалам на землі і сільське населення. В жалуваній грамоті київського князя С. Олельковича, виданій пану І. Шашку, підтверджується, що останньому дано Тимолово городище, урочища Гнилицьке, Томилово, Печенежці, Ключево, землі і угіддя по берегах річок Русави, Каменки і Дніпра⁴⁷. Своему слугзі С. Скіпору князь дав село Тулін з орними землями і угіддями⁴⁸.

На Київщині на початку XVI ст. було багато й інших великих феодалів. В історичних документах згадуються землевласники Григоровичі, Велевські, Домонтови, Зубрики, Потаповичі, Грибуновичі, Некрашевичі, Чайки, Богдановичі, Горностаї, Дидковичі, Пронські та десятки інших українських і литовських феодалів⁴⁹. Наявність величезної кількості феодальних маєтків на Київщині свідчить про те, що тут основна маса населення займалась хліборобством, а не промислами, як безпідставно твердили М. Любавський, М. Владимірський-Буданов та інші буржуазні історики.

В XV ст. Київщина в економічному і політичному відношенні була тісно зв'язана з Переяславщиною. Ще в 1381 р. київський удільний князь Володимир Ольгердович видав жалувану грамоту князю Юрію Івановичу, згідно з якою йому передавались землі на берегах річок Остра, Ромену, Удаю і Сули з багатьма поселеннями і всіма доходами⁵⁰. Як уже підкреслювалося вище, на початку XV ст. більшість цих володінь перейшла під владу князів Рожинських.

Земельні простори в середній і нижній течіях р. Сули були загарбані в першій половині XV ст. феодалами Косткиничами, Смажиними та іншими⁵¹.

Князі Домонтови володіли землями по р. Супою від верхів'я до самого гирла. Там вони захопили орні поля, ліси, озера та інші угіддя. Центром їх володінь було с. Домонтов, де

⁴⁶ «Киевская старина», 1896, № 10, стор. 3.

⁴⁷ Южнорусские грамоты, т. I, стор. 170—172.

⁴⁸ Там же, стор. 165—166; 170—172; 173—174.

⁴⁹ Южнорусские грамоты, т. I, стор. 165—174; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 245, 508; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 89, 102—105; Акты Литовской метрики, т. I—II, № 61, 73, 77, 107, 157, 361, 409, 413, 446, 556, 584, 590, 619 і т. д.

⁵⁰ E. Rulikowski, Opis powiatu Wasylkowskiego, Warszawa, 1853, стор. 34—35.

⁵¹ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 44—46.

вони мали свій замок⁵². Пізніше ці князі привласнили собі прізвище Мошенських. В першій половині XVI ст. вони захопили землі, які лежали між річками Супоем і Сліпородом⁵³.

З різних історичних джерел відомо, що на Переяславщині в XV — на початку XVI ст. захопили широкі земельні простори великі феодалі Дашкевичі, Єршовичі, Байбузи⁵⁴, Драби, Сенські, Кельбовські, Козаровичі, Проскури, Дублянські, Капусти, Немировичі та багато інших⁵⁵.

Великі феодальні земельні володіння були і на Чернігівщині. В «Любецькому синодику» говориться, що на Чернігівщині в XV ст. були володіння князів Путивльських, Чернігівських, Рильських, Воротинських, Новосільських, Стародубських, Можайських та ін.⁵⁶ В містах вони мали укріплені замки, палаци, власні військові гарнізони⁵⁷. Ці князівські володіння нагадували невеликі уділи, де вся влада належала їх власникам. Але незважаючи на це, чернігівські князі постійно проявляли своє незадоволення литовським пануванням.

І щоб схилити місцевих феодалів на свій бік, великі литовські князі нагороджували їх землями, селами і містами. Так, наприклад, в кінці XV ст., коли більшість великих чернігово-сіверських князів перейшла на сторону Росії і почала боротьбу за визволення своїх земель і приєднання їх до Росії, великий литовський князь видав ряд жалуваних грамот феодалам Чернігівщини на землеволодіння. Щоб затримати князя С. Можайського на своїй службі, великий литовський князь Олександр у жалуваній грамоті писав: «Маєт князь Семен и его наследники держати город Стародуб, Гомель и замок Чернигов и волость Крачов и Хотымш со всеми дворни и волости и селы, и з слугами путными, и з людми волостными и тяглыми, и з слободами, из данники и со всеми их землями пашными и з бортными, и з ловы, и з сеножатми, и з озеры, и з реками, и з бобровыми гоны, и з ставки, и з данями грошовыми и медовыми, и з иншими повинностями и доходы, што здавна к тым замкам и волостям вышеписанным прислухало. Волен то

⁵² П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 305, 419, 426.

⁵³ Źródła dziejowe, т. XXI, стор. 184, 247, 270.

⁵⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 160, 366—370, 405—406, 550, 552.

⁵⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 6—25; ч. VII, т. II, стор. 11, 373, 413; «Киевская старина», 1899, № 4, стор. 85—101; П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 135, 206, 211, 214, 223—228, 238, 252, 258, 261, 297, 303, 309, 365, 368, 364, 370, 376, 416, 419, 426, 428 і т. д.

⁵⁶ Р. В. Зотов, О Черниговских князьях по Любецкому синодику; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 86—87, 196—198, 251, 259.

⁵⁷ Г. Карпов, История борьбы Московского государства с Польско-Литовским в 1462—1508 гг., «Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1866, кн. 3, стор. 21—22.

все он продати и передати и заменить ко своему вжиточному обернути, как сам налепей разумеючи»⁵⁸. Подібні жалувані грамоти на землеволодіння були видані литовським урядом і іншим князям Чернігівщини.

При активній допомозі литовського уряду бояри Володкевичі захопили Биринську волость, Романовичі — Хотенську, Полковичі — Жолвяжську, Скриповичі — Утешську, Жеребятичі — Лопатинську, Яголдиевичі — В'яземську і т. д.⁵⁹ За тривалу службу литовський князь нагородив боярина Сороку в Путивльському повіті селом Столпатовим з належними до нього землями і всіма доходами⁶⁰. В 1482 р. великий князь Казимир нагородив князя Р. Волконського в Путивльському повіті двома великими селами, населення яких було зобов'язане відбудувати на користь феодала всілякі повинності⁶¹. Путивльські сотники Микулинські захопили там кілька сіл, а населення покріпачили⁶². Великі земельні володіння придбали собі на Чернігівщині пани Мишковичі, Тимковичі, Івашковичі, Кмитичі, Калениковичі, Гачини, Головчичі, Сеньковичі та десятки інших⁶³. Але при допомозі цих пожалувань литовським великим князям вдалося взяти на свою службу лише незначну частину князів, панів та бояр Чернігово-Сіверщини. Основна маса населення цих земель продовжувала боротьбу за своє визволення і приєднання до Російської держави. Ця боротьба була активно підтримана Росією. В результаті воєнних сутичок між Росією і Великим князівством Литовським майже вся Чернігово-Сіверщина в 1503 р. була приєднана до Росії.

* * *

Щоб повніше висвітлити питання про зростання феодального землеволодіння на Україні в XV ст., варто навести ще кілька прикладів з життя західноукраїнських земель, які не входили до складу Великого князівства Литовського.

На території Галичини, наприклад, ще в другій половині XIV ст. були великі земельні володіння феодалів Дедьків, Бибельських, Дворковичів, Лойевичів, Кузьмичів, Кудриновичів та багатьох інших. У 1351 р. галицький староста Отто пожалував землю і селами феодала Д. Вятславу⁶⁴. Намісник угорського короля в Галичині В. Опольський в 1377 р. дав своєму

⁵⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 86—87.

⁵⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 154—173; 192—212; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 24, 37; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, № 2, 939.

⁶⁰ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 83—84.

⁶¹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 31.

⁶² Там же, № 330.

⁶³ Там же, № 31, 48, 339, 353; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, № 2, ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 154—212.

⁶⁴ Акты Западной России, т. I, стор. 20.

служі Л. Волошину землеволодіння по р. Тернові з усіма доходами, які збиралися з місцевого населення⁶⁵. В 1394 р. польський король Ягайло пожалував селами і землями в Галицькій і Зудечевській волостях свого слугу Д. Задеревецького. В грамоті з цього приводу говорилось: «Дали есмо ему со всеми ужитки, и с лесом, с дубровами, с водою и с землею, и ставы» у спадкове володіння⁶⁶. Своему служі Х. Черемішу Ягайло у 1399 р. дав села Надеєво і Кроливники з землями і місцевим населенням⁶⁷. При активній допомозі польського короля галицькі феодалі Гербурти в 1374—1386 рр. лише близько Перемишля загарбали 14 великих сіл з орними землями і угіддями. В 1390 р. Ягайло дав пану Клементу місто і замок Добжиці з 12 селами. Шляхтич П. Шафранець у 1404 р. на Поділлі одержав від короля м. Смотрич з 12 селами, а в 1422 р. захопив замок Піщана Скала з 5 селами⁶⁸.

Таким чином королівський уряд залучив на свій бік значну частину галицьких феодалів і використав їх для посилення свого панування у Галичині.

Ще швидше зростало велике феодальне володіння в Галичині протягом XV ст. Значна частина галицьких магнатів і бояр одержала права польської шляхти, покатоличилась і ополячилась⁶⁹. Вони дістали право захоплювати селянські землі, села, покріпачувати місцеве населення, стягати з нього феодальну ренту і примушувати відбувати панщину⁷⁰.

Із змісту жалуваних королівських грамот феодалам на землеволодіння видно, що в Галичині в XV ст. зросло велике магнатське володіння Гербуртів, які мали маєтки в кількох староствах Галичини. Вони займали високі урядові посади старост, каштелянів, підкоморних і всіляко підтримували польське панування над Галичиною⁷¹.

Великі земельні володіння в Галичині і в Західному Поділлі були загарбані магнатами Одровонжами. Ці землі закріплювалися за ними спеціальними королівськими жалуваними грамотами. Завдяки цьому Одровонжі на початку XVI ст. мали земельні володіння в кількох староствах Руського воеводства⁷².

На території Західного Поділля знаходились великі земельні володіння магнатів Бучацьких. Їм належало м. Бучач,

⁶⁵ Южнорусские грамоты, т. I, № 12.

⁶⁶ Южнорусские грамоты, стор. 53—54.

⁶⁷ Там же, стор. 58—59.

⁶⁸ Historia Polska, т. I, ч. I, Warszawa, 1955, стор. 462—464; Historia Polska, т. I, ч. I, Warszawa, 1957, стор. 594—603.

⁶⁹ Akta grodzkie i ziemskie, т. VII, Lwów, 1878, № 55; Volumina legum, т. I, Petersburg, 1859, стор. 39—50.

⁷⁰ I. Długosz, Kronika dziejów polskich, т. IV, Kraków, 1869, стор. 507—508.

⁷¹ K. Puławski, Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wolyni, Ukrainy, т. I, Warszawa, 1911, стор. 223—227.

⁷² Там же, стор. 211—243.

де вони мали оборонний замок і великі палаци. Земельні володіння цих магнатів були розташовані в Бучацькому, Кам'янець-Подільському і Сокальському старостах. В Галичині і на території Західного Поділля були також великі феодальні володіння Кердієвичів, Язловецьких, Пудлих, Жабокрицьких та багатьох інших⁷³. Більшість цих феодалів прийняла католицьку віру, ополячилась і перебувала на службі у польського короля.

Одночасно в Галичині і на Поділлі зростало велике землеволодіння польської шляхти. Польські пани користувались особливо широкими правами на Україні. Вони займали урядові посади старост, королівських намісників, суддів, в'їтів та інших урядовців. Польська шляхта захоплювала землі селян, міських жителів і навіть дрібних місцевих бояр. Польський король, з свого боку, роздавав галицькі землі польським магнатам і шляхтичам. В результаті цього на території Галичини протягом XV ст. зросли великі феодальні маєтки Габданків, Сенінських, Ходецьких, Ходоркевичів, Гордієвичів, Лопат та інших⁷⁴. Польсько-шляхетські загарбники оселялися в містах, містечках і селах, захоплювали кращі садиби, будинки, майно, а місцеве населення позбавляли засобів існування. Обезземелені і зубожілі селяни змушені були кидати насиджені місця і тікати в гори. Багато галицьких селян оселялось на Карпатських полонинах, а деякі з них переходили на Закарпаття, де засновували нові поселення, займалися промислами. Але й там вони зазнавали гніту угорських феодалів.

Закарпатська Україна підтримувала економічні, політичні та культурні зв'язки з Галичиною, Буковиною і Поділлям. На Закарпатті також відбувався швидкий процес розвитку феодально-кріпосницьких відносин. В кожному комітаті були великі феодальні маєтки місцевих і угорських феодалів, які займали урядові посади і користувались необмеженою владою над трудящим населенням. Комітати були під владою королівських намісників, які називались жупанами. Кожний жупан мав кількох помічників з місцевих феодалів. Жупани поширювали свою владу лише на державних селян. Вони збирали з них податки переважно в розмірі однієї десятої частини урожаю, худоби, доходів від промислів та ін. Із зібраної данини ці урядовці одну третину забирали собі, а дві третини відправляли в резиденцію короля.

На Закарпатті в XV ст. основну масу населення становили українці. Правда, там уже були мадьярські поселення, а також жило чимало словаків, молдаван та інших переселенців.

В Ужанському комітаті майже одна третина кращих земель належала магнату П. Забуславу. Цей феодал мав у своєму

⁷³ Akta grodzkie i ziemskie, т. II, Lwów, 1870, № 1, 5, 17, 96; т. III, Lwów, 1872, № 5; т. IV, Lwów, 1873, № 81; т. V, Lwów, 1875, № 30; т. VII, № 35, 52.

⁷⁴ И. Шараневич, История Галицко-Володимирской Руси, Львов, 1863, стор. 360—401.

володінні два міста і понад 60 сіл. Магнат Я. Зундра захопив одну чверть земельних володінь в Шаришському комітаті. Там він мав 64 поселення. Йому також належало 47 поселень в Земплинському комітаті⁷⁵.

Великі володіння були загарбані італійськими графами Другет. Їх землі на Закарпатті починалися від передгір'я і тяглися до р. Ондави. Ці графи десятиліттями управляли Ужанським і Земплинським комітатами, були надійними слугами угорського короля. В їх володінні було 68 сіл⁷⁶.

Навколо м. Мукачева і в Березькому комітаті знаходились великі земельні володіння прибулого в кінці XIV ст. з Поділля Ф. Коріатовича. Цей князь протягом майже двадцяти років очолював Березький комітат і був на службі угорського короля.

В кінці XV ст. на Закарпатті мали свої володіння, крім названих вище магнатів, землевласники Драги, що володіли 44 селами, Перені — 117, Михайлівські — 77, Розгоні — 67, Павловці — 50, Гуняді — 32, Білчанські — 24, Довжанські — 18, Урмезеївські — 27 селами⁷⁷. Були там також великі маєтки українських, мадьярських, італійських та інших феодалів. У кожного великого магната були свої фільваркові господарства, оборонні замки, залежні села і покріпачені селяни. Магнати мали свої озброєні загони, які примушували селян виконувати феодальну ренту і відбувати панщину⁷⁸.

Такий самий процес розширення феодального землеволодіння відбувався і на території Буковини. На протязі XV ст. там появились великі феодальні маєтки. Українські і молдавські феодали розширяли свої володіння за рахунок селянських земель. Молдавські господарі, з свого боку, наділяли феодалів орними землями і пасовиськами, лісами, феодально залежним населенням. Господарські жалувані грамоти, які збереглися до наших часів, свідчать, що на території Буковини мали свої земельні володіння великі феодали Купчичі, Добрулі, Валуйковичі тощо⁷⁹. Феодали Буковини експлуатували трудяще населення, примушували його відбувати панщину та інші повинності.

Зростало на Україні в XV ст. і велике церковне землеволодіння. Українські і литовські феодали всіляко намагалися використати духовенство, щоб тримати в покорі широкі трудящі маси. Викриваючи реакційну суть церкви, Ф. Енгельс писав,

⁷⁵ И. Г. Коломиец, Очерки по истории Закарпатья, «Труды Томского государственного университета им. В. В. Куйбышева», т. 121, стор. 41—46.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ М. М. Лелекач, Процесс закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст., «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. 29, стор. 6—12.

⁷⁸ Csánki, Dezső Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Budapest, т. I, 1890, стор. 278—279, 330—332, 384, 410—429.

⁷⁹ Dokumente privitore la Historia Romanilor, т. II, № 17, 23, 28, 33, 42, 43, 45, 56, 62 і т. д.

що церква в кожній країні володіла приблизно третинною всієї землі; церква володіла всередині феодальної організації величезним майном. Церква з її феодальним землеволодінням служила реальним зв'язком між різними країнами; своєю феодальною організацією церква освячувала релігією світський феодальний державний лад⁸⁰.

Такою ж була роль православної і католицької церкви і на Україні. Велике церковне земельне володіння існувало тут ще з часів Київської Русі. В досліджуваній нами період воно продовжувало зростати. Захопивши українські землі, литовські феодалі використовували православну церкву для зміцнення свого панування над трудящими. В другій половині XIV ст. великі литовські князі нагороджували духовенство землями, селами і залежним населенням⁸¹.

У 1443 р. великий литовський князь Владислав Ягайлович видав жалувану грамоту православному духовенству, якою зрівнював його в правах з католицьким духовенством. В грамоті говорилося: «Всім церквам и их епископам албо владыкам, преложеным духовным и иным особам церковным того ж набоженства греческого и руского, тые вси права, волности, способы, звычай и всякие свободы вечными часы дати позволили есмо, и тым листом нашим позволяем, такыи ж, яковых в королевствах наших Полском и Венгерском вси костелы и их арцибискупове, блискупове, приложенье и иные особы костелные, звычаю рымское церкви, заживають и з них веселяться»⁸².

Насамперед великокнязівський уряд щедро нагороджував землями монастирі. В 1489 р. литовський князь Казимир видав грамоту Київському Миколо-Пустинському монастирю на право володіння захопленими ним землями, а також селом Княжичі біля Києва з усіма його орними полями, угіддями і доходами. Місцеве населення було звільнене від державних податків і зобов'язане виконувати на користь монастиря всі феодальні повинності⁸³. В 1497 р. великий литовський князь Олександр пожалував цьому монастирю землі на березі р. Борщовки⁸⁴. Цьому ж монастирю належала навколо Києва Полукнязівська земля, угіддя по р. Черниці, на березі р. Десни, в Черкаському повіті — Клемятинська земля з с. Клемятин. В самому Києві монастир володів частиною долини р. Либеді. На річках Дарниці і Либеді він мав кілька водяних млинів і поселень⁸⁵.

Значні земельні володіння мав Києво-Печерський монастир. У 1494 р. великий князь Олександр своєю жалуваною грамотою закріпив за монастирем всі захоплені ним землі і нагоро-

⁸⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, М., 1961, стор. 495.

⁸¹ Акты Западной России, т. I, стор. 21, 37, 46.

⁸² Акты Западной России, т. I, стор. 56—57, 189.

⁸³ Там же, т. I, стор. 111, 164, 369.

⁸⁴ Там же, стор. 174—175.

⁸⁵ Акты Южной и Западной России, т. I, № 48, 59, 63, 71; Акты Западной России, т. I, № 177, 178, 217, 223.

див його новими володіннями в Київському повіті. Цей монастир мав свої маєтки в Глуській, Поріцькій, Бобруйській волостях Білорусії, а також у Київському, Канівському, Черкаському та інших повітах на Україні⁸⁶.

Володіння Київського Михайлівського золотоверхого монастиря були розташовані біля Києва в Либедській долині, на Сирці, в гирлі р. Десни, на берегах річок Прип'яті і Шварновки. Там монастир володів селами і місцевим населенням. Овруцькі монастирі Пречистої та Іоакима і Анни мали свої маєтки в Овруцькому повіті, де захопили сіножаті, ліси, бортні дерева і ряд поселень⁸⁷. Великі земельні володіння мали також монастирі Пересопницький, Благовіщенський, Дерманський, Жидачівський, Мелецький, Межигірський та багато інших⁸⁸.

Як бачимо, монастирі і вище духовенство, подібно до світських феодалів, свавільно захоплювали селянські землі, села і привласнювали їх. А великі литовські князі і польські королі своїми жалуваними грамотами закріплювали за ними ці землі і села у вічне володіння. Населення, яке потрапляло під владу монастирів, зобов'язане було платити на користь духовних феодалів натуральну і грошову ренту, відбувати панщину⁸⁹.

Найбільші земельні володіння серед духовних феодалів належали київському митрополиту. Його маєтки були на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині і в Білорусії. Крім того, митрополит одержував доходи від церков і монастирів всієї Київської митрополії. В 1498 р. великий литовський князь Олександр своєю жалуваною грамотою дозволив представникам київського митрополита їздити по всіх православних церквах Великого князівства Литовського і збирати данину хлібом, воском, медом, куницями, грошима. Навіть віленські православні церкви зобов'язані були давати данину київському митрополиту. В 1499 р. литовський уряд заборонив своїм урядовцям на місцях втручатися в церковні справи і власність духовенства. Всі залежні від духовенства і монастирів селяни були передані в їх повне розпорядження⁹⁰.

Земельне володіння духовних феодалів зростало також за рахунок відписань, подарувань, які робили різні землевласники. Магнати, пани і бояри часто відписували на монастирі частину своїх земельних володінь, села, селянські двори і їх повинності, щоб після смерті «потрапити в царство небесне». Завдяки цьому монастирі і церкви мали свої володіння в різних землях, повітах і волостях України.

Магнати і пани розширяли своє землеволодіння на Україні

⁸⁶ Акты Западной России, т. I, № 72, 86, 111, 117, 141.

⁸⁷ Там же, стор. 164.

⁸⁸ Акты Южной и Западной России, т. I, № 41, 48, 51, 53, 59, 63, 66, 59, 71, 74, 82.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Акты Западной России, т. I, стор. 164, 174—175, 189—191.

також шляхом купівлі орних земель і угідь. В історичних джерелах є чимало документів, які свідчать про те, що великі феодали купували в бояр і дрібних панів «отчинные», «выслуженные» і «пожалуванные» землі, села, поселення і феодально залежних селян за гроші, коштовні речі, будівлі, худобу. Купленим володінням вони розпоряджались, як своєю «вотчиною»⁹¹. У судовій скарзі Л. Бартошева на М. Ромигольського перший куплену «землю і сеножать» називає своєю «вотчиною»⁹². У документі, який свідчить про суперечку між боярами Тумашевичами і панами Мацкевичами за земельне володіння, говориться, як перший продав другому «всю отчизну у двадцати копах широких грошей... литовской монеты»⁹³.

Купівля і продаж володінь найбільш поширеними були в Галицько-Волинських землях. Про це свідчать документи. Зокрема, в купчій грамоті, написаній в 1359 р., говориться: «Купил пан Петраш дедыцтво в панны Радывонковое... и вотнину што по ньой отець дал. Ана продала Петрашкови Радзейовскому свою деднину и вотнину у веки и детем его, пол става и со млином и с корчмою, и землею и с дворищи... А купил пан Петраш за сорок гривен»⁹⁴. Про купівлю землі паном Вятславом Дмитровським говориться в грамоті галицького старости Отто в 1371 р., якою були закріплені за ним куплені землі і дворища⁹⁵. В одній купчій, складеній в 1400 р., говориться: «Ходор Шидловский своєю доброю волею... продал пану Ключови свою дедину на имя Шидлов, а и тому дворище Жаворонковича... Есть продал за 30 коп. русских без одну копу... Продам яко сам держал и с нивами, и сеножатми, и ставы, и со лесы и з дубравами, и с пасеками, со всеми границами, влож и уперек того и с ного села и дворища»⁹⁶.

Але значно більше збереглося документів, які свідчать про купівлю і продаж землі в XV ст. Продавали землю здебільшого бідніші феодали, а купували її багатші⁹⁷. Кожний феодал, який хотів купити або продати землю, мусив завчасно звернутися до уряду з проханням дати на це дозвіл. В своїх листах феодали писали, яку землю вони мали намір купити чи продати, її розмір, якість, місце розташування, кому вона належала, розміри данини і т. д. У великокнязівській грамоті, написа-

⁹¹ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 585—589.

⁹² Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 329—330.

⁹³ Там же, стор. 436—437.

⁹⁴ Памятники дипломатического и судебного-делового языка русского в древнем Галицко-Волинском княжестве и в смежных русских областях в XIV—XV ст., Львов, 1867, № 23.

⁹⁵ Там же, № 4.

⁹⁶ Там же, № 20.

⁹⁷ Памятники дипломатического и судебного-делового языка русского в древнем Галицко-Волинском княжестве и в смежных русских областях в XIV—XV ст., № 2—4, 7, 13, 15, 22, 31, 32, 53, 54; Акты Западной России, т. I, № 56, 57, 59, 62, 72, 77, 82; Українські грамоти, т. I, № 5—9, 13, 16, 19, 34.

ній в кінці XV ст., про купівлю говориться так: «Бил нам чолом дворянин наш Івашко Горло и поведал перед нами, штож купил у боярина Сломинского, у Івашка Русина селище, которое первый муж жоны его... купил у бояр Сломинских в Некраша в Яшка, а в Михаила Бутримовича, а в Ондreja Бутримовича и его сынов у Войтека Вешевича... Мы вжо ему Івашку Русину потвердили нашим листом..., дозволили ему то купить тые селища вместе с землею Волковщину вечно и его жоне и его детем и их щадком»⁹⁸.

В документах Литовської метрики говориться про насильне захоплення землі одним феодалом у іншого. Потім за незначну суму грошей формально він же купував цю загарбану землю. Поширеною була примусова купівля і продаж земельних володінь. Часто багаті феодали захоплювали землі дрібних бояр і привласнювали їх за мізерну суму грошей або зовсім безплатно. Великий литовський князь майже завжди виступав на боці великих землевласників і всіляко сприяв розширенню їх землеволодіння.

Литовський уряд, щоб поповнити свою державну скарбницю, продавав землі феодалам за гроші. В жалуваній грамоті великого литовського князя Олександра, написаній в 1493 р., говориться: «Бил нам чолом син Іванов Лудов, войта володимирского, на имя Федко, и вказывал перед нами листы отца нашего, доброе памети короля его милости (Казимира.— Д. М.), што продал отцу его Івану Луду войтовство Володимирское и Литовижское вечно, ему и детем его, и потом будучим щадком их, з землями пашными и с сеножатыми, з озеры, и з млыны, и со всеми платы, и вжитки... И мы ему тые войтовства, Володимирское и Литовижское..., потвержаем, подлуг листов отца нашего короля»⁹⁹. Литовський уряд продавав феодалам орні землі, угіддя, села, поселення, містечка, міста, волості, урядові посади за відповідні суми грошей у тимчасове користування, довічне і спадкове володіння. Нерідко великий князь дозволяв за гроші різним лихварям збирати податки і митні платежі з волостей і міст.

У рішенні великокнязівського суду 1510 р., який розглядав суперечку між землевласниками Стецьком Саковичем і його сином Шимком за землю і покріпачених селян, говориться, що Стецько «купил есми люди и земли за свои пенези». Суд дозволив йому володіти землею і селянами до «живота». Лише після смерті Стецька це володіння мало перейти до його синів¹⁰⁰.

Пан Сенко Звяга у 1514 р. подав у великокнязівський суд скаргу на бояр Милошевичів, які захопили його куплену землю. У своїй скарзі він писав: «Купил есмо землю и люди обель

⁹⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 62—63.

⁹⁹ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 145—146.

¹⁰⁰ Там же, т. XX, стор. 13—15.

вечно за сорок коп грошей у пани Станковое Довкшевича и теперь мя тыи Милошевичи с тое земли согнали и розграбили».

Ряд опублікованих і архівних документів Литовської метрики свідчить про купівлю і продаж феодалами земельних володінь — «вотчину и дедыну» — за гроші¹⁰¹. Як правило, земля продавалась в спадкове володіння. Купивши ділянку землі, феодал мав право «держати и вживати, как власную вотчину»¹⁰². В актах про розділ спадкової землі і майна між феодалами називається: «земля купленая», «купленая отчизна», «землю купили», «земли соби покупали», «все люди и земли куплены»¹⁰³.

У всіх урядових жалуваних грамотах феодалам, а також великокнязівських привілеях і першому Литовському статуті 1529 р. говориться про широкі права князів, панів і бояр на землеволодіння. Селянам же і феодално залежним боярам категорично заборонялося продавати і купувати землю. Купивши землю, селянин або феодално залежний боярин, не міг перетворити її в свою особисту власність. Він мусив відмовитись від неї тому, що «то он учинил над уставу» — говориться в першому Литовському статуті¹⁰⁴. Заборонялося їм і продавати свої землі¹⁰⁵.

Наведені факти свідчать про те, що на Україні в XV — першій чверті XVI ст. в процесі розвитку феодално-кріпосницьких відносин, експропріація сільського населення створювала великих земельних власників¹⁰⁶. Численні ж маси малоземельних покріпачених селян були позбавлені особистої свободи. Їх експлуатували і пригноблювали феодали.

Кожний великий феодал мав по кілька десятків фільварків, які нерідко розташовувались в різних місцевостях.

Феодалні господарства за розмірами, якістю орних земель і угідь, кількістю покріпачених селян, наявністю робочої худоби, реманенту і характером ведення господарства відрізнялися одне від одного. Але організація праці і система управління була типовою для всіх. Феодали будували свої господарські двори поблизу якогось поселення, щоб використовувати працю покріпачених людей на обробітку поля, городів, на різних роботах у самому дворі тощо. У магнатських фільварках сам господар, як правило, не жив. Кожним його фільварком управляв поставлений управляючий тіун, ключник або орендатор. Такими управля-

¹⁰¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 91—119, 130, 163, 381—386; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 19—20; Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 293; Акты Литовской метрики, т. I—II, № 511.

¹⁰² Акты Литовско-Русского государства, т. I, стор. 53—54.

¹⁰³ Там же, т. I, стор. 14, 149, 161, 171.

¹⁰⁴ Первый Литовский статут 1529, розд. VIII, арт. 21.

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, М., 1960, стор. 752—753.

ючими були шляхтичі, які знали господарство. Магнати лише періодично відвідували свої господарства. У невеликих панських дворах жили й самі господарі, які особисто управляли господарством за допомогою слуг.

Майже в кожному фільварку були такі будівлі: хати, сараї, клуні, стайні, комори, свинарні, кошари. Всю важку працю в господарстві виконували покріпачені селяни, холопи, челядь та інші дворові люди, які не мали власності¹⁰⁷. Нерідко у фільварках жили ремісники, які споруджували там різні будівлі. Покріпачені сільські ремісники виготовляли для фільварків дерев'яні плуги, борони, вози, сани, лопати, ціпи. Ковалі робили коси, серпи, сокири, свердла, пилки, долота і т. д.¹⁰⁸ Загалом феодальне господарство в XV ст. мало було зв'язане з ринком і само забезпечувало всі свої потреби. В дворах виготовлялась вся необхідна сировина, яка там і перероблялася на готові вироби для споживання.

Державними господарствами на Україні були замки і великокнязівські двори. До кожного оборонного замка належали орні землі, угіддя, села та їх населення. В замку, крім воеводи, старости, городничого, мостовничого, збирачів податків, ревізорів та інших урядовців, які виконували різну урядову службу, були спеціальні господарники, тіуни, ключники, гуменники та інші великокнязівські слуги. Вони організовували обробіток поля, збирання врожаю, випас худоби, стежили за збереженням замкових доходів і розподілом їх згідно з розпорядженнями великого князя або воеводи.

При кожному замковому господарстві було чимало дворових холопів, які доглядали худобу та виконували інші роботи. Такі дворові слуги здебільшого набиралися з бездомних людей, іноді з засуджених і відданих у розпорядження управителів¹⁰⁹.

Деякі дані про становище державних господарств дають нам описи українських замків і великокнязівських дворів, які були проведені литовським урядом в останній третині XV і першій половині XVI ст.¹¹⁰ Так, в опису Житомирського замка, проведеному в 1471 р., говориться, що до останнього належав господарський двір Грежани. Данники і тяглі, які були приписані до двора, займалися сільським господарством, давали йому від 30 до 60 грошей, від 1 до 4 відер меду, по 2 куниці¹¹¹. Всі роботи в дворі виконувалися дворовими людьми і приписаними до нього селянами. До Грежанського двору були приписані поселення Хлюпинці, Солодир, Шушковичі і Мотоловичі. Селяни цих по-

¹⁰⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 78, 91, 107—108; ч. VII, т. II, стор. 1—11, 35.

¹⁰⁸ Там же, ч. I, т. VI, стор. 298—300; ч. VII, т. I, стор. 328—333; ч. VII, т. II, стор. 1—38; ЦДАДА; фонд 2188; № 3649, арк. 76—79.

¹⁰⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 21, 29, 31—32.

¹¹⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 78, 92, 107—108; ч. VII, т. II, стор. 1—11, 35.

¹¹¹ Там же, ч. VII, т. II, стор. 6—8, 19—35.

селень мусили по кілька днів на рік відбувати при дворі трудові повинності: орати поле, сіяти зернові і городні культури, збирати врожай і відправляти його у двір. Крім того, селяни повинні були давати з свого господарства у двір натуральну данину¹¹².

Другий великокнязівський двір, який належав до Житомирського замка, був у с. Костешові. В люстрації говориться: «А к тому двору дванадцять челвека, а пять данников дани дают колоду меду и две ведре; а ловцов четьре, а два слуги; а с тых со всех людей чотыри челвеки подымщину дают»¹¹³. Селяни с. Костешова були приписані до двора, але виконували різні повинності в замковому господарстві. Слуги і мисливці давали подимщину в мирний час один раз в три роки; данники платили данину; тяглі виконували на користь двора данину, а також відбували повинності на полі, в городі, доглядали худобу і т. д. Розмір повинностей становив від 4 до 14 днів на рік¹¹⁴. Такі великокнязівські господарства були в Білогородці, Овручі та інших містах.

З люстрації Кременецького замка 1480 р. видно, що при ньому було велике господарство. Лише в одному його фільварку стояло близько 700 кіп жита. Землі, які належали до замка, оброблялися приписаними селянами. Щороку восени замок одержував з належних йому земель кілька тисяч шудів хліба, вирощеного селянами. Крім того, залежні від замка селяни привозили туди натуральну данину, давали гроші, працювали на спорудженні замкових ставків, займалися розведенням і виловом риби, виконували у дворі замка різні роботи господарського і оборонного характеру¹¹⁵. Всією господарською роботою керував великокнязівський урядовець. Доходи замка йшли на задоволення потреб великокнязівського двору, утримання замкового гарнізону, урядовців і робітних людей.

В опису Овруцького замка 1519 р. говориться, що йому належали землі, на яких приписані селяни вирощували зернові і городні культури, а восени відправляли їх в розпорядження великокнязівського намісника. В замку були великі склади, де зберігався одержаний з замкової землі врожай. Туди ж доставлялася привезена натуральна данина з різних сіл Овруцького повіту¹¹⁶.

Подібні великокнязівські господарські двори були в Чорнобилі, Чуднові та в інших містах. Чимало їх було на Волині, в Поліссі і в Галичині. Всюди місцеве населення змушене було виконувати повинності на користь Литовської держави і Польщі.

Управляли великокнязівськими фільварками спеціальні уря-

¹¹² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 7—9.

¹¹³ Там же, стор. 6.

¹¹⁴ Там же, стор. 7—9.

¹¹⁵ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 110.

¹¹⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 11—12.

довці. Вони примушували тяглих селян орати землю, сіяти зернові та інші культури, збирати врожай, доглядати худобу, організовували будівництво житлових і господарських будівель, розпоряджалися млинами, ставками, різними угіддями, які належали до фільварків. В Уставній великокнязівській грамоті 1529 р. говориться, що управляючі фільварками повинні: «Теж, што ужнуть ярынь, яко: овес, пшеницы, ячменю, гречихи, хороху, ярыцы и инших, то скоро по жнивех, мають державцы наши нам, насенье и теж к пожитку, три части на сторону отложити, а себе четвертую часть к живности и пожитку мають брати»¹¹⁷. Доходи з таких фільварків поступали у скарбницю Литовської держави.

Великокнязівських дворів на Україні було небагато. В другій половині XV — на початку XVI ст. великий литовський князь частину таких дворів роздав великим місцевим феодалам в спадкове володіння або тимчасове користування. Ті фільварки, які залишились у володінні Литовської держави, не могли відігравати значної ролі в економічному житті країни.

Великі господарства належали магнатам. Кожний магнат мав в різних волостях свої маєтки. Магнати Острозькі на початку XVI ст. лише на Волині мали понад двадцять великих і багато дрібних дворів. До кожного двору належало п'ять, десять, двадцять і більше ланів орних земель, сіножаті, пасовиська, ліси, рибні та інші угіддя.

У дворах були житлові і господарські будівлі, різний сільськогосподарський реманент, а також коні, воли, корови та інша худоба. При кожному дворі жив управляючий, а господарством відали економі. В кожному дворі вівся точний облік одержаного врожаю сільськогосподарських культур, приросту худоби, натуральної і грошової ренти тощо. Доходи і витрати записувались в спеціальні господарські книги.

До магнатських дворів були прикріплені феодално залежні селяни, які виконували панщину в господарських дворах, на полі, городі, в пасіках, саду. Магнатські двори розширялись за рахунок нових земель, привласнених сіл, шкряпачених селян тощо.

В актах розмежування володінь між князем Ф. Чорторийським і Володимирською церквою на початку XVI ст. говориться, що князь володів багатьма селами, населення яких була приписане до князівських дворів. Селяни виконували різні феодалні повинності: рубали ліс, возили дерево у двори князя, споруджували палаци, хати для придворної челяді тощо. Вони зобов'язані були від 14 днів на рік до одного дня на тиждень, а деякі й двох днів відбувати панщину на користь Чорторийських. Своїми волами, кіньми і плугами селяни орали панське поле, збирали врожай, копали ставки, насипали греблі, розводили рибу, а восени

¹¹⁷ Акты Западной России, т. II, стор. 195.

виловлювали для господаря. Пасіки Чорторійських стояли в кількох місцях, за якими доглядали покріпачені селяни. На території володінь Чорторійських було кілька сіл, населення яких добувало залізну руду. Експлуатуючи селян, Чорторійські збрали в своєму господарстві «рухомые речі з золота, сребра, перла, клейноты, шати», мали велику кількість зброї, розкішний одяг ¹¹⁸.

З інвентарного опису двора Мельницького (початок XVI ст.) відомо, що в ньому було: 28 стогів жита, пшениці та ярого хліба, 38 голів рогатої худоби. У другому дворі, під назвою Носово, стояло 4 великих стоги хліба, а також було 18 голів рогатої худоби, 37 овець і кіз, 20 свиней, 35 коней і т. д. У дворі в Лосеві було 20 стогів жита, 16 корів і волів, 14 свиней, 11 овець ¹¹⁹. Біля цих дворів були розташовані орні землі, пасовиська, сіножаті та інші угіддя.

В актових документах наводяться факти, які свідчать, що основна маса феодалних дворів спеціалізувалась на вирощуванні зернових культур і одночасно розводила різну худобу. Проте були такі феодалні господарства, які займалися і випасом коней, волів, овець, розведенням свиней тощо ¹²⁰.

В опису маєтку княгині А. Монтонтовни, який розташовувався в Овруцькому повіті, говориться, що в ньому було 86 коней, 20 волів, 20 корів, 150 овець, 66 свиней, величезна кількість гусей, качок, курей. Княгиня мала десятки коштовних шуб та багато іншого одягу з оксамиту, шовку, сукна, а також багато «зброи на кони позлотистых и серебряных: два мохри едвабу ¹²¹ зеленого из золотом; другии мохри едвабу лазурового из золотом; клы серебром оправлены, седла две злотоглавом крытых..., седла оксамитом черным крытые; седела сафьяном покрытых; двенадцать кресов, чотири оправленных серебром с каменем дорогим; два седла турецких... гусарских; зброи черкаской шестнадцать» ¹²². До цього господарства належали фільварки Беловичі і Гладковичі з великою кількістю землі, селами і населенням. Закріпачені селяни, крім того, що відбували дводенну панщину, давали феодалу щороку 150 кіп грошей, близько 90 пудів меду та багато інших продуктів і готових виробів ¹²³.

У дипломатичній переписці між Великим князівством Литовським і Московським князівством говориться про багатства лише одного маєтку магнатів Глинських, на який у 1487 р. російські землевласники с. Бикова на Переяславщині вчинили напад і захопили «церковного накладу, свечь и книг на десять коп..., сто коней, полтора ста коров, а двесте овец, а тридцать ульев со пчелами, а сто кадей ржи, восемьдесят кадей пшеницы, а триста

¹¹⁸ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 7—15.

¹¹⁹ М. К. Любавский, Областное деление, додаток, № 7.

¹²⁰ Там же, додаток, № 4—15.

¹²¹ Вид коштовних тканин, який вироблявся в країнах Сходу.

¹²² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 42, стор. 24—29.

¹²³ Там же.

кадей овса, а девяносто кадей хмелю, а тридцять кадей гороху, а п'ятдесят жернов, а сьмьдесят кадей конопель» і т. д.¹²⁴ Але це тільки одне з невеликих господарств Глинських, розташованих поблизу кордонів Російської держави.

В кожному місті, містечку і великих селах були господарства панів, які іноді майже не відрізнялись від магнатських дворів. Кожне велике панське господарство мало по кілька ланів землі і угідь, дворову челядь, тяглову силу, сільськогосподарський реманент. Тут займалися вирощуванням зернових і городніх культур, випасом худоби і промислами. Дворові люди і покріпачені селяни змушені були виконувати всі роботи в полі й на городі. З описів панських маєтків і судових скарг відомо, що у великих господарствах було по кілька сот кіп жита, пшениці, вівса, гречки та інших зернових культур. Комори були повні хліба і меду. Більшість панських господарств носила натуральний характер.

Магнатські і панські господарства мали великі лишки хліба, худоби, городини та промислової сировини, які поступали на ринок. Значна частина цих товарів закуповувалась купцями для вивозу за кордон. Феодальні господарства продавали на ринках зерно, мед, віск, шкіри, худобу, коноплі, льон, клепки, поташ, смолу, попіл, олію, сало, хміль і т. д. В описах феодальних маєтків нерідко підкреслюється, що феодали мали великі суми грошей. Отже, незважаючи на панування натурального господарства, магнатські і панські маєтки поступово втягувались в торговельні відносини. Землевласники прагнули одержати від селян більше хліба, худоби та різної сировини, щоб збути все це на ринку, а за виручені кошти купити зброю, одяг, посуд та різні коштовні речі.

Найбільшу групу дрібних землевласників України становили бояри. Боярські господарства за своїми розмірами були незначними і мало зв'язаними з ринком. Лише невелика частина бояр мала по кілька ланів землі, села і залежне населення. Основна маса бояр мала по одному-два лани землі, яку обробляла власними силами. Боярські двори знаходились в селах. В XV ст. всі бояри були зобов'язані виконувати військову службу, а тому звільнялися від основних державних платежів¹²⁵, крім «серебщини» і «ординщини». Користуючись цими пільгами, багаті бояри мали можливість розвивати своє господарство, розширити посівну площу і одержувати високі доходи. Частину свого врожаю і худоби вони продавали на ринках.

На протязі XV ст. лише незначна частина українських бояр змогла розбагатіти і здобути права шляхти, переважна ж більшість боярських господарств майже нічим не відрізнялася від селянських дворів. Непривілейовані бояри не мали права без дозволу великого князя освоювати нові землі і привласнювати

¹²⁴ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 3—4.

¹²⁵ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 14, 174, 523, 811, 998, 1025, 1026, 1123, 1474.

їх. А великий литовський князь жалував землею бояр дуже рідко і то за «великі заслуги». При таких обставинах, звичайно, основна маса боярських господарств неминуче роздрібноувалась. Їх посівні площі скорочувались.

Правда, невелика частина бояр йшла на службу до панів і магнатів. Вони ставали військовими слугами, охоронцями панського майна і угідь. Деякі бояри поселялись на панських землях, втрачали своє привілейоване становище і перетворювались у феодално залежних селян ¹²⁶.

В першій половині XVI ст. стан бояр по суті був ліквідований. Лише незначна частина їх розбагатіла, одержала шляхетство і зберегла своє привілейоване становище. Переважна більшість бояр злилася з селянами.

Отже, на Україні основну масу землевласників становили місцеві магнати і пани. В умовах панування литовських, польських та інших іноземних загарбників тут продовжували розвиватись феодалні відносини.

Українські феодалі, як панівний клас суспільства, не хотіли вести активної боротьби за незалежність України. Дуже мало феодалів відкрито виступало проти литовського панування. Та й виступи ці носили обмежений характер.

Так у 1377—1394 рр. удільні князі при підтримці місцевих феодалів відмовилися визнавати владу Ягайла і Вітовта. Але ці виступи, як відомо, не мали успіху.

Значно більшого розмаху набрали виступи проти литовського і польського панування в 1432—1438 рр. Тоді Київщина, Волинь і Брацлавщина кілька років фактично не визнавали влади великого литовського князя. Опозиційні антилитовські виступи на Україні, зокрема в Києві, були в 1471, 1481 та інших роках ¹²⁷. Характеризуючи суперечності і боротьбу між феодалами, Ф. Енгельс писав, що в кожній середньовіковій державі король являв собою вершину феодалної ієрархії, верховного главу, без якого васали не могли обійтись, але щодо якого вони перебували в стані постійного заколоту ¹²⁸.

На Україні така боротьба була дуже обмеженою.

Але навіть незначні антилитовські виступи, які мали місце в кінці XIV ст., дуже налякали великокнязівський уряд. І в 1387 р. великий литовський князь Ягайло видав покатоличеним землевласникам привілей, за яким їм дозволялось вільно розпоряджатись своїми землями. Привілей звільняв їх від натуральних і грошових платежів. Великі магнати і пани діставали право займати урядові посади і брати участь у великокнязівській раді. У цьому привілеї говорилося: «Кожний лицар або боярин, який прийняв католицьку віру, і його нащадки, законні спадкоємці,

¹²⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 121—123.

¹²⁷ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 358; Історія Києва, т. I, стор. 125—126; Акты Западной России, т. II, стор. 24—26, 38—41, 43—44.

¹²⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 410—411.

мають і будуть мати повну і всіляку можливість володіти, тримати, користуватись, продавати, відчужувати, міняти, віддавати, дарувати, згідно своєї доброї волі і бажання, замки, волості, села і дома і все, чим володів би по батьківській спадщині, як володіють, користуються і вживають на підставі однакових прав у других землях нашого королівства Польського»¹²⁹. Деякі українські феодалі приймали католицизм і переходили на службу до литовських загарбників. В Литві тоді був виданий і другий урядовий привілей, за яким уряд зобов'язував феодалів приймати католицьку віру, а католицьке духовенство звільнялося від усіх повинностей. Покатоличені литовські феодалі зрівнювалися в правах з польською шляхтою.

2 жовтня 1413 р. Ягайло і Вітовт видали спільний Городельський привілей, за яким покатоличені феодалі діставали шляхетські герби і здобували право власності на пожалувані землі, які могли передавати своїм нащадкам. Феодалі звільнялися також від усіх повинностей, одержували право займати вищі урядові посади і бути членами литовської великокнязівської ради¹³⁰. Але всі землевласники мусили відбувати військову службу.

Названі привілеї видавалися лише католикам. Проте вони в значній мірі поширювалися на всіх феодалів Литовської держави. У зв'язку з цим українські і білоруські феодалі настирливо продовжували домагатись від великого литовського князя видання спеціального привілею про надання православним землевласникам шляхетського права.

Для того, щоб послабити антилитовський рух на території України і Білорусії, литовський уряд 15 жовтня 1432 р., під час проголошення великим литовським князем Сигізмунда Кейстутовича, видав новий привілей, за яким українські, білоруські та інші феодалі Литовської держави зрівнювалися в правах з литовськими панамі¹³¹. Великі українські магнати діставали право займати високі урядові посади воевод і старост.

З свого боку, польський король 30 жовтня 1432 р. видав привілей волинським магнатам, панам і боярам, за яким вони зрівнювалися в правах з польською шляхтою і звільнялися від платежів та різних повинностей. Ягайло обіцяв не руйнувати на Волині православних церков і не примушувати населення приймати католицьку віру¹³². Цим привілеєм Ягайло мав намір повернути місцевих феодалів на свій бік і посилити вплив Польщі на Волині.

6 травня 1434 р. литовський уряд видав новий привілей для феодалів Великого князівства Литовського. В привілеї повторю-

¹²⁹ Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, т. I, Poznań, 1841, стор. 1—2.

¹³⁰ Хрестоматія по истории СССР, т. I, М., 1938, стор. 286—294.

¹³¹ М. К. Любавский, Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, стор. 64.

¹³² Zbior praw litewskich, стор. 21—48; М. Н. Ясинский, Уставная земская грамота Литовско-Русского государства, К., 1889.

валися статті привілеїв 1413 і 1432 рр. про звільнення землевласників від натуральних та інших платежів, крім військової служби. Цим привілеєм знову закріплювалися за феодалами в спадкове володіння всі землі, які вони одержали або захопили за часів князювання Вітовта. Українських великих феодалів було зрівняно в правах з литовськими панами. Їм навіть дозволялось займати на місцях урядові посади. Правда, залежні від них селяни мусили виконувати державні повинності¹³³. Наслідком поширення цього привілею було те, що незабаром боротьба місцевих феодалів проти литовського уряду зовсім припинилась.

Земський привілей від 2 травня 1447 р. був результатом зведення всіх попередніх привілеїв Литовської держави в один закон. В ньому знову говорилося про зрівняння в правах литовських, білоруських і українських феодалів, про звільнення від сплати податків. Закріпачені селяни великих феодалів на території Великого князівства Литовського звільнялися від виконання данини та інших державних платежів. Такі селяни мусили виконувати лише ті державні повинності, які були зв'язані з спорудженням оборонних укріплень¹³⁴. Цим привілеєм литовський уряд фактично передав закріпачених селян в повне розпорядження феодалів. В захоплених феодалами селах було ліквідовано копні суди. Феодали юридично і фактично дістали необмежене право розпоряджатися життям своїх підданих. Великі феодали на Україні дістали ще ширші права брати участь у великокнязівській раді панів, займати урядові посади воевод, старост, намісників, державців тощо¹³⁵.

Дальше розширення прав феодалів Великого князівства Литовського закріплював Судебник 1468 р. Шляхта одержала право не підлягати місцевим судам і залежала лише від великокнязівського суду¹³⁶. Судебник був спрямований проти бездомних людей, які цілими трусами переходили з однієї місцевості в іншу, нападали на двори феодалів, забирали майно і т. д. Литовський уряд цим Судебником намагався уніфікувати судочинство, яке спрямовувалось на охорону і зміцнення феодалської власності. Із 25 статей Судебника в 19 говорилося про нещадну розправу феодалів з повсталими селянами. За захоплення селянином майна феодала вартістю більше півкопи грошей винуватий карався смертю через повішення. В інших статтях говорилося про необмежену владу феодалів над селянами. Феодал мав право

¹³³ М. К. Любавский, Очерки истории Литовско-Русского государства, стор. 302—304.

¹³⁴ Zbiór praw litewskich, т. I, стор. 84; Акты Западной России, т. I, стор. 73—77.

¹³⁵ М. К. Любавский, Очерки истории Литовско-Русского государства, стор. 325—328.

¹³⁶ М. Ф. Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права, в. II, К., 1908, стор. 32—43; Акты Западной России, т. I, стор. 80—83.

захопити землю селянина, майно, перетворити його в кріпака і не ніс за цей злочин ніякої кари ¹³⁷.

З виданням привілею 1447 р. і Судебника 1468 р. суд над закріпаченими селянами був переданий до рук феодалів. Феодал судив селян навіть тоді, коли вони скаржилися на нього. За розгляд судових скарг феодал брав з селян «повежне», «потюремне», «оглядне», «поланцюжне», «поколодне» грошима, а також зерном і іншими продуктами ¹³⁸. При такому «судочинстві» феодал завжди був правий, а селянин винуватий. Характеризуючи подібний суд феодала над селянами в епоху феодалізму, Ф. Енгельс писав, що поміщик став не тільки поліцейським начальником, але й єдиним суддею над своїми селянами, що селянин міг скаржитись на поміщика тому ж поміщикові, який був і законодавцем, і суддею, і виконавцем вироку ¹³⁹.

В 1492 р. помер великий литовський князь і польський король Казимир, який з 1444 р. управляв обома державами. Литовські пани поставили великим князем Олександра Казимировича. В тому ж році Олександр видав земський привілей для всього Великого князівства Литовського. В ньому були знову підтвержені всі попередні привілеї феодалам Литовської держави. Великі українські феодали зрівнювались в усіх правах з литовськими панами і одержували шляхетські привілеї. Закріпачені селяни передавались під владу феодалів. Цим привілеєм великий литовський князь закріплював за феодалами всі захоплені ними після 1447 р. землі, а також і покріпачених селян ¹⁴⁰. Литовська рада панів дістала право контролювати всю державну діяльність великого литовського князя.

В 1501 р. великий князь Олександр видав земський привілей феодалам Бельзького повіту, в якому знову згадувалось про звільнення феодалів від державних повинностей. Але їм категорично заборонялося приймати на території своїх володінь селян-втікачів, які приходили з інших повітів, волостей і сіл. В цьому привілеї говорилося: «И естли бы кторы с землян, для лепшего осаженья кметов, легчейшу працу и данья в своей земли хотел бы уставить, на шкodu посполиту землян: таковой землянин, не ховующий таковых устав наших, нам, за вину нашу, ма дать сто коп грошей» ¹⁴¹. В 1503 р. князь Олександр видав жалувану грамоту Волинській землі, згідно з якою землевласники і їх селяни звільнялися на 14 років від сплати «поволовщини» ¹⁴². В 1507 р. була видана уставна великокнязівська грамота для Київської землі, за якою місцеві феодали звільнялися від держав-

¹³⁷ Акты Западной России, т. I, № 61, 67.

¹³⁸ Там же, № 61, 67, 130; Первый Литовский статут 1529, розд. VI. арт. 11, 24, 34.

¹³⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 250.

¹⁴⁰ М. К. Любавский, Очерки истории Литовско-Русского государства, додаток, стор. 328—334.

¹⁴¹ Акты Западной России, т. I, стор. 225—226.

¹⁴² Там же, стор. 350.

них повинностей — «поволовщини», «серебщини» і т. д.¹⁴³ Українські феодалі мусили лише нести військову службу на вимогу великого князя.

Великий литовський князь і польський король Сигізмунд у 1529 р. видав Уставну грамоту для феодалів Литовської держави, якою знову підтвердив необмежені права землевласників над закріпаченими селянами. В цій грамоті говорилося: «Вси посполитые люди, подданные княжат и панов хоругвых, шляхты, бояр и мещан тых земель Великого князства Литовського од каждое дани платеня и податку, серебщиною званого, и теж дякол, и от всех беремён повозовых, которые подводами зовуть, от воженя камня, дерева, або дров ку паленю плиты и вапна на города наши, от кошеня сена и от инших несправедливых работ выняти были бы и до конца вызволены»¹⁴⁴. Фактично цим привілеєм литовський уряд повністю передав у владу землевласників закріпачених ними селян з усіма їх платежами і повинностями. Цей привілей поширювався на Україну і надавав українським феодалам широкі права експлуатувати і пригноблювати селян.

Все це литовське законодавство знайшло своє юридичне узагальнення в Литовському статуті 1529 р. Статут був виданий для всього Великого князівства Литовського і мав однакову силу на всій його території. В статуті йшла мова про державну структуру, центральні і місцеві органи влади, юридичні права феодалів і різних груп населення, про процес судочинства, кримінальне і цивільне право і т. д. «...Не может жоден боярин ани человек в чужого человека земли покупати без воли пана его»,— говорилося в статуті¹⁴⁵. За статутом закріпачений селянин юридично був поставлений у становище дворového челядника, а останній характеризується як звичайний «невільник»¹⁴⁶. Всі розділи і артикули статуту забезпечували феодалам необмежене панування в суспільному житті. Цей документ був складений з урахуванням і використанням всіх юридичних джерел литовського та іноземного походження. В ньому широко використані статті «Руської Правди», «Вислицько-Петроковського статуту 1368 р.», рішення литовського уряду і польських сеймів. Причому все це було пристосовано до суспільного життя Литовської держави. Нарешті, в Литовському статуті використано звичаєве право, яке століттями вироблялося суспільною практикою і застосовувалося у формі неписаних законів для розв'язання всіх складних юридичних і практичних питань повсякденного життя.

В Литовському статуті були узагальнені і систематизовані в один юридичний закон всі ті правові норми, які вже давно існували в суспільному житті не лише Литви, а й всього населення

¹⁴³ Акты Западной России, т. II, стор. 34—36.

¹⁴⁴ Там же, стор. 195—196; История Литовской ССР, т. I, Вильнюс, 1953, стор. 196.

¹⁴⁵ Первый Литовский статут 1529, розд. XI, арт. 9.

¹⁴⁶ Там же.

тих земель, які входили до складу Великого князівства Литовського. Цей статут був своєрідним зведенням в єдину систему основних положень феодального права, виробленого суспільною практикою на тому етапі розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в Литовській державі. В Литовському статуті всі розділи і підрозділи написані так, щоб судді, прокуратори, писарі та інші урядовці держави могли з його допомогою розв'язувати всі складні судові та інші питання без вивчення інших юридичних джерел. Про це в статуті говориться: «...тогда мает его тот позвати перед господаря або перед пана, а той ся мает ему с судьею справедливость стати водлуг писаных прав», тобто розв'язувати всі судові та інші політичні питання на підставі Литовського Статуту 1529 р.¹⁴⁷ Литовський статут був написаний руською діловою мовою, тому що вона була найбільш поширена на території Литовської держави. Цією мовою велося і судочинство.

Таким чином, в XV ст. на Україні йшов швидкий процес розширення великого феодального землеволодіння. Якщо в кінці XIV ст. в документах згадується лише кілька десятків великих феодальних володінь, то в першій половині XVI ст. на Україні було понад сто великих князівських родин, які мали великі маєтки в різних повітах. Серед українських князів були Вишневецькі, Воронєцькі, Глинські, Друцькі-Горські, Друцькі-Любецькі, Заславські, Збаразькі, Капусти, Козики, Корецькі, Курцевичі, Масальські, Огинські, Острозькі, Полубенські, Пронські, Пузини, Путивльські, Рожинські, Сангушки, Сапіги, Сенські, Слуцькі, Четвертинські, Чорторійські, Шуйські та багато інших. Серед князів литовського походження були Гаштовти, Гольшанські, Ольгердовичі, Омельковичі і т. д. На українських землях, які знаходились під владою Литовської держави, було більше тисячі великих панських володінь. Крім того, в першій половині XVI ст. уже було кілька десятків тисяч великих боярських і шляхетських господарств¹⁴⁸. Чималі володіння мала церква.

Численні документи про феодальні володіння на Чернігівщині, Переяславщині, Київщині, Брацлавщині та інших землях показують всю безпідставність тверджень українських буржуазних націоналістів про безкласовість українського народу.

2. СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Питання про селянське землеволодіння і землекористування на Україні в XV — першій половині XVI ст. ще недостатньо досліджене і висвітлене в історичній літературі. Не дістало належної наукової розробки і питання про економічне та юридичне ста-

¹⁴⁷ Первый Литовский статут 1529, розд. XI, арт. 22.

¹⁴⁸ Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, стор. 8—55; K. Puławski. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyni, Ukrainy.

новище різних груп сільського населення. В розпорядженні істориків було дуже мало фактичного матеріалу для його наукового розв'язання. Та й не всі дослідники розуміли принципову різницю між державними і закріпаченими селянами, а тому внесли значну плутанину у висвітлення життя і трудової діяльності цих груп селян.

Наприклад, історики В. Антонович¹⁴⁹, М. Владимирський-Буданов¹⁵⁰, О. Єфіменко¹⁵¹ та інші вважали, що в XV—XVI ст. на Україні селяни були такими ж землевласниками, як і феодалі. На їх думку, селяни володіли своїми землями, мали право продавати їх іншим землевласникам і т. д. Вони розглядали селян як однорідну масу, не бачили різниці між землеволодінням і землекористуванням, між податком і феодалною рентою, між панщиною і тяглими повинностями.

В дійсності ж економічне і юридичне становище державних, феодално залежних і покріпачених селян було різне. Не слід забувати, як справедливо підкреслював М. Любавський, що до видання Литовського статуту 1529 р. більша половина сільського населення Великого князівства Литовського володіла державною землею і особисто ще не залежала від феодалів¹⁵². Значна частина селян перебувала в тимчасовій залежності від феодалів і продовжувала володіти державною землею. Подібне становище було й на Україні, землі якої входили до складу Литовської держави. Слід пам'ятати, що на Київському Подніпров'ї, південній Брацлавщині і Переяславщині в XV ст. кількість закріпачених людей була зовсім не значна. Там основну масу населення становили вільні землероби, які володіли орними землями, різними угіддями, платили податки і виконували тяглі та військові повинності. Незакріпачені селяни відігравали головну роль в освоєнні нових земель і піднесенні сільського господарства, в удосконаленні знарядь праці і засобів виробництва, в заснуванні нових поселень і зміцненні діяльності сільської общини, а також в боротьбі проти наступу феодалів і нападів розбійницьких татарських орд. Де сільська община була згуртованою і одностайною в боротьбі проти наступу експлуататорів, там селянське землеволодіння і землекористування було більш тривалим і міцним.

На різні форми селянського землеволодіння і землекористування в епоху феодалізму в свій час звертали велику увагу класики марксизму-ленінізму. Зокрема, в працях К. Маркса і Ф. Енгельса підкреслюється, що в епоху феодалізму існували різні форми земельної власності. В кожній країні юридичним власни-

¹⁴⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, вступ, стор. 18—19.

¹⁵⁰ Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. VII, стор. 41—42.

¹⁵¹ А. Я. Ефименко, Южная Русь, т. I, стор. 17—21.

¹⁵² М. К. Любавский, Областное деление, стор. 373. М. Любавський в основному досліджував білоруські і литовські землі, де в той час кріпосницький гніт був значно тяжчим, ніж на Україні.

ком землі виступала держава, земельна власність була сконцентрована в національному масштабі¹⁵³. Поряд з державною власністю існувала власність класу феодалів на землю та інші засоби виробництва. Феодали мали повне право власності на землю, були панівним класом в економічному і політичному житті суспільства. Ця вказівка К. Маркса повністю відповідає характеристиці феодальної земельної власності на Україні XV—XVI ст.

Поряд з феодальним землеволодінням на Україні тоді існувало селянське землеволодіння і землекористування, яке принципово відрізнялося від феодального. Вся селянська земля ще незакріпачених селян у Великому князівстві Литовському юридично вважалася державною власністю, але фактично вона була в спадковому володінні і користуванні селян. К. Маркс вказував, що в епоху феодалізму незакріпачені селяни володіли землею, яка була їх головним засобом виробництва¹⁵⁴. Проте селянам заборонялося продавати землю, відписувати або віддавати в подарунок стороннім людям, а також купувати земельні ділянки в інших людей. Кожний селянин міг володіти землею лише тоді, коли своєчасно виконував всі державні платежі і повинності. Селянське землеволодіння не гарантувалося литовськими законами. Великий литовський князь міг забрати землю сільської общини і пожалувати її якомусь феодалу в тимчасове або спадкове володіння разом з селянами і їх повинностями.

В XV ст. основна маса сільського населення України володіла і користувалася землями не спорадично, а протягом віків. Селяни одержували землю як спадщину від попереднього покоління, але за користування нею виконували державні повинності.

Великокнязівські жалувані грамоти, судові акти та інші історичні документи свідчать, що на Україні в XV ст. сільське господарство продовжувало розвиватися, незважаючи на панування іноземних загарбників. В джерелах часто згадується про розширення посівної площі, запровадження трипілья, використання селянами плугів, рала, борони та інших сільськогосподарських знарядь праці. Для обробітку поля, перевезення врожаю, сіна, будівельного матеріалу, дров та на ін. селяни в основному використовували волів¹⁵⁵. Коней в селян було мало.

Найважливішим знаряддям праці у великих дворищах і багатих селянських дворах був важкий дерев'яний плуг з залізним лемешем. При допомозі трьох-чотирьох пар волів таким плугом можна було виорати цілину землю і підготувати її для вирощування сільськогосподарських культур. Бідніші селяни обробляли землю за допомогою рала з залізним наральником. Рало в основному застосовувалося на піскуватих ґрунтах, де можна

¹⁵³ К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1953, стор. 797.

¹⁵⁴ Там же, стор. 797—799.

¹⁵⁵ Акты Литовской метрики, в. I, II, № 3, 719; Акты Западной России, т. I, № 20, 201; Акты Южной и Западной России, т. I, № 36; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 16, 44, 257, 304, 363, 534, 796.

було господарювати, маючи одного вола або коня. Плугом і ралом селяни виорювали землю, розпушували її, руками сіяли зерно і дерев'яними боронами закривали його землю. Збирали хліб косами і серпами, молотили ціпами. У фільварках для обмолоту хліба землевласники часто використовували дерев'яні котки-гармани або просто колодки дерева, в які запрягали воли.

Селяни при більш-менш сприятливих умовах господарювання розширяли свої посіви, освоюючи вільні землі. Робити це вони могли лише з дозволу сільської і волосної общин, а також великокнязівського урядовця. В освоєнні селянами вільних земель була заінтересована Литовська держава. Як тільки селяни виорювали ділянку ще неосвоєної землі, литовські урядовці негайно записували її в реєстрові книги, а на селян накладали відповідні податки. Селяни використовували також угіддя для випасання худоби і збирання сіна. Угіддя були в спільному користуванні сільських общин або дворич ¹⁵⁶. Вільні землі в основному освоювалися не окремими дрібними селянськими господарствами, а великими дворами, дворищами або цілими селянськими общинами. Колективне освоєння нових земель завжди виправдовувало себе. В умовах низької сільськогосподарської техніки одному не під силу знищити ліс і виорати цілину. Тому дрібні селянські двори мусили спільно освоювати цілинні землі, щоб обробити їх і одержати врожай ¹⁵⁷. Важливу роль в селянському землеволодінні і землекористуванні відіграла сільська община. Визначаючи місце сільської общини в трудовій діяльності селян, К. Маркс писав, що общинна власність виступала тоді як загальна приналежність індивідуальних поселень та індивідуальних земельних заїмок. Вона об'єднувала індивідуальних власників. Її діяльність проявлялась у спільних зборах для розв'язання важливих громадських та інших питань. Община спільно використовувала райони полювання, пасовища і т. д. ¹⁵⁸ За феодалізму, поряд з феодальною власністю існувала селянська й общинна власність на землю, зняряддя виробництва, на власне господарство, засноване на особистій праці в сільському господарстві і на промислах ¹⁵⁹.

Всі орні землі села чи поселення формально належали общині, але по суті вони були у володінні окремих селянських господарств. Община відповідала перед урядом за їх використання селянами. Вона мала право за бажанням громади періодично перерозподіляти між селянами всі орні землі і угіддя. Сільська община несла повну відповідальність перед державою за виконання селянами натуральної данини, грошових податків та ін-

¹⁵⁶ М. К. Любавский, -Областное деление, стор. 453—455.

¹⁵⁷ Детальніше про це дивись нижче.

¹⁵⁸ К. Маркс, Документы и материалы из неопубликованных рукописей, журн. «Пролетарская революция», 1939, № 3, стор. 159.

¹⁵⁹ Там же, стор. 154—159.

ших повинностей ¹⁶⁰. У розпорядженні кожного села були також общинні пасовища, ліси, сінокоси, рибні лови, які використовувалися всією громадою.

Землеволодіння і землекористування дворищ і дворів тісно перепліталось з общинним. Крім того, в общинному землекористуванні завжди відбувались зміни, які викликалися зростанням кількості селянських господарств, розпадом одних дворищ і утворенням нових, розширенням общинних земельних володінь, освоєнням селянами орних земель і угідь, перерозподілом громадських володінь і т. д.

Сільська община тоді відігравала значну організаційну роль в житті селян. За допомогою общини селяни розв'язували різні суперечки, нерідко одностайно вели боротьбу проти наступу феодалів. Вони спільними силами могли більш успішно захищати свої володіння від наступу землевласників, урядовців, слуг феодала тощо. І протягом всього середньовіччя селянство боролось за збереження общини.

Литовський уряд запровадив на Україні такі порядки, що сільська община відповідала за своєчасне виконання селянами всіх повинностей. Тому община завжди цікавилась господарством кожного селянина, була заінтересована в тому, щоб він сам сплачував накладені на нього податки ¹⁶¹. Община нерідко забороняла дрібним селянським дворам освоювати нові землі тому, що не хотіла сплачувати за них платежі. Одночасно великим дворищам, які успішно вели своє господарство, вона дозволяла розширяти землеволодіння. Про обов'язок сільської общини виконувати податки за всіх селян даного села говоритьсья у великокнязівській грамоті 1500 р. до Богуша Боговітиновича, який тоді відповідав за збір данини на Подніпров'ї. У грамоті сказано: «Дань нашу на вас сполна справити грошовую и бобры, и куницы, и мед пресный, подлуг давного обычая: за рубль грошей по две копы грошей, за бобра черного по копе грошей, а за карого бобра по сороку грошей, а за куницу по шести грошей... А за встав ¹⁶² меду пресного по чотыри рубли грошей, а за колоду ¹⁶³ по две копы грошей. И вы бы все сполна и з его доходом выдали конечно, по тому, как перед тым бывало. А которые у вас будутъ земли пустовские або люди голтяйные, абы по себе роскинули, на большого большей, а на меньшого меньшей, как здавна бывало, абы ни один грош дани нашое у вас не остал» ¹⁶⁴. Це саме говоритьсья і в листі великого литовського князя Сигізмунда до старости Подніпров'я О. Гаштовта в 1533 р. В листі Си-

¹⁶⁰ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 339—342, 477, 481, 691—694.

¹⁶¹ Там же, стор. 143—154, 481—486, 691—694, 844.

¹⁶² Устав меду — близько 18 відер.

¹⁶³ Колода меду — 6 відер.

¹⁶⁴ М. К. Любавский, Областное деление, додаток, № 12.

гізмунд пише, щоб селяни общини спільно виконували платежі за «вси пустовщини — и дань нашу сполна выдавали»¹⁶⁵.

Необхідно також підкреслити, що в кожній сільській общині майнове становище селян не було однаковим. Як правило, великі дворища і двори мали вплив на всю общину. З своїх рядів вони обирали сільського старосту, який захищав їх інтереси. В документах заможна сільська верхівка називалась «старые добрые люди», «люди боярские»¹⁶⁶, «люди служебные»¹⁶⁷, «люди путные»¹⁶⁸, «люди добрые»¹⁶⁹. Багаті дворища і двори мали в своєму володінні по одному, два і більше ланів орної землі, чимало худоби, великі запаси хліба, меду та інших продуктів. Багаті селяни іноді були зобов'язані відбувати військову службу, перевозити урядові листи і грамоти, охороняти великокнязівські господарські двори, замки, шляхи сполучення тощо. Спочатку кожний вільний володар землі, писав Ф. Енгельс, був зобов'язаний службою і мусив на свої кошти не лише добувати собі озброєння, але й дбати про своє харчування на військовій службі¹⁷⁰.

Заможна верхівка сільської общини розширяла власне землеволодіння за рахунок освоєння державних земель, споруджувала хороші будинки, мала можливість придбати кращий сільськогосподарський реманент, тримати коней, овець, свиней, більш якісно обробляти землю і одержувати кращий врожай. Дворища нерідко використовували у своєму господарстві працю приймків, наймитів, городників, загородників, коморників, коланних та інших збіднілих селян, завдяки чому розширяли своє господарство і збагачувалися.

Литовський уряд зобов'язував багатих селян виконувати військову службу. Кожне господарство мало давати одного воїна для походу під час воєн Великого князівства Литовського з сусідніми державами. Селянин на час виконання військової служби звільнявся урядом від податку та інших повинностей¹⁷¹. За службу такі селяни іноді одержували від Литовської держави привілеї на землеволодіння і шляхетство¹⁷². З розбагатілих селян виростали нові землевласники на селі, які поступово поривали зв'язки з сільською общиною і примикали до класу феодалів¹⁷³.

На Україні в XV — першій чверті XVI ст. переважну більшість сільського населення становили державні селяни. В доку-

¹⁶⁵ М. К. Любавский, Областное деление, додаток, № 51.

¹⁶⁶ Акты Литовской метрики, в. I, II, № 19, 188, 238, 323, 394, 568, 666.

¹⁶⁷ Там же, № 479, 503, 505, 525, 575, 596, 611, 649, 650, 712, 723, 733.

¹⁶⁸ Там же, № 531, 538, 657, 658, 727, 748, 753, 757.

¹⁶⁹ Там же, № 188, 238, 323, 394, 568, 669, 756.

¹⁷⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, М., 1961, стор. 338.

¹⁷¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 97; № 16, арк. 159.

¹⁷² Там же.

¹⁷³ Це питання висвітлюється в наступному розділі.

ментах вони називаються по-різному: «люди волостные»¹⁷⁴, «люди господарские»¹⁷⁵, «люди вольные», «свободные»¹⁷⁶, «люди тяглые»¹⁷⁷, «люди дьякольные»¹⁷⁸ та ін. Всі ці групи селян платили податок Литовській державі. На різних землях Великого князівства Литовського вони мали різні назви. На Подніпров'ї, наприклад, такі селяни іменувалися данники, куничні, бобровники¹⁷⁹. В Галичині, на Волині і Поділлі вони називались данники, тяглі, кмети, люди господарські, люди вільні¹⁸⁰. На Поліссі документи називають їх: люди посполиті, прихожі, похожі, люди прости¹⁸¹. Загалом документи відрізняють державних селян від закріпачених і дворових холопів.

Кожне селянське господарство мало в своєму розпорядженні орні землі, угіддя, які передавало з покоління в покоління на підставі звичаєвого права. При відсутності зведеного юридичного законодавства звичаєве право було традицією і мало силу закону, але сільські общини, копні суди, сільські і волосні старости, волосні суди, великокнязівські намісники, великий князь і польський король визнавали його лише тоді, коли розглядалися судові скарги між селянами¹⁸². Селяни, які знали звичаєве право, брали участь в засіданнях копних судів, при розгляді різних суперечок. Рішення копного суду на селі було законом і виконувалося всіма селянами¹⁸³.

В ті часи важливою і законною підставою кожного державного селянина володіти і користуватись землею було спадкоємство. Одержану в спадщину землю селянин вважав батьківщиною, яка не підлягає відчуженню. Але така батьківщина після кожного переділу двора чи дворища дробилася і не могла забезпечити селянина необхідними засобами для господарювання. Тому державні селяни намагалися освоювати нові землі.

Як правило, державні селяни спочатку користувалися новоосвоєними землями для полювання, збирання сіна, меду, хмелю. Такі землі називались «слідом», «уходом», «розробкою», «ропашкою» і т. д. Але з того часу, коли ця земля записувалась урядовцем в реєстрові книги, селянин платив за неї податок і називав її своєю¹⁸⁴.

У тогочасних великокнязівських жалуваних грамотах і реє-

¹⁷⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 91, 433.

¹⁷⁵ Там же, № 36, 94, 131, 169, 332, 341.

¹⁷⁶ Там же, № 7, 129, 231, 275, 400, 543, 575.

¹⁷⁷ Там же, № 94, 106, 112, 152, 273, 302.

¹⁷⁸ Там же, № 540, 614, 643.

¹⁷⁹ Там же, № 3—38, 76, 152, 238, 389, 408, 462, 617, 623.

¹⁸⁰ Там же, № 21, 75, 76, 389, 408, 717.

¹⁸¹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 117, 124, 133, 245, 560, 579—580, 1100.

¹⁸² М. К. Любавский, Областное деление, стор. 20, 439—443, 551—557, 637, 638, 637—643, 652, 656.

¹⁸³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 15, арк. 26—27, 30—31, 51, 77, 94—95.

¹⁸⁴ Там же, арк. 214—215.

стрових книгах говориться, що селяни володіли «гаем сосновим с полем..., пашнями, землями и гаи..., землею пашнею и ботною, сеножатми, и со всем с тым, што тые люди здавна заведовали в держаньи бывали». В інших жалуваних грамотах підкреслювалося, що селяни Волині на початку XVI ст. володіли «полями орными и сеножатми, з гаи и з лесом, з реками и речками...»¹⁸⁵.

Орні землі державних селян у документах Литовської метрики називалися «пашня», «поле», «нива», «лан». В реєстрових книгах записувалося, кому належала земля, які з неї виконувалися податки і повинності. Ще детальніше говорилося про селянські землі в урядових жалуваних грамотах, коли вони віддавалися феодалам у тимчасове або спадкове володіння. Так, наприклад, у жалуваній грамоті князя Вітовта, виданій у 1407 р. панові І. Вячковичу на землеволодіння у Володимирському і Луцькому повітах, точно називаються пожалувані села «со всіми доходы и триходы... с пашнями, з сеножатьмы, з лесы, з луги, з дубровами, и з бортными землями, з лови и ловища, и з бобровыми гоны, с озеры, з реками, и с криницами...»¹⁸⁶.

Волинський князь Свидригайло в 1445 р. пожалував пана П. Мильського в Луцькому повіті с. Сінним. У грамоті говориться, що ті селяни з давніх часів володіли землями, збирали на них врожай і вважали їх своїми¹⁸⁷. У жалуваній грамоті великого литовського князя Казимира, виданій у 1452 р. панові Семашку на землеволодіння в Луцькому повіті, вказувалося, що пожалувані селяни володіли «лесы, дубровами, з полми и ставы и ставищи..., з сеножатми и з бортными землями, и з ловы и гаи»¹⁸⁸.

У люстрації Київської землі 1471 р. є чимало даних, з яких випливає, що державні селяни жили в селах, мали свої двори, господарства, володіли землею, виконували податки та інші державні повинності і були незалежними від місцевих феодалів¹⁸⁹. Литовський князь Казимир у 1482 р. пожалував пана Романа Івановича селами Гончар і Столпате в Путивльському повіті з селянами і їх землями¹⁹⁰. Князь Олександр у 1499 р. пожалував пана Ф. Єловича в Луцькому повіті поселенням Букойма «з людми, и з землями пашными и бортными, и з дубровами, и з лесы, и з луки, и з гаи, и с сеножатьмы, и з ловы, и з ловищи... и з млины и их вымелками, и з данью грошовую и медовую, и со всіми платы и чинши и доходы»¹⁹¹. В тому ж році князь Олександр своєю грамотою підтвердив право на володіння І. Пашкевичем дворищами і кількома селянськими дворами з

¹⁸⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 140—143; № 7, арк. 573—575; № 15, арк. 317—318.

¹⁸⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. IV, стор. 1—2.

¹⁸⁷ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 10.

¹⁸⁸ Там же, № 14.

¹⁸⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 6—9.

¹⁹⁰ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 31.

¹⁹¹ Там же, № 488.

орними землями, угіддями і селянами в Луцькому повіті¹⁹². У 1508 р. він пожалував пана І. Готського в Овруцькому повіті дворомом Мартинця «з братиею и з землею пашною и бортною, и с сеножатыми, и со всим с тым, што тые люди здавна завердывали и в держании были»¹⁹³. У жалуваній грамоті князя Олександра, виданій панові Д. Олександровичу на право володіння селом Романовим у Житомирському повіті, говориться, що в селі було 18 дворів данників і тяглих та два слуги. Всі вони володіли своїми орними землями і угіддями з давніх часів і були вільними людьми¹⁹⁴.

Подібних прикладів можна навести багато. Всі вони свідчать про те, що державні селяни до пожалування їх феодалом володіли своїми спадковими землями, угіддями, освоювали нові землі, платили податки і були особисто вільними людьми.

Але в литовському законодавстві селяни вважалися підданими Литовської держави, які не мали права розпоряджатись своєю землею без відома уряду. В «Уставі на волоки» 1557 р. в кількох місцях підкреслюється, що селяни мали право володіти і користуватися державною землею за дозволом великого князя. За цією уставою великий литовський князь зберігав за собою право роздавати селянські землі з селами, селянами і їх повинностями феодалам в спадкове володіння і тимчасове користування¹⁹⁵.

Для селян XV — початку XVI ст. писані закони були не відомі і не зрозумілі. Вони добре пам'ятали принцип «старини» і боролися за її збереження. Боротьба за старину, «что з веку бывало», була боротьбою сільського населення за свою незалежність, свою землю і вільне використання угідь.

Селяни всіляко намагалися відстояти свою незалежність від феодалів-кріпосників. Коли феодал захоплював селянську землю, селяни всією общиною виходили в поле і проганяли його слуг із «своей земли вон»¹⁹⁶. Якщо феодал намагався селянську землю огородити, виорати і посіяти, селяни нерідко знищували таку огорожу, рубали плуги феодала. Правда, така боротьба рідко коли закінчувалась перемогою.

Прикладом успішної боротьби селян за збереження своєї землі є боротьба між поліським князем Федором Ярославичем і селянами с. Горностайпіль на північній Київщині на початку XVI ст. Князь Федір Ярославич самовільно віддав своїй служниці Святохині Щепині два пустих дворища в с. Ершовичах — Ластівське і Карнаухівське, які фактично належали селянам. Селяни написали кілька скарг до великого князя. Суперечка тяглася роками. На місце спірних земель виїхав великокнязів-

¹⁹² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 97, № 6, арк. 55.

¹⁹³ Там же, № 6, арк. 252.

¹⁹⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 717, 719.

¹⁹⁵ Памятники Киевской комиссии, т. I, II, К., 1898, стор. 513—548.

¹⁹⁶ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 30—31.

ський урядовець, щоб розв'язати питання при допомозі місцевих свідків. І селяни довели, що вони вже протягом багатьох років володіли тими дворищами і виконували державні повинності. Лише тоді князь Федір Ярославич змушений був відмовитися від претензій на ці дворища ¹⁹⁷.

Литовський уряд, дбаючи про те, щоб одержати якнайбільше данини, зобов'язував селян передавати свої землі дітям у спадщину. За виконанням цього розпорядження стежила сільська община, сільський староста, волосний староста та інші урядовці. У зв'язку з цим заборонялось селянам продавати свої двори і залишати села. Лише багаті селяни, які відбували військову службу і користувалися урядовими привілеями, іноді діставали від литовського уряду дозвіл продавати свої двори. Але це право селянин міг здійснити лише тоді, коли розраховувався з усіма грошовими і натуральними державними платежами, виконував трудові повинності, засівав свою землю, знаходив на своє місце нового господаря, здатного вести господарство і виконувати повинності ¹⁹⁸. Причому селянин міг продавати своє володіння тільки іншому селянинові. Заборонялось продавати господарство селян боярам, панам, міщанам та іншим. За цим пильно стежили великокнязівські ревізори, які оберігали державні землі, щоб з них «дань не пропала и плат был» ¹⁹⁹. Мова йшла, таким чином, про те, щоб з кожної ділянки селянської землі надходили в державну скарбницю відповідні грошові платежі і натуральна данина.

Бідним селянам категорично заборонялося продавати свої садиби. В документах підкреслювалося, що «мужик простой не мает моцы господской земли обель продавати» ²⁰⁰. Проти продажу селянами землі нерідко виступала і сільська община, яка намагалась без причин нікого не випускати з свого села. Добрий господар потрібний був для обробітку поля, виконання державних повинностей і боротьби общини проти наступу феодалів. В документах зустрічаються згадки про те, як община одностайно намагалась затримати селян у селі, іноді допомагала біднішим селянам хлібом, тягловою силою, виконувала за них податки, давала покинуте житло селянам, що прибули з іншої місцевості, і т. д. В сільських общинах в ті часи існувала всіляка взаємодопомога в обробітку землі, виконанні повинностей, яка мала велике значення в збереженні дружніх взаємовідносин між селянами ²⁰¹. Взаємодопомога між селянами була найбільш міцною в тих сільських общинах, які були розташовані на державних землях і одностайно боролися проти наступу

¹⁹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 55, 105—109.

¹⁹⁸ М. К. Лю б а в с к и й, Областное деление, стор. 374, 383—385, 408—412.

¹⁹⁹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 21, 152, 649, 728, 748.

²⁰⁰ Акты Виленской комиссии, т. XVII, № 214, 218.

²⁰¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 145; № 12, арк. 133—134; 178—179, 218—219.

феодалів. Навіть місцеві бояри, коли на них посилювався наступ з боку волосного старости або якогось іншого урядовця, іноді звертались за допомогою до сільської общини, щоб відстояти свої інтереси. Це траплялось тоді, коли на землю боярина зазіхав якийсь місцевий землевласник і намагався захопити її в свої руки. Але сільська община виступала на захист дрібних бояр лише тоді, коли вони залишалися членами общини.

Проте сільська община не поширювала своєї влади на особисте життя селян. Кожний селянин за своїм власним бажанням мав право покинути своє господарство, землю і переселитись в інше село або зовсім виїхати з волості. Його ніхто не переслідував і не шукав. А в той час селяни часто покидали свої села і переселялись в інші місцевості. Після виїзду одного селянина община приймала іншого, прибулого з іншого села, або віддавала його двір якомусь сусідку, підсусідку разом з землею та угіддями і дозволяла йому користуватись ними до повернення старого господаря. За звичаєвим правом селянин навіть через дев'ять років мав право повернутися в село і поселитись у своєму дворі. Але коли минало десять років, попередній господар втрачав своє право на господарство, а новий господар ставав повноправним його власником²⁰². Слід підкреслити, що на той час десятирічна давність була загальноновизнаним законом. Ця риса звичаєвого права поширювалась на володіння орною землею, угіддями, будівлями, реманентом, худобою, позиченими грошима і т. д.²⁰³

Незважаючи на наявність вільних земельних просторів, яких на Київщині, Переяславщині і Поділлі було дуже багато, а також на права сільських общин вільно освоювати їх, селяни користувались цим правом лише тоді, коли в цьому була велика потреба, а також коли вони мали можливість виконати за освоєної землі всі державні податки і трудові повинності.

В умовах швидкого розвитку феодалізму і посилення кріпосницького гніту основна маса сільського населення не мала змоги розширяти своє землеволодіння і землекористування.

Відомо, що литовське юридичне законодавство всіляко сприяло зростанню магнатського, шляхетського, боярського і церковного землеволодіння. Кращі селянські землі і угіддя потрапляли до рук феодалів, а селяни змушені були використовувати поля, які давали низький врожай. Литовський уряд захищав феодальне землеволодіння і обмежував владу селян на землі.

Литовська держава дозволяла і підтримувала селянське землеволодіння лише для того, щоб прикріпити селян до землі, дати можливість їм господарювати, жити на одному місці і виконувати податки та інші повинності. Великокнязівські урядовці пильно стежили за землеволодінням і землекористуванням

²⁰² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 12, арк. 133—134, 178—179; № 15, арк. 101.

²⁰³ Там же.

державних селян, щоб якнайбільше взяти з них у державну скарбницю.

Дрібні селянські господарства через відсутність тяглової сили, реманенту, посівного матеріалу, вільних робочих рук не могли освоювати нові землі. Сільська ж община, в свою чергу, не дозволяла дрібним селянам розширяти своє землеволодіння, щоб не виконувати за них повинностей. Від розміру землеволодіння, землекористування і характеру господарства залежав обсяг натуральних і грошових платежів, а тому кожний селянин прагнув мати в своєму розпорядженні меншу площу землі, але кращої якості, щоб одержати з неї більший врожай і виконувати менші повинності.

Переважна більшість населення України була малоземельною. Селяни мали від однієї чверті до одного лану землі на один двір. При наявності примітивної сільськогосподарської техніки і відсталому веденні господарства такої кількості землі було мало для нормального господарювання. Багато селян було, як свідчать документи, «убогих»²⁰⁴.

У південних повітах України селянське землеволодіння мало свої особливості. Там жили переважно селяни, які втекли з північних повітів від феодално-кріпосницького гніту. Вони селилися на вільних землях, ще не захоплених феодалами. Така втеча була єдиним засобом визволення від кріпацького ярма. Селяни за своєю власною ініціативою виорювали цілині землі, угіддя, вирощували на них зернові і городні культури, випасали худобу. Коли орні землі виснажувались і переставали родити, вони кидали їх, освоювали нові ділянки і т. д. Селяни і не прагнули перетворювати таку землю в свою «отчину». Під час опису українських замків у середині XVI ст. селяни Черкащини заявляли литовським урядовцям, що своєї землі не мають, а всюди лежить «земля богова і господаря»²⁰⁵. Як бачимо, селянство намагалось не дати урядовцям точних даних про своє землеволодіння, щоб не виконувати податків. Крім того, наведена заява свідчить про наявність вільних земель, які ніким не використовувались. Нерідко в південних волостях селяни використовували землі лише спорадично.

З люстрації Київської землі 1471 р. видно, що на півдні Київщини багато селян користувалися лільгами і не платили ніяких податків. Там же вказується, що коли вони «выседят волю», тоді будуть платити податки і виконувати інші повинності²⁰⁶. Перебуваючи під постійною загрозою татарського нападу, селяни змушені були дбати про зброю. Більшість таких поселенців називала себе козаками — тобто вільними озброєними людьми. А примусити озброєних селян виконувати феодалні повинності було дуже важко. В південній частині Київ-

²⁰⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9.

²⁰⁵ Там же, стор. 374.

²⁰⁶ Там же, стор. 3—9.

щини і на Переяславщині влада литовських урядовців була дуже слабою: вони не мали підтримки навіть серед заможної частини місцевого населення. Місцем перебування урядовців були Черкаський, Каневський, Звенигородський та інші замки, де стояли гарнізони.

Таким чином, на українських землях співвідношення між державними і закріпаченими селянами було неоднакове. Більше закріпачених селян було на Волині, в Галичині, на півночі Київщини і Чернігівщини. Далі на південь кількість ця зменшувалась. В південних волостях Брацлавщини, Київщини і на Переяславщині до середини XV ст. основну масу населення становили державні селяни. Кількість закріпаченого населення тут була зовсім незначна ²⁰⁷.

На жаль, історичні документи, що збереглися до наших часів, не дають конкретних даних, на підставі яких можна було б детально підрахувати кількість державних і закріпачених селян на території кожної землі і представити це в процентному співвідношенні. Але відомі нам документи переконують в тому, що в XV — першій чверті XVI ст. на території українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, переважна більшість сільського населення володіла державними землями.

Між землеволодінням державних селян і землекористуванням покріпаченого сільського населення була принципова різниця. Якщо державний селянин володів землею, в документах називав її своєю «отчиною», мав власне господарство і був особисто незалежним, то покріпачений селянин користувався своєю спадковою землею, але вже привласненою феодалом; крім того, він сам з сім'єю і всім майном був власністю феодала.

Селяни, що перебували під владою феодалів, в документах називаються по-різному: «люди панские», «люди боярские» ²⁰⁸, «люди отчизные» ²⁰⁹, «люди дедычные», «люди звечные» ²¹⁰, «люди власные» ²¹¹, «люди похожие» ²¹², «люди непохожие» ²¹³, «люди беглые», «купленные», «выслуженные» і т. д. ²¹⁴. Під цими назвами, як правило, розумілися поневолені селяни, які зобов'язані були виконувати на користь феодалів різні повинності: сплачувати ренту продуктами, грошима, відбувати панщину ²¹⁵.

Від тих часів збереглося чимало великокнязівських, королів-

²⁰⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 4—31, 32—39, 41—73, 83, 85; ч. VII, т. II, стор. 1—9, 22—35.

²⁰⁸ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 9, 545.

²⁰⁹ Там же, № 129, 217, 221, 227, 302, 319, 427, 446, 472.

²¹⁰ Там же, № 172, 217, 312, 382, 671, 682.

²¹¹ Там же, № 116.

²¹² Там же, № 7, 21, 129, 231, 275, 400, 433, 502, 543.

²¹³ Там же.

²¹⁴ Там же, № 70, 275, 420.

²¹⁵ Детальніше про це дивись нижче.

ських та інших жалуваних грамот, в яких ясно говориться про привласнення феодалами селянських земель і покріпачення селян. Майже всі урядові жалувані грамоти феодалам на землеволодіння писалися по такому трафарету: «Дали есмо ему (називається ім'я феодала) его отчину, тоє держанье все, што выслужил, у вотчину, со всим с тым, што издавна к тым селом прислушало, и как тепере держить, вечно а непорушно, со всеми уходы и приходы, ничего на себе не выменяя, селы и приселки, и с нивами, и с пашнями, и с лесы, и з дубровами, и з бортными землями... со всеми платы... Дали есмо ему и его жене, и его детем, и его ближним... вечно а непорушно»²¹⁶.

В урядових жалуваних грамотах називалися села і поселення, землі і повинності без уточнення розмірів орних земель і угідь. Феодал, одержавши таку грамоту, захоплював село чи кілька сіл з усіма орними полями і угіддями. Місцеві жителі також підпадали під владу феодала і зобов'язані були виконувати на його користь феодалські повинності²¹⁷.

Захопивши землю селянина, феодал брав під власний посів лише частину її, а решту залишав за селянином. Феодал намагався прикріпити селянина до землі, дати йому можливість вести своє господарство і виконувати всі повинності. Магнат і шляхтич прагнув економічно прикріпити селянина до землі, а юридично і фактично позбавити його права на вихід. Кожний феодал, таким чином, давав селянину землю в користування за оброк і панщину. Селянин же з вільного землевласника перетворювався в підвладного, який мусив платити оброк і відбувати панщину, або навіть ставав кріпосним²¹⁸.

Селяни, потрапивши в кріпосну залежність, втрачали своє право володіти землею. Вони могли лише користуватись нею. Захоплену селянську землю феодал мав право продавати, подарувати, проміняти, відписати, навіть програти в карти іншому землевласнику разом з селами і селянами²¹⁹. Влада феодала над селянами не обмежувалася литовським законодавством, кожний землевласник на території свого володіння вважав себе повним господарем.

Прикріплений до землі і позбавлений права на вихід, селянин, для того щоб існувати, змушений був щоденно працювати у своєму господарстві і виконувати кріпосницькі повинності. Одержану від феодала землю селянин був зобов'язаний передавати своїм дітям. Але продати, проміняти і відписати її комунібудь він не мав права. Якщо селянин поліпшував своє господарство, феодал іноді дозволяв йому розширяти землекористу-

²¹⁶ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 99—100.

²¹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 7, арк. 628; № 15; арк. 10—11.

²¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 338.

²¹⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 29, 58; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 3, 5, 486, 579, 587 і т. д.

вання за рахунок освоєння різних угідь. При цьому рента продуктами, грошима та панщина збільшувались.

Щоб зобов'язати селян працювати на феодалів, запроваджувались різні форми примусу. Закріпачені селяни були власністю феодала, який міг чинити над ними суд, катувати їх, грабувати майно. При кожному феодалському дворі були слуги, які за допомогою батога, бича і навіть зброї примушували селян працювати на феодала і виконувати всі його вимоги. На боці землевласників була й феодалська держава, яка при допомозі урядовців, судів, в'язниць, війська, шибениці створювала феодалам умови для панування над селянами. Про все це ясно говорить в першому Литовському статуті²²⁰.

Отже, в XV — першій половині XVI ст. за своїм землеволодінням і землекористуванням селянство України поділялось на різні категорії. Основну масу сільського населення в цей період становили державні селяни. Вони володіли державними землями, які передавали у спадщину. В розпорядженні кожного села були общинні землі, які використовувалися всією общиною. Сільська община захищала всі землі свого села від наступу феодалів, боролася за збереження прав на землеволодіння і землекористування. Там, де сільська община була міцною і одностайною, селяни більш успішно вели боротьбу проти наступу феодалів і зберігали свою незалежність. У слабких общинах феодали швидко придушували опір селян і захоплювали їх землю в свої руки.

Закріпачені селяни користувалися землею феодалів і були прикріплені до неї. Литовський уряд передав їх в повне розпорядження землевласників з землею, майном і повинностями. Кожний феодал мав право забрати у своїх кріпаків всю землю, а їх поселити на іншому місці або перетворити в дворових холопів.

3. ДВОРИЩНЕ ГОСПОДАРСТВО І ЙОГО РОЛЬ В ЖИТТІ СЕЛЯН

В період розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Україні велику роль в житті і трудовій діяльності селян відіграло дворищне землеволодіння і землекористування. В історичних документах велике спільне господарство однієї сільської родини на Україні називалося «дворищем», «службою», «сім'єю», «братчиною», «маєтністю», «отчиною». В Росії і Білорусії воно виступало під назвою «печище», «огнище», «потуга». В Сербії дворищне називалося «задругою». Загалом, дворищна форма господарювання в період формування і розвитку феодалізму була характерною для всіх слов'янських та багатьох інших народів

²²⁰ Статут Великого княжества Литовского 1529, Минск, 1960, розд. I, арт. 14, 15, 17; розд. III, арт. 14, 15, 16, розд. VII, арт. 26, 27; розд. VIII, арт. 2, 3, 7, 13, 14 і т. д.

Європи. В кожній країні під цією назвою розумілося велике селянське господарство, в якому жило і спільно господарювало кілька окремих сімей, що об'єднувалися в одну родину. Дворищні господарства були переважно в селах і містечках. Іноді вони розташовувались на значному віддаленні від села у вигляді хуторів. З таких окремих дворищ згодом виникали нові поселення.

Про господарську і громадську роль дворища в житті сільського населення українських і білоруських земель у свій час писали різні буржуазні історики. Одним з перших істориків-юристів, який звернув належну увагу на життя селян дворищами, був І. Новицький²²¹. У своїй вступній статті до першого тома шостої частини «Архива Юго-Западной России» він на підставі зібраних для опублікування документів зробив спробу вивчити дворищне землеволодіння і показати господарську діяльність селян. Проте він висловив лише окрему думку про життя селян дворищами.

Значно більше уваги приділила вивченню дворища О. Єфіменко²²². Вона зібрала чималий фактичний матеріал і написала цікаву розвідку, в якій показала характер дворищного землеволодіння, висвітлила спільну господарську діяльність людей і взаємовідносини між ними. У своїй праці О. Єфіменко говорить про зародження і розвиток дворища та неминучий його розпад, викликаний внутрішніми суперечностями. В праці О. Єфіменко господарська діяльність дворищ України досліджувалась в тісному зв'язку з життям дворищних господарств російських і білоруських земель. Ця праця і тепер має важливе наукове значення.

Чимала стаття про господарську діяльність дворища на Україні і його повинності була написана в кінці минулого століття М. Владимирським-Будановим²²³. У цій праці було досліджено розміри земельних володінь окремих дворищ, показано кількість жителів у них, родинні зв'язки.

Таким чином, М. Владимирський-Буданов зробив спробу показати внутрішнє життя дворища. Але йому також не вдалося всебічно розкрити ці питання і дати їм належний науковий аналіз.

Про дворище згадує у кількох місцях своєї праці буржуазний історик М. Любавський²²⁴. Але він звернув увагу лише на податкову діяльність дворища. В його монографії зовсім ігнору-

²²¹ И. Новицкий, Общественно-бытовое устройство Литовско-Русского великого княжества в период до издания статута, Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I.

²²² А. Я. Ефименко, Дворищное землевладение в Южной Руси, «Южная Русь», т. I.

²²³ М. Ф. Владимирский-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в., «Киевский сборник» в помощь пострадавшим от неурожая», К., 1892.

²²⁴ М. К. Любавский, Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства.

ється господарське і побутове життя селян, не говориться про спільну боротьбу дворищних господарств проти наступу феодалів-кріпосників. Найважливіші питання про життя і трудову діяльність дворищних селян залишилися поза увагою М. Любавського.

Дуже коротко згадується про дворищне землеволодіння і землекористування на Україні в працях буржуазних істориків В. Лешкова²²⁵, М. Довнар-Запольського²²⁶, Ф. Леонтовича²²⁷, І. Луцицького²²⁸. Ці історики висловлювали думку, що дворище було лише податковою одиницею, яка записувалася литовськими урядовцями в реєстрові книги для стягнення з населення різних платежів. Вони так і не змогли всебічно показати роль дворища в сільському господарстві. Крім того, в їхніх працях використаний дуже незначний фактичний матеріал з цього питання.

Невірно трактується роль дворищного господарства і в працях українських буржуазних істориків В. Антоновича, М. Грушевського та ін. Вони ототожнювали дворище з ланом, волокою, селянським двором. В дійсності ж одне велике дворище могло мати в своєму розпорядженні кілька ланів орної землі і угідь, а основна маса селянських дворів мала лише по половині і чверті лана. Отже, між селянськими господарствами була велика майнова нерівність. Дворища також були різного розміру. Названі ж історики під дворищем розуміли селянське землеволодіння і не звертали уваги на господарювання, спільну трудову діяльність селян і їх побут. Українські буржуазні історики, відстоюючи свою теорію про безкласовість українського народу, намагалися довести, що дворища були основою рівності, «демократичного» життя українського народу. Вони не могли і не хотіли правильно визначити роль дворища в житті сільського населення і показати його боротьбу проти наступу феодалів.

Потрібно також відмітити, що це питання ще мало досліджене і радянськими істориками. Про роль дворища в житті сільського населення України коротко згадується в праці К. Гуслистого²²⁹. Автор вірно говорить, що дворище було великим господарством, мало орну землю, займалося землеробством, випасало худобу. Йому належали також ліси, пасовища, сінокоси та інші угіддя. Дворище спільно виконувало натуральну данину і платило грошовий чинш.

Про дворищні господарства на Україні в XV—XVI ст. згадує

²²⁵ В. Лешков, Общинный быт древней Руси, «Журнал Министерства народного просвещения», 1856, № 8—9.

²²⁶ М. В. Довнар-Запольский, Западнорусская сельская община в XVI в.

²²⁷ Ф. И. Леонтович, Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве, «ЖМНП», 1896, № 2, 3, 4, 7, 10, 12; 1897 г., № 4—5.

²²⁸ И. В. Луцицкий, Следы общинного землевладения в Левобережной Украине, «Отечественные записки», 1882, № 9.

²²⁹ К. Г. Гуслистый, Нариси з історії України, в. II, Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею, стор. 63—66.

в своїй монографії Б. Греков²³⁰. Він показує різницю між великим дворичем і малим селянським двором. Б. Греков підкреслює, що двориче було великим господарством і займало значне місце в житті сільського населення. Однак, він не аналізує господарської діяльності дворича.

Недостатня дослідженість цього питання пояснюється тим, що в історичних джерелах про дворичне землеволодіння, землекористування, господарювання, його прогресивну роль на певному етапі розвитку феодалізму і трудову діяльність сільського населення України XV—XVI ст. до наших часів збереглося дуже мало фактичних даних. Основна маса документів загинула під час нападів кримських татар, міжусобної боротьби, пожеж тощо. Краще збереглися документи на Поліссі, які використані нами для написання цієї книги.

Як відомо, дворичні господарства виникли ще в період розкладу первісного родового ладу. І вже тоді вони відіграли велику роль в розвитку сільського господарства, заснуванні сіл і міст. У період формування і розвитку феодалізму дворича продовжували розвиватись, пристосовуючись до нових суспільних умов життя. Вони були важливою господарсько-побутовою ланкою в трудовій діяльності селян.

З різних літописних джерел, описів литовським урядом замків, повітів, волостей, сіл і окремих господарств, а також з великокнязівських жалуваних грамот, виданих феодалами на землеволодіння, судових актів та інших документів і матеріалів відомо, що на Україні в XIV—першій половині XVI ст. в селах були великі селянські дворича і двори. Дворичем тоді називалось окреме селянське господарство, яке володіло одним або кількома ланами землі²³¹. Селянським двором називалось невелике господарство, що мало від п'яти до п'ятнадцяти моргів землі²³². В кожному селі були також селянські господарства, які володіли кількома моргами орної землі або лише горами.

Про те, що селяни жили великими дворичами, говорить в різних актових документах. Зокрема, з купчої грамоти 1370 р. відомо, що Вятслав Дмитровський купив у Василя і Генка Скибичів у Галичині «двориче з землею, яко из века слушало к тому дворичу... за 6 коп грошей весного сребра»²³³. В 1391 р. пермишльський владики Афанасій продав панові Я. Іспрувському «...два дворича... на веки за 10 гривен широких грошей... и с землею и сеножатьми и с лугом и з болоньем»²³⁴. Польський король Ягайло в 1394 р. пожалував своєму слугі

²³⁰ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 26, 81, 214, 313, 433, 434, 619.

²³¹ Один лан землі становив від 19 до 23 га.

²³² Один морг землі становив 0,56 га.

²³³ Українські грамоти, т. I, № 10, 23, 24, 29, 33, 43, 48, 59.

²³⁴ Там же, стор. 45.

Д. Задеревецькому ряд сіл в Галицькій і Зудечевській волостях. В грамоті говориться, що в кожному селі були дворища, різні за своїм розміром²³⁵. Пан Х. Шидловський у 1400 р. продав панові Калюсу на Львівщині с. Шидлов з дворичем Жаворонковича. У купчій грамоті підкреслюється, що двориче було розташоване біля села, мало орну землю і угіддя²³⁶. У підтверджуючій грамоті галицького старости М. Бучацького сказано, що в 1418 р. відбувся обмін володіннями між панами Іваном Тучняком і Маргаритою Росовою. В міновій грамоті написано, що там були дворища з «полем и землею, и с луками, и с водами, и с реками, и с луги, и с гаи, и с лесы, и с дубровами...»²³⁷. У жалуваній грамоті великого литовського князя Вітовта, виданій в 1427 р. панові Е. Нешевичу на землеволодіння на Поділлі, говориться, що там були дворища пусті. Для заселення їх феодал закликав туди селян з інших волостей²³⁸.

У багатьох жалуваних грамотах литовського князя Свидригайла, виданих у 30—40-х роках XV ст. феодалам Київщини і Волині на землеволодіння, села і поселення, згадується, що в кожному селі були дворища і невеликі селянські двори. Правда, в тих грамотах немає конкретних фактів про кількість великих і дрібних селянських господарств²³⁹. Проте там підкреслюється, що дворища відігравали велику роль в розширенні селянами орних земель і угідь.

Значно більше історичних документів, які свідчать про роль дворич у житті сільського населення, збереглося з другої половини XV і першої половини XVI ст. Більшість з них також складена у Литовській великокнязівській канцелярії. В грамотах говориться про те, що литовські князі і польські королі давали феодалам земельні володіння з дворичами, дворами і місцевими жителями. Так, наприклад, у великокнязівській жалуваній грамоті 1495 р. указується, як литовський князь Олександр наділив дяка М. Калусовського трьома дворичами в селі Вербичному Володимирського повіту з людьми, їх землями і повинностями²⁴⁰.

У 1498 р. князь Олександр дав панові О. Трісці два дворича в Луцькому повіті — Кракосівське і Лашівське «вечно ему самому и его жене, и их детем, и напотом будучим их счадкам со всим и потому, што здавна и тым дворичом слухало»²⁴¹. Того ж року великий князь пожалував пана І. Пишневича п'ятьма дворичами у Мельницькій волості Луцького пові-

²³⁵ Українські грамоти, т. 1, стор. 53—54, 79—80.

²³⁶ Там же, стор. 61.

²³⁷ Там же, стор. 89.

²³⁸ Там же, стор. 108—109.

²³⁹ Там же, стор. 117—119, 126—128, 135—141, 143—145, 147—153, 155—161.

²⁴⁰ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 55.

²⁴¹ Там же, арк. 105; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 383.

ту²⁴². У 1503 р. князь Олександр видав підтверджуючу грамоту пану Є. Сенютичу на право володіння дворищами і людьми у селі Хмелевому Володимирського повіту. До пожалуваних дворощ належали орні поля і угіддя, водяні млини і бортні дерева²⁴³. Великий литовський князь Сигізмунд у 1515 р. пожалував князя Ф. Чорторийського дворищами і людьми в Новгородському повіті «на имя: Миленевича, Михалковича, Малышевича, Ходоровича, Горбачевича», а також дворища татарських поселенців Юхна Мосиревича, Болота Кожича, Розлуковичів, Тулатовичів, Велинковичів, Шиломановичів та інших. Правда, в жалуваній грамоті було сказано, що татари мали право покинути свої землі князю, а самі переселитись в інші волості²⁴⁴.

У реєстрі великокнязівських жалуваних грамот говориться, що на початку XVI ст. на Волині були пожалувані феодалам села Пісочне, Мокрець, Костенець та багато інших, в яких селяни жили дворищами²⁴⁵. Всі великокнязівські жалувані грамоти були написані за певним стандартом. Наприклад, в жалуваній грамоті великого князя Сигізмунда, виданій в 1532 р. князю М. Козечичу на право володіння у Володимирському повіті, говориться: «Дали есмо князю М. Козечичу дворища Беликовское, Ходоровское, Кошелевское, Дегтяревское, Михновское, Корчмишское... з людми, из их землями пашными и бортными, и сеножатми, и з лесы, с бобры, з дубровами, з гаи, з дубляки, з лядищи... з даньми грошовыми и медовыми, и куничными, бобровыми, с цынши, платы, повозы и подводы, и со всеми иншими доходы и поplatки, которыи из стародавня с тых вышей писаных дворищ и людей и земель их на нас и на предков наших шли...»²⁴⁶. Тоді ж йому було дано два дворища бобровників у селі Мокрець у Турійській волості з орними землями, угіддями і повинностями²⁴⁷.

В Галичині, на Волині і Поділлі переважали невеликі дворища, які мали по 1—2 лани землі. Але на Поліссі були такі дворища, які мали в своєму розпорядженні по 3—4 і більше ланів землі. В багатьох документах Литовської метрики говориться, що на Поліссі, Волині і Київщині в першій половині XVI ст. більшість селян жила дворищами і великими дворами, в яких було по кілька житлових приміщень²⁴⁸.

²⁴² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 105; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 397.

²⁴³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 200, № 10, арк. 85.

²⁴⁴ Там же.

²⁴⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 105—109, 124—125, 168; № 9, арк. 40; № 15, арк. 100—106.

²⁴⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 15, стор. 105—106.

²⁴⁷ Там же.

²⁴⁸ Там же, № 24, арк. 254—255; № 43, арк. 40—42; № 50, арк. 81; Книги судових справ, № 237, арк. 185; Книги переписів, № 563, арк. 185—186.

Жителі кожного дворищного господарства були тісно зв'язані між собою родинними, трудовими і побутовими відносинами. У великому дворищі було багато дорослих людей, які могли освоювати нові землі, вирощувати на них зернові та городні культури. Спільно виконуючи різні роботи, населення дворища мало можливість удосконалювати знаряддя праці, краще використовувати їх. Об'єднані жителі дворища також могли більш успішно боротися проти місцевих феодалів, урядовців, відбивати напади грабіжників, які часто завдавали селянам великого лиха.

Але дворища не були вічними і незмінними господарствами. Кожне дворище, як правило, виникало з одного невеликого господарства. Спочатку в ньому жила одна сім'я, яка складалася з двох-трьох і більше осіб. Протягом двох-трьох десятиків років у такому дворі появлялось кілька дорослих братів, які одружувалися на жінках з інших дворищ і забирали їх до себе. Формувалися нові сім'ї. В одному дворі з однієї сім'ї згодом виростало кілька сімей, які були складовою частиною однієї великої родини.

В книгах записів Литовської метрики та багатьох інших історичних документах говориться, що кожне дворище мало якусь назву. Так, під час перепису поліських волостей литовськими урядовцями в середині XVI ст. в книги були записані дворища таких сіл: в с. Безеревиці були дворища Неровича, Стребухівське і Заспица; в с. Лопатині — Смоляновича, Собаневича, Піщаниковича, Лошаковича; в с. Стохово — Кожем'ячича, Кохновича, Кривчевича, Шепелевича, Демидовича, Мамоновича; в с. Остров — Лохоневича, Перевальчича, Сидоровича і т. д.²⁴⁹

В опису Ратненського староства, складеному польськими урядовцями в 1565 р., говориться, що там основна маса сільського населення жила дворищами. Більшість дворищ мала по одному лану землі. З опису с. Щодрогоща відомо, що в ньому були такі дворища: Близнівське, Ходорівське, Свитківське, Маньківське, Говенівське, Микичинське, Клодківське, Гаврилівське, Селимонівське, Хурівське, Ласківське, Жахівське, Ковалівське, Толвічське, Сутківське, Харівське, Лукашівське та ін.²⁵⁰ У с. Дубечні було шість дворищ. Зокрема, у Куретківському дворищі жили сім'ї Онанка, Сієнка, Хмельовича, Кулбая, Вакули, Бакунова. У дворищі Сапрана Масла були сім'ї Гавенковича, Шаваньковича, Дудовича, Дісковича. Дворище Маньчиківське об'єднувало сім'ї Ярмоли, Мроша, Хача, Вере-

²⁴⁹ Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда-Августа в 1561—1566 годах пинским и кобринским старостою Лаврином Войною, ч. II, Вильно, 1874, стор. 223—224, 227—233, 257—273; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 12, арк. 149—151, № 15, арк. 104—106.

²⁵⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 305.

ска, Романовича. У Малиновому дворіщі жили сім'ї Тереховича, Федька, Жука, Деніса, Тарашовича. Кожне з цих дворіщ платило податок по два злотих на рік. В цьому ж селі дворіща Лісовичове і Гулевичове платили податок лише по одному злотому. В опису говориться, що половина цих дворіщ уже була захоплена феодалом, якому вони платили грошову ренту і відбували інші повинності²⁵¹. В опису с. Радомиського Луцького повіту підкреслено, що в одному дворіщі була 1 хата, в чотирьох — по 2 хати, в трьох — по 3 хати, в чотирьох — по 4 хати і в одному — 5 хат²⁵². З багатьох інших документів відомо, що на Волині і Поділлі на початку XVI ст. дворіща мали переважно по 2—3 хати, де жили окремі сім'ї, але господарство вони вели спільно²⁵³.

В ті часи дворіща були по всій Україні — майже в кожному селі, поселенні, містечку і навіть у містах.

З аналізу різних документів відомо, що на Волині і Київщині садиба кожного великого дворіща займала близько гектара землі. На ній розташовувалися хати, сараї, стайні, комори, клуні. У великих дворіщах біля будівель був сад, город, іноді сінокіс, ставок. Садиби обносилися високим парканом. Кожне дворіще мало корови, вівці, по кілька пар волів, коней, розводило свиней. Тогочасні поселення розташовувалися переважно на берегах річок, озер і ставків. На підвищеній місцевості селяни споруджували житлові і господарські будівлі, нижче був садок, а за ним грядки, де вирощувалася городина. Біля води був сінокіс. Якщо на горбах двори мали дерев'яні забори, то на низинах вони обкопувалися глибокими ровами, біля яких росли верби, лоза, калина. Нерідко там були глибокі сажавки, де селяни розводили рибу²⁵⁴.

Кожне дворіще було чималим і складним спільним господарством. В ньому жили діди, баби, дядьки, брати, сестри, невістки, сини, дочки, племінники, внуки, правнуки. Всі вони були близькими або далекими родичами. Правда, з тогочасних документів дуже важко встановити родинні взаємовідносини між жителями великих дворіщ. Якщо дворіще вже існувало багато десятиліть, то в ньому жило ряд сімей, які мали свої прізвища, привласнені ними в різні часи. Не слід забувати, що селяни тоді не завжди зберігали свої спадкові прізвища. Дуже часто в одному дворіщі жили рідні і двоюрідні брати, які мали різні прізвища. Варто підкреслити також, що в XIV—XVI ст. на Україні відбувався процес юридичного узаконення і закріплення за селянами прізвищ. Тоді під час перепису місцевого населення для оподаткування вуличні прізвиська селян урядовцями заносились у переписні книги, юридично закріплюва-

²⁵¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 289—290.

²⁵² Там же, ч. VII, т. I, стор. 180.

²⁵³ Там же, ч. VII, т. II, стор. 380—382.

²⁵⁴ Українські грамоти, т. I, № 2, 12, 40, 65, 74, 75, 81, 82, 84, 85 і т. д.

лися за селянами і узаконювалися як прізвища. Крім того, селяни, які втікали від феодалів, навмисно міняли свої прізвища, і навіть ім'я, щоб знову не потрапити в кріпацтво. При такому становищі в одному дворіщі зустрічалися різні прізвища. Але це не може бути доказом того, що там жили сім'ї різного походження. Правда, дворища часто приймали в свою родину приймаків, безпритульних дітей, юнаків, дівчат та інших людей. Частина їх перетворювалась в повноправних членів дворіща, а решта залишалась наймитами. Але основну масу людей кожного дворіща становили родичі, які мали свого спільного предка ²⁵⁵.

У ті часи на Україні дворіща за кількістю населення були різні. У невеликих дворіщах жило від двох до чотирьох сімей. У великих дворіщах таких сімей могло бути шість-сім і більше ²⁵⁶. З опису поліських волостей, складеного в середині XVI ст., видно, що в селі Плещичі в одному дворіщі жили Гаврило, Яків, Іван, Охрім, Трохим, Михайло, Ждан, Кирило, Іван, Василь, Жданець Гриневич, Василь Гнатович, Перхур Гацевич, Сидор Перхурович, Величко Кохневич, Іван Величкович, Пилип Кохневич, Михайло Корнілович, Яків Перхурович, Іван Пилипович, Федір Карпович, Богдан Романович та інші. Це велике дворіще мало в своєму розпорядженні понад шість ланів землі. З переліку лише голів окремих сімей зрозуміло, що в ньому жили близькі і далекі родичі, в яких міг бути спільний прадід. В такому дворіщі жило не менше 70—80 осіб різних за своїм віком і статтю ²⁵⁷. Але великих дворіщ було небагато. Вони переважали на Поліссі. Невеликі дворіща були по всій Україні. Дворища нерідко приймали сторонніх людей (потужників), яких тимчасово використовували на збиранні врожаю, для роботи на промислах. Великі дворіща іноді мали по дватри і більше потужників. Господарі використовували їх працю ціле літо, а восени давали їм певну винагороду і відпускали ²⁵⁸. Часто потужники залишалися у дворіщах повноправними їх членами ²⁵⁹.

Як уже говорилося, в сільському господарстві України в XV ст. основною формою землеробства була трипільна система обробітку ґрунту. Землі дворіщ також розташовувалися в усіх трьох полях. Але у малих поселеннях кожне дворіще мало орні поля навколо садиби. Загалом в ті часи орні землі розта-

²⁵⁵ Акты Виленской комиссии, т. XIV, Вильно, 1887, № 40, 41, 42, 67; Археологический сборник документов, т. II, Вильно, 1867, стор. 221—222; Писцовая книга бывшего Пинского староства, ч. II, стор. 203—267.

²⁵⁶ Українські грамоти, т. I, № 2, 5, 9, 23, 24, 29, 33, 43, 48, 59 і т. д.

²⁵⁷ Писцовая книга бывшего Пинского староства, т. II, стор. 199, 204, 247, 257—262, 281—290, 303—313, 325—333 і т. д.

²⁵⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в., «Киевский сборник», стор. 364—365.

²⁵⁹ Там же.

шовувалися недалеко від поселення. Пасовища, сінокоси, рибні і мисливські угіддя були в різних місцях, але в спільному користуванні всього села. Дворища освоювали вільні угіддя, які називалися «входами», «слідами», «бортями»²⁶⁰.

У великокнязівських жалуваних грамотах нерідко дворищами називаються місця, які стали пустими після нападів татар. Там говориться: «дали пустые дворища», «пожалували дворища пустые», «земля пустая», «дворыще пустое с польми, саножа-тьми, дубравами, водами и з леси и з деревом бортным»²⁶¹.

Так, наприклад, у 1452 р. великий князь Казимир дав пану Семашку запустілу землю в Луцькому повіті²⁶². У 1494 р. князь Олександр пожалував пусті дворища панам Хребтовичам у Мельницькій волості²⁶³. Великий князь Олександр у 1496 р. пожалував князя Петра Головіна двома пустими дворищами у Володимирському повіті²⁶⁴. У 1501 р. пан Н. Зенкович одержав у пожалування від великого князя Олександра пuste дворище в с. Волковшиці Луцького повіту²⁶⁵. У 1502 р. було пожалуване пuste дворище у Володимирському повіті пану М. Козечичу і т. д.²⁶⁶ Такі назви свідчать про те, що пожалувані землі вже були освоєні попередніми жителями, але потім з різних причин запустили. Феодали ж намагалися захопити вже освоєну землю, щоб поселити на них нових жителів і покріпачити їх.

Великі литовські князі жалували переважно феодалам ті дворища, які володіли і користувалися державними землями, ще не захопленими місцевими феодалами. До пожалування такі дворища були вільними і виконували лише податки та інші державні повинності. Освоєні дворищами землі урядовці заносили у волосні реєстрові книги і через 10 років такі поля вважалися власністю тих, хто ними володів. Коли господар протягом десяти років не користувався своєю землею, він цілком втрачав на неї право. Про такий порядок в Литовському статуті говориться: «Теж уставуем давность земскую от выдан-ня прав, иж каждый якого колвек стадла вышшего и нижнего речы своео от имени або о земли молчал, а он се не вспоминал през десет лет и приупоминания на то не брал, таковый реч свою тратит и о то вечне молчати мает»²⁶⁷.

Дворища мали право освоювати нові землі лише з дозволу сільської общини, волосного старости або іншого урядовця і, при умові, якщо вони виконували всі платежі і повинності.

²⁶⁰ Ревизия пущ и переходов зверинных в бывшем Великом княжестве Литовском, Вильно, 1867, стор. 124, 254—255.

²⁶¹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 10, 14, 40, 68, 71.

²⁶² Там же, № 14.

²⁶³ Там же, № 109.

²⁶⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 281.

²⁶⁵ Там же, № 579.

²⁶⁶ Там же, № 608.

²⁶⁷ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. 1, арт. 27.

В інших випадках сільська община забороняла дворищам освоювати нову землю, щоб не виконувати за неї повинностей всієї громадою.

Великі дворища були зобов'язані посилати своїх людей на військову та іншу службу. Під час виконання цих повинностей іноді дворища звільнялися від податків, а за службу одержували від уряду додаткові земельні володіння. З великих дворич нерідко виходили сільські землевласники, що поповнювали клас феодалів. Про таких розбагатілих селян Київщини, які виконували військову службу і просили литовський уряд звільнити їх від тяглих повинностей, у великокнязівській жалуваній грамоті на початку XVI ст. говориться: «...ино мы на челобитие то вчинили того Станкевича Янка и Мартина с тых трех служб тяглих визволили и тые дякла и вси подачки, што нам и врьдникам нашим даивали, им есмо отпустили; а они мают нам с тою службою земскою заступовати у трех зброях, и кони даивати добрые и узброи и брони так достаточные, як и иным подданым нашим»²⁶⁸. В інших урядових грамотах також говориться про одержання багатими дворищами шляхетських привілеїв²⁶⁹. Привілейовані дворища виходили з сільських общин і перетворювалися у феодалні господарства. Кожний дорослий член такого дворища мав право з дозволу великого князя свою частину господарства продати, проміняти, передати синам у спадщину, відписати на церкву. Такими правами користувалися привілейовані дворища на Україні, в Білорусії і Росії. Досліджуючи життя дворич на Україні, О. Єфіменко у своїй праці наводить ряд цікавих документів. В одному з них говориться: «Я продав свою частину дворича Савчинського, яка частина того дворича мені дісталася від моїх братів... з полями, сіножатями, і з лісом, і з бобрами, і з деревом бортиним, з річками і озерами, і з гаями, і з їзами, і з ловами рибними і пташинними, і з усім на все, як та частина дворича мого сама в собі має і як мені від братів моїх під час розділу дісталосся»²⁷⁰.

Подібні факти зустрічаються і в інших грамотах²⁷¹.

З описів повітів Київського воеводства, проведених литовським урядом в середині XVI ст., видно, що на Київщині було багато дворич привілейованих бояр. Господарі їх з дозволу великого литовського князя продавали і купували орні землі та угіддя. Такі дворища бояр були на Волині і Поділлі²⁷². Своім господарством вони майже не відрізнялися від дворич данників або тяглих селян. Але привілейовані дворищні господарства

²⁶⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 218.

²⁶⁹ Там же, № 5, арк. 78, 84; № 6, арк. 88, 104 і т. д.

²⁷⁰ А. Я. Ефименко, Дворищное землевладение в Южной Руси, «Южная Русь», т. I, стор. 384.

²⁷¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 24, 25, 77.

²⁷² Там же, № 5, арк. 22—23, 120, 121; № 6, арк. 57, 60—61.

були недовговічними. Через загострення внутрішніх суперечностей вони роздрібнювались на невеликі двори. Проте частина привілейованих господарств продовжувала розширяти своє землеволодіння. Більшість дрібних боярських господарств втрачала привілейоване становище, а їх жителі ставали селянами²⁷³. Подібний процес відбувався протягом всієї епохи феодалізму.

Крім дворич, які володіли державними орними землями і угіддями, на Україні в XV — на початку XVI ст. були дворича, що безпосередньо залежали від землевласників. Феодали при допомозі великокнязівських жалуваних грамот захоплювали дворича і закріпачували селян. Економічне і правове становище таких дворич було складним: вони користувалися чужою землею, населення їх не мало права переселятися з одного місця на інше. Феодал брав з кожного дворича натуральну і грошову ренту, примушував селян відбувати панщину та виконувати ряд інших повинностей, мав право своїх підданих судити, бити, продавати, міняти і т. д.²⁷⁴. Такі дворича втрачали всі ті господарські і самоврядувальні функції, які вони мали раніше. Феодал розпоряджався кожним дворичем як своїм маєтком²⁷⁵. Крім того, феодал захоплював кращу землю дворич для розширення власного посіву, а селянам давав неосвоєну землю і примушував їх обробляти її. Дворича, захоплені феодалами, швидко розпадалися на дрібні селянські двори.

Отже, міцні дворичні господарства зберігалися там, де селяни володіли державними землями і були ще незакріпаченими. Кожне двориче було натуральним господарством. Воно забезпечувало себе всім необхідним: знаряддями праці, продуктами харчування, одягом, взуттям, речами домашнього вжитку. У дворичах була належна організованість і існував необхідний порядок. В кожному такому господарстві всі роботи виконувалися спільно під керівництвом засновника дворича, а коли його вже не було, жителі обирали собі іншого, найбільш досвідченого керівника²⁷⁶. При розв'язанні складних питань голова дворича спирався на літніх людей, всіляко турбувався про поліпшення становища жителів дворича і збереження його незалежності від феодала.

Характеризуючи дворичну форму землеволодіння і господарювання, яка була широко відома усім слов'янським народам в епоху феодалізму, Ф. Енгельс писав, зокрема, про південнослов'янську задругу: «Південнослов'янська задруга являє собою найкращий ще існуючий зразок такої сімейної общини.

²⁷³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 22—23, 120, 121; № 6, арк. 57, 60—61.

²⁷⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 33; № 5, арк. 78; № 6, арк. 9, 10, 187, 188; № 7, арк. 588, 591—592; № 8, арк. 194; № 10, арк. 86—88.

²⁷⁵ Там же.

²⁷⁶ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 6, 14, 16, 40, 103, 109, 281, 326, 383, 397, 421, 496, 567, 574, 579, 584, 608, 618 і т. д.

Вона охоплює кілька поколінь, потомків одного батька разом з їх жінками, причому всі вони живуть разом в одному дворі, спільно обробляють свої поля, харчуються і одягаються із спільних запасів і спільно володіють лишками доходу. Община перебуває під вищим управлінням домохазяїна, домачина (*domaćin*), який представляє її перед зовнішнім світом, має право відчужувати дрібні предмети, веде касу і відповідає як за неї, так і за правильний хід всього господарства. Він обирається і зовсім не обов'язково має бути найстарішим. Жінки і їх роботи підлягають керівництву домохазяйки, домачиці (*domaćica*); нею звичайно буває жінка домачина. Вона також відіграє важливу, часто вирішальну роль при виборі чоловіків для дівчат общини. Але найвища влада в общині зосереджена в сімейній раді, в зборах усіх дорослих членів, як жінок, так і чоловіків. Перед цими зборами звітує домохазяїн; вони приймають остаточні рішення, чинять суд над членами, ухвалюють постанови про значніші купівлі і продажі — а саме землі і так далі»²⁷⁷.

Ці окремі риси життя та господарювання південнослов'янської задруги були властиві і українським дворищам.

У дворищах з давніх часів існував чіткий поділ праці. Керівник дворища посилав одних працювати в поле, інших рубати ліс або очищати ділянки землі від пнів та інших зарослів, третіх — випасати худобу і заготовляти для неї фураж на зиму, четвертих залишав у дворі і зобов'язував виконувати різну роботу в господарстві. В кожному дворищі жителі його спільно орали поле, сіяли і збирали врожай і розпоряджались ним. Влітку вони разом працювали, щоб мати все необхідне на зиму. У великих дворищах іноді чоловіки ходили на промисли, де рубали ліс, полювали на звірів, збирали мед, гриби, ловили рибу.

Досліджуючи господарську діяльність дворищ і роль в них керівників, М. Владимирський-Буданов цілком правильно твердить, що «присутність в кожному дворищі керівника і розпорядчика господарством підтверджується між іншим тими обставинами, що дуже часто під час пожалування їх називаються як предмет пожалування люди, їх ім'я з доповненням, що ці люди ідуть в пожалування з їх землями; ці люди жалуються цілими дворищами»²⁷⁸.

У дворищі не було приватної власності на засоби виробництва, знаряддя праці, речі домашнього вжитку і доходи від господарства. Жителі дворища становили одну велику сім'ю, яка спільно господарювала і спільно споживала те, що мала. Майже в усіх дворищах люди харчувалися на спільній кухні. Про

²⁷⁷ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 188.

²⁷⁸ М. Ф. Владимирський-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в., «Киевский сборник». стор. 359.

таке суспільно-побутове життя селян в історичних джерелах говориться: «Люди сидять посполу домами на одном хлебе». В іншому документі підкреслюється, що вони живуть «за одними воротами», «на одном хлебе»²⁷⁹. У великих дворищах організувати спільне харчування було дуже важко через велику кількість людей з різними інтересами і вимогами. За таких обставин великі дворища мали по кілька житлових приміщень, в яких жили окремі сім'ї. Кожна сім'я восени одержувала для себе з спільних запасів певну кількість зерна, городини та інших продуктів харчування. Про це в документах говориться, що люди живуть в одному дворищі, а «особливого хлеба вживають»²⁸⁰.

За використання орних земель і угідь кожне дворище зобов'язане було платити державні податки та виконувати повинності.

Тому восени дворища виділяли з своїх спільних запасів відповідну кількість зерна, худоби, меду, хутра для оплати податків²⁸¹. Натуральну данину дворища відвозили в замки. Частину зерна і худоби селяни продавали на ринках, а виручені гроші йшли на виплату грошового поземельного податку і купівлю різних ремісничих виробів²⁸². Населення дворищ також спільно виконувало тяглі повинності у замкових господарствах, великокнязівських фільварках, відбувало підводну службу²⁸³.

У монографії «Селяни на Русі» академік Б. Греков писав, що дворища і двори при більш-менш сприятливих умовах господарювання могли одержувати необхідні врожаї, мали змогу виконати всі повинності і розширяти господарство. «На Волині і в Галичині податковою одиницею в XV ст. стало дворище,— пише Б. Греков,— яке часто складалося з кількох димів. Одні податки бралися з дворища, інші з диму»²⁸⁴. Варто підкреслити, що урядовці, намагаючись стягти більше данини з дворища, нерідко брали її не від землі, а від житлових приміщень²⁸⁵. Але кожне дворище виконувало всі державні платежі з своїх спільних запасів.

В Литовській метриці є багато великокнязівських жалуваних грамот, з яких видно, як передавалися в спадкове володіння землевласникам «пять дворищ», «шесть человек», «дворище з людми и польми» і т. д.²⁸⁶ Безперечно, що в кожному з них був керівник, який відповідав за виконання всіх платежів. Напри-

²⁷⁹ Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 67; т. XXV, стор. 211, 221, 216, 228.

²⁸⁰ Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 67.

²⁸¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 47, 55.

²⁸² Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 26, 81, 313, 434.

²⁸³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 329; № 8, арк. 147.

²⁸⁴ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 313.

²⁸⁵ Там же, стор. 313, 434.

²⁸⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 132, 185—191.

клад, у 1498 р. великий литовський князь Олександр пожалував пану Пишневичу п'ять дворищ у селі Пісочному Мельницької волості Луцького повіту. У жалуваній грамоті записано: «...а поведал нам, што ж тые дворища суть даннии, и даивали нам четьре ведра меду пресного, и с того пятого дворыща служба путная служивала»²⁸⁷. На початку XVI ст. великий литовський князь дав магнату К. Острозькому у Кременецькому повіті кілька сіл з дворищами і місцевим населенням²⁸⁸. Таких великокнязівських жалуваних грамот, де йде мова про пожалування феодалам дворищ та інших селянських господарств на Україні протягом XV ст., до наших часів збереглося багато. Майже в кожній з них указується, що пожалувані землі належали дворищам або окремим селянським дворам²⁸⁹. Такі дворища були на Волині, Київщині, Поділлі, Брацлавщині і Переяславщині²⁹⁰.

У першій половині XVI ст. в густозаселених повітах України посилювалося захоплення магнатами і шляхтою дворищних господарств з землею. В результаті такого наступу феодалів основна маса дворищних господарств була роздроблена або запустіла, а багато місцевого населення переселилося в південні волості Брацлавщини, Київщини, на Переяславщину. В листах литовських урядовців до великого литовського князя і польського короля, написаних на початку XVI ст., говориться, що «многие люди з отчизн своих проч ся розышли и зем пустых много ся зостало»²⁹¹. З описів українських повітів і замків в середині XVI ст. видно, що на Волині і Брацлавщині у багатьох захоплених феодалами селах дворища були повністю ліквідовані, а замість них утворилося багато дрібних селянських дворів²⁹². На жаль, документи не зберегли даних про становище дворищ на Чернігівщині, Переяславщині та інших українських землях. Значно довшо зберегалися великі дворищні господарства на всьому Поліссі, де повільніше розвивалося фільваркове господарство, а населення виконувало платежі грошима, хутром, медом, залізом, дерев'яними виробами тощо²⁹³. Там великі дворищні господарства збереглися ще й в XVII і XVIII ст.²⁹⁴

²⁸⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 105.

²⁸⁸ Там же, № 6, арк. 109.

²⁸⁹ Там же, № 5, арк. 77; № 9, арк. 20, 40, 59, 74, 147; № 10, арк. 34, 85; № 31, арк. 40—45, і т. д.

²⁹⁰ Там же, № 24, арк. 254—255; № 43, арк. 40—42; № 50, арк. 81; Книги судових справ, № 237, арк. 185.

²⁹¹ Там же, № 9, арк. 215; № 12, арк. 1—2, 125—126.

²⁹² М. Ф. Владимирский-Буданов, *Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в., «Киевский сборник»*, стор. 367—375.

²⁹³ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—2.

²⁹⁴ А. Я. Ефименко, *Дворищное землевладение в Южной Руси, «Южная Русь»*, т. I, стор. 397—412.

Проте дворищні господарства за своєю природою не могли бути вічними. Вони виникали, розвивалися, але через загострення внутрішніх суперечностей при певних обставинах роздрібнювалися на окремі невеликі селянські двори.

Суперечності в кожному дворіщі, які ослаблювали його єдність, були різними. Велике дворище при сприятливих умовах господарювання намагалося всіляко розширити свої орні поля і угіддя, спорудити житлові і господарські будівлі. В кожній хаті оселялася окрема сім'я, яка при певних обставинах прагнула відокремитись, одержати землю і самостійно займатися своїм господарством. Керівник дворища не міг задовольнити вимоги кожної сім'ї. А тому його роль у дворіщі поступово послаблювалась і кінець кінцем зводилась нанівещь.

Найбільш гострі суперечності виникали між окремими сім'ями під час виконання різних робіт, а також розподілу продуктів харчування, одягу, взуття, речей домашнього вжитку і т. д. Чим більше у дворіщі було сімей, тим гострішими були ці суперечності. Коли в дворіщі було кілька житлових приміщень, такі суперечності до певного часу можна було усувати. Але це не врятувало становища. За таких обставин важко було згуртувати всіх людей на виконання господарських робіт.

Поділ праці в дворіщі також викликав деяку нерівність між його членами. Вона проявлялась між ремісниками, мисливцями, пасічниками, рибалками, пастухами. Окремі сім'ї не хотіли жити і працювати в дворіщі.

Все це прискорювало розпад дворища ²⁹⁵.

В опублікованих і архівних документах говориться, що селяни під час розпаду дворища всю землю, худобу і майно ділили між собою порівну. Керував таким розподілом голова дворища, погоджуючи кожне питання з головами окремих сімей. Якщо під час розподілу майна виникали гострі суперечки, які не можна було розв'язати власними силами, голова дворища звертався за допомогою до сільської общини, в копний суд і навіть до волосного старости ²⁹⁶.

В судових та інших актах ясно говориться, що селяни розподіляли між собою майно і землю за допомогою жеребків ²⁹⁷. Такий розподіл господарства був характерним для багатьох народів Європи. Вивчаючи життя сільського населення Німеччини та інших західноєвропейських країн в епоху феодалізму, Ф. Енгельс у своїх працях підкреслював, що селяни під час розподілу господарства між різними сім'ями використовували

²⁹⁵ А. Я. Ефименко, Дворищное землевладение в Южной Руси, «Южная Русь», т. I, стор. 371—374.

²⁹⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 50, арк. 81; Книги судових справ, № 237, арк. 185—186.

²⁹⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. I, К., 1893, № 35—36, 37, 39, 40.

жеребки. Таким чином, кожна сім'я дворища одержувала частину майна і землі²⁹⁸.

На Україні в XV—XVI ст. селяни нерідко називали одержану землю «жеребієм» або «жеребком». Селянин мав право заносити її в реєстрові книги і виконувати всі державні повинності²⁹⁹. З великокнязівських жалуваних грамот і судових актів також видно, що «жеребієм» називалась ділянка землі, одержана селянином в результаті розподілу дворища. Нерідко один селянин володів двома або трьома «жеребіями»³⁰⁰. Це було тоді, коли він привласнював землю свого брата або дядька, що померли без спадкоємців. В документах також зустрічаються згадки, які свідчать, що на «жеребії» розташовувалося поселення. Такі «жеребії-поселення» виникали в результаті роздроблення великого дворища на окремі дрібні селянські двори, які поклали початок села.

Ці «жеребії» нерідко захоплювалися феодалами і закріплювалися за ними урядовими грамотами. У 1461 р. великий литовський князь Казимир пожалував пану О. Ходкевичу на Поліссі «три жребня пустые... Дремлевский, Брязковики и Евовске» у спадкове володіння³⁰¹. Пан С. Федькович у 1501 р. купив «жеребий земли» у Берестейському повіті і одержав підтверджуючу урядову грамоту на право володіння ними³⁰². У 1504 р. великий литовський князь Олександр пожалував державця Мельницької волості Н. Гримальчича поселенням, де було кілька «жеребіїв» з «всими и з каждым особна томашними людьми, данники и робочими, поселеными и которые на потом будут поселены, з броварми, з ролями оремыми и неоремыми, з полми, сеножатми, з ставы, с озеры и сажавками, з ловением рыб, з реками, з криницами, з потоки, з водами, з береги, з млины и з их вымелки учинеными и которые на потом будут учинены; з леси, з бори, з гаи и з хворостники, з дубными, з дубровами, з пасаками, з ловы и з ловением пташным, и з бобры... и з бортынными уходы, и з домовыми чинши, с податки, з роботами, з данми, с платежми и с иншими приходы, jako колвек речеными, до тых чотырех жеребьев здавна залежачими»³⁰³. В цьому документі, як бачимо, під «жеребієм» розуміється не лише ділянка орної землі або угіддя, а вся територія поселення з людьми, що там жили, їх володінням, доходами, платежами та іншими повинностями. Таке поселення могло появитись в результаті розпаду великого дворища.

²⁹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 332—341; т. 21, стор. 150.

²⁹⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 33.

³⁰⁰ Памятники Киевской комиссии, т. III, К., 1898, № 3; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 691.

³⁰¹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 18, 496, 735.

³⁰² Там же, № 571, 619, 668, 748.

³⁰³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 691.

У 1507 р. великий князь Сигізмунд своєю грамотою закріпив «жребій» за паном М. Заранковичем у Берестейському повіті, на якому жив лише один селянин. Поряд з цим у с. Збірози того ж повіту був «жребий», яким володіли Василь, Юхим і Левон Дробишевичі, Омелько, Павло і Юхим Хоцькевичі, Осташко Онікейович, Петро і Некраш Пашковичі, Колюх Пилипович, Омелько і Марко Байковичі, Андрій, Оверко, Труш, Лавринець і Хильц Осподарковичі, Лац і Мацко Лучкевичі, Парш і Вацько Коховичі та ін. Всього там жило 25 чоловіків і, мабуть, всі вони були одружені³⁰⁴. Отже, «жребії», як і дворища, були різні за своїм розміром. Переважна більшість «жребіїв» була дрібними: кожний з них мав лише по кілька моргів землі. В основному «жребій» належав окремому господарству. До складу «жребія» входили не тільки орні землі, а й різні угіддя. Селяни, які володіли ними, платили грошовий податок, давали данину хутром, медом, воском і виконували різні тяглові повинності³⁰⁵.

Проте не завжди дворища розпадалися на дрібні селянські двори і припиняли своє існування. Нерідко в селах траплялися дворища, які існували протягом багатьох десятиліть. З них періодично виділялися окремі сім'ї, які одержували землю, реманент, худобу, різне майно і влаштовували своє окреме господарство. Так, біля кожного крупного дворища виникав ряд невеликих селянських дворів і утворювалось ціле поселення. У великих селах з дворищ виростили заселені вулиці і кожна з них мала свою місцеву назву, присвоєну їй від назви якогось дворища³⁰⁶. У багатьох селах України таким чином виникали цілі поселення або окремі вулиці, де селяни мали однакове прізвище, яке походило від засновника дворища чи від іншого прізвиська.

Отже, роздроблення дворищ на двори здійснювалось по-різному: частіше все дворище розпадалось, а на його місці з'являвся ряд дрібних самостійних селянських дворів; іноді з великого дворища виділялись одна, дві, три сім'ї, які засновували свої власні двори, але дворище продовжувало господарювати; і бували випадки, коли одно велике дворище розділялося на два менших і т. д. В південних волостях України нерідко під час нападів татарських орд більшість населення дворища гинула, а з великого господарства залишався невеликий селянський двір³⁰⁷.

Процес роздроблення одних дворищ і виникнення нових на Україні відбувався протягом багатьох віків епохи феодалізму.

³⁰⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 96—97.

³⁰⁵ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 459—462.

³⁰⁶ Акты Виленской комиссии, т. XIV, № 470; Ревизия пуш и переходов зверинных, стор. 104—119.

³⁰⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 328—329, № 12, арк. 104—105; № 15, арк. 171—174 і т. д.

В період розвитку феодалізму, коли більшість сільського населення особисто ще не була закріпачена, частина новоутворених дворів при сприятливих умовах розвивалась. Деякі з них через кілька десятиліть ставали великими дворищами і т. д. Занепад дворищного господарства на Україні припадає на другу половину XVI і XVII ст. Він був зв'язаний з дальшим посиленням феодально-кріпосницького гніту.

Дворищне землеволодіння і господарювання на Україні в період розвитку феодальних відносин відіграло велику позитивну роль. Селяни, які мали землю, тяглову силу і реманент, всіляко боролися за зміцнення дворищного господарства. Проте в силу дальшого розвитку феодальних відносин, піднесення ремесла і промислів, розширення товарно-грошового господарства і посилення феодально-кріпосницького гніту великі дворищні господарства розпадались. Вони остаточно зникли в період розкладу феодалізму і формування капіталістичних відносин.

4. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ СЕЛЯН-СЯБРІВ

Важливе місце в суспільному та побутовому житті сільського і міського населення в Росії, на Україні, в Білорусії, Польщі та інших країнах займало сябрине землеволодіння та землекористування. Одне з перших наукових досліджень з цього питання належить буржуазному історику І. В. Лучицькому³⁰⁸. Він звернув увагу головним чином на дослідження проблеми сябриного землеволодіння на Україні в XVII—XVIII ст. Але про сябрів XV—XVI ст. він лише згадує.

Прямо чи побічно цим питанням займалися і такі буржуазні історики, як О. Єфіменко³⁰⁹, В. Сергієвич³¹⁰, Ф. Леонтович³¹¹, М. Довнар-Запольський³¹², М. Владимирський-Буданов³¹³ та інші. Однак ці історики вивчали сябрине володіння XVI, XVII і більш пізніх періодів на території Великого князівства Литовського і Росії. В їх працях про життя сябрів на Україні говориться дуже коротко. Варто підкреслити, що в названих працях сябрине землеволодіння істориками глибоко не вивчалось. Такий відомий для свого часу буржуазний історик, як М. Дов-

³⁰⁸ І. В. Лучицкий, Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, «Северный вестник», 1889, № 1, 2.

³⁰⁹ А. Я. Ефименко, Дворищное землевладение в Южной Руси, «Русская мысль», 1889, № 4—5; її ж, Исследование народной жизни, в. 1, М., 1889; її ж, Литовско-русские данники и их дани, «ЖМНП», 1903, № 1.

³¹⁰ В. Сергеевич, Древности русского права, т. III, СПб., 1903.

³¹¹ Ф. И. Леонтович, Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве, «ЖМНП», 1896, № 2—4, 7, 10, 12; 1897, № 3—4.

³¹² М. В. Довнар-Запольский, Западнорусская сельская община в XVI ст., «ЖМНП», 1897, № 7; його ж, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. I; його ж, Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в.

³¹³ М. Ф. Владимирский-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в., «Киевский сборник».

нар-Запольський, наприклад, фактично змішував общинне і сябрине землеволодіння. Подібна плутанина зустрічається і в працях інших буржуазних істориків.

З радянських істориків сябрине землеволодіння досліджував етнограф М. О. Косвен. Цій проблемі він присвятив спеціальну статтю, яка опублікована в журналі «Советская этнография» № 2 за 1950 р. під назвою «Северорусское печище, украинские сябры и белорусское дворище». М. Косвен написав свою статтю на підставі незначної кількості фактів, взятих з праць буржуазних істориків. Він без наукового аналізу повторює цитати і висловлення своїх попередників. Поряд з цим він часто робить такі висновки, які суперечать фактичним даним. Його праця по суті не дає нічого нового для висвітлення даного питання. Крім того, в ній є ряд невірних тлумачень. М. Косвен, наприклад, безпідставно отожднює північноросійське «печище» і білоруське дворище з українським сябриним землеволодінням. В дійсності російське «печище» мало чим відрізнялося від білоруського або українського дворища, а сябрине володіння принципово відрізняється від «печища» і дворища.

Слід підкреслити, що про сябрине землеволодіння і землекористування в Білорусії, Росії і на Україні в XV — на початку XVI ст. документів збереглося зовсім мало, до того ж вони суперечливі.

Сябрине землеволодіння і землекористування на території Білорусії в свій час вивчав В. І. Пичета. На підставі дослідження різних документів він правильно писав, що сябрами переважно називалися групи селян, які мали в своєму спільному користуванні орні землі, сінокоси, бортні дерева, рибні лови та інші угіддя. Але кожний з цих селян мав своє власне господарство. В Білорусії часто бездітні родини приймали до себе збіднілих сябрів, яких використовували в своїх господарствах. Такі сябри згодом ставали повноправними членами господарства³¹⁴. Подібні випадки зустрічалися часто. В Білорусії під словом «сябр» з давніх часів розуміється товариш, друг, співвласник і т. д.

Поширення цього слова у мовах різних слов'янських народів свідчить про те, що сябрине землеволодіння і землекористування всюди відігравало немаловажну роль в житті трудящих мас. «Слово «сябр» вживалось до широкого числа випадків землевласницької діяльності,— писав І. Лучицький,— до фактів володіння і користування землею, як орною, так і сіножатною, лісами, озерами і т. д. і в цьому застосуванні містилось головне і істотне значення сябринства»³¹⁵. Це коротке визначення сябриного землеволодіння безперечно правильне.

³¹⁴ В. И. Пичета, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, ч. I, Минск, 1927.

³¹⁵ И. В. Лучицкий, Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, «Северный вестник», 1889, № 1, стор. 75.

Сябрина форма землеволодіння і сябриний спосіб використання земель в XV—XVI ст. були широко відомі на території Новгородщини, Псковщини, Смоленщини, Білорусії та України. Всюди сябри мали в спільному володінні і користуванні орні землі, сіножаті, бортні дерева, мисливські, рибні та інші промисли³¹⁶. Але самі документи, в яких говориться про сябрів, дуже суперечливі і не завжди точно визначають взаємовідносини між ними. Про сябрині форми землеволодіння на території російських земель яскраво свідчить 106 стаття Псковської судної грамоти³¹⁷. В ній говориться: «А кто с ким ростяжуться о земли или о борти, да положыт грамоты старые и купленую свою грамоту, и его грамоты зайдут многих бо сябров земли и борта, и сябры вси станут на суд в одном месте, отвечаючи кто ж за свою землю, или за борт, да и грамоты перед господою покладут, да и межников возмут, и той отведут у стариков по своей купной грамоте свою часть, ино ему правда дати на своей части, а целованью быть одному, а поцелует во всех сябров, ино ему и судница дать на часть, на которой поцелует»³¹⁸.

Аналізуючи цю статтю, М. Владимирський-Буданов вірно підкреслював, що в ній іде мова про судову суперечку між сябрами за уже поділені земельні володіння³¹⁹. В дійсності, як говорить Б. Греков, «Псковська судна грамота» має на увазі селян-сябрів, що жили в общині і спільно використовували орні землі та угіддя³²⁰.

В друкованих і архівних джерелах кінця XV — першої половини XVI ст. про сябрів зустрічається значно більше згадок. В них здебільшого говориться про життя сябрів на території Великого князівства Литовського³²¹. Використовуючи матеріали Литовської метрики, історики у свій час висували думку, що сябрине землеволодіння спочатку було відоме населенню Литви, а потім поширилось на інші землі, які входили до складу Литовської держави. Але це неправильно. Сябрине землеволодіння на території російських, українських і білоруських земель було відоме значно раніше, ніж в Литві.

Сябрами на Україні і в Білорусії в XV—XVI ст. називалися селяни, які жили окремими дворами, господарювали, мали свої

³¹⁶ Полное собрание русских летописей, т. IV, стор. 60, 63; Собрание Государственных грамот и договоров, т. I, М., 1913; № 1—3, 83, 86, 87, 127, 130, 142—144; Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 203—225; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 7, арк. 225 і т. д.

³¹⁷ М. Ф. Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права, в. II, К., 1908, стор. 159, 816, 202.

³¹⁸ Псковская судная грамота, СПб., 1914, стор. 23. Цей збірник законів складений в Пскові XV ст. і був затверджений на віче в 1467 р. Він є одним із важливих джерел для вивчення соціально-економічного і політичного життя різних шарів населення Псковського князівства XIV—XV ст.

³¹⁹ М. Ф. Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права, в. II, стор. 186—202.

³²⁰ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 482.

³²¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, 7, 8, 9, 12.

землі, угіддя, крім того, спільно (посполю) володіли або користувались орними землями, сіножатями, пасіками і т. д.³²² В документах говориться про сярбине поле, город, сіножаті, пасіки, рибні лови, мисливські уходи, озера, ставки, млини і т. д. Передумови утворення сярбиного володіння були різні. Частіше при розпаді одного дворища орні землі розподілялися між бк-ремими дворами, а угіддя ще кілька років або десятиліть залишалися в спільному володінні кількох селянських господарств, які за домовленістю продовжували користуватись ними. Іноді збіднілі селяни одного села або кількох сусідніх поселень спільними силами вирубували ліс, викорчовували пні і перетворювали ділянку лісу в сінокіс або орне поле, яким користувались на правах сярбринства. На Переяславщині, Брацлавщині і в південній частині Київщини сярбине володіння виявлялося в спільному використанні селянами угідь і уходів. Взагалі, в тих місцевостях, де лежали широкі простори вільних земель, сярбине землеволодіння і землекористування ще довго носило умовний характер; сярбри могли використовувати певне угіддя протягом кількох років, а потім залишали його, освоювали інше і т. д. За використання земель селяни-сярбри мусили спільно платити податки державі або ренту феодалам.

Опубліковані і архівні джерела свідчать, що сярбина форма землеволодіння і землекористування найбільш була поширена на території Мозирщини³²³, Чернігівщини, Київщини, Брацлавщини та інших земель. Безперечно, сярбри жили на Волині і в Галичині. Але там феодалаи протягом XV ст. захопили більшу частину земель у свої руки, посилили феодално-кріпосницький гніт, і сярбри швидко перетворювалися в покріпачених людей. Захоплення феодалами общинних і сярбриних земель негативно відбилоса на становищі сярбрів і їх господарюванні.

Сярбрами були здебільшого брати, близькі і далекі родичі, сусіди та інші люди, які мали неподілену ділянку одного поля чи угідь і спільно користувались нею³²⁴. Наприклад, селянин Полісся С. Пешкович у 1540 р. на суді при розборі скарги на свого брата Р. Пешковича заявив, що «сеножать есть моя вос-подок з ним сярбоная, бо дей он тую у сиж год сам сеножать покосил, а я противку того лета косити мел, а так же дей он и сего лета без моей воли тую сеножать покосил, а я дей сено побрал». Розглянувши скаргу, суд виніс вирок на користь С. Пешковича³²⁵.

В інших документах говориться, що селяни часто спільно володіли орними полями, на яких вирощували зернові культури, а потім ділилися копами або зерном. Зокрема, селянка Грод-

³²² Акты Виленской комиссии, т. XIV, № 18, 37.

³²³ Мозирський повіт тоді входив до складу Київського воеводства.

³²⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 35, арк. 415.

³²⁵ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 155—156.

ненського повіту Авдотья Богданова у 1541 р. скаржилась на сясбра Матфея Ловчиковича, що він привласнив їх сясбрине володіння собі. В її скарзі говорилось: «...поставили есми жита с ним сясбреного в гумне его двадцать и полторы копы жита, а окром того лонского в том гумне его сясбреного ж с ним сем коп, а две копе овса без десяти снопов, и он дей мне справедливо с того жита и овса части моее половины выдать не хочет, нет ведомо в которой обычай»³²⁶. З скарги видно, що ці люди спільно використовували землю, з якої зібрали врожай і мали поділити його порівну. Але другий співвласник цієї землі вирішив увесь урожай забрати собі. Суд не розібрав цю скаргу і не виніс відповідного рішення.

Селянка Полісся Єскова Мотруна у 1541 р. скаржилась на свого дівера Мехведа Гавриловича, що він «збоже нашо себрене 9 коп жита, 3 копы ячменю, а чотыри копы гречихи, а 2 бочки гречихи змолочоное вез до дому своего и мели есмо тое збоже наполю делити, ино он того збожя со мною и до сих часов делити не хочет. И Мехвед поведал: як дей есми того збожя не вез, так теж о том не ведаю. И тая Матруна хотела светков выдавати, нижли он на светки ся слати не хотел и пустил ее на присягу. Она ся теж за присягу взяла...» Суд зобов'язав Мехведа віддати половину врожаю Мотруні³²⁷. В подібному судовому документі говориться, як господарі Ярмола Андрійович і Сенько Федорович спільно користувались землею, де вродило сорок дві копи жита. Але те жито один з них забрав собі. Потерпілий селянин на суді доводив, що жито було «себренное». Однак свідки Ярмоли Андрійовича точно не знали, на якому полі зібране жито, а тому суд міг не розв'язати даної справи³²⁸.

Під час розгляду судової справи між селянами Томком Миколайовичом і Панкою Миколаївною у 1540 р. з'ясувалось, як заявив Томко, що «она на сеножати нашей себреной одна сама покосила пятнадцать стогов сена, а мне половины дати не хотела. И она поведала: правда дей ест, иж тая сеножаты за Соколдою есть наша з ним из ыншими сясбрами посполыная, а я дей не одна сама косила, але з ыншими сясбрами нашими, без которых же дей в отказе быти не хочу»³²⁹. Збереглися документи, в яких селяни на судах заявляють про те, що вони мали у спільному користуванні пасіки, рибні угіддя, сінокоси, пасовиська, млини, будівлі і т. д. Так, селянин Полісся Максим Дворанинович у 1540 р. скаржився на свого брата Симона Двораниновича. Він писав: «Которыя хоромы остались по смерти отца нашего мне с ними сясбренные ино, дей ты хоромы сам один держит и мешкает в них, а мне в них делу ровного дати не хо-

³²⁶ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 288.

³²⁷ Там же, стор. 296—297.

³²⁸ Там же, стор. 144, 155, 219 і т. д.

³²⁹ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 144.

чет, нет ведома в какой обычай». На суді з'ясувалося, що їх батько відписав всі будівлі Симону. І суд визнав господарем їх Симоном³³⁰.

Слід зауважити, що в документах переважно йде мова про вільних селян, які володіли державними землями, але спільно використовували ділянки орних земель і угідь³³¹.

В деяких документах говориться про використання сябрами рухомого майна. Так, в 1495 р. жителі містечка Перелайці, Мокус і Івашко, скаржились на жителів с. Немоноітян Митка і Деяна, що останні намагалися насильно забрати в них «пчелы отчинныи, звечныи». Коли їм захопити пасіки не вдалося, вони стали вимагати від Мокуса і Івашка щорічно давати їм половину меду і з ними «сябровати» пасікою. Ця скарга була подана у великокнязівський суд. У своєму рішенні великий князь указав: «Коли который человек в их земли бортной рой иметь, и он маеть тыи бчолы с ними наполю держати и з ними сябровати постолю, або тот рой за ся им маеть отдати; а з своих властных бчол, альбо купленых и даных, хто кому дасть з своее доброе воли, не надобе тым с ними сябровати»³³².

Частіше в документах зустрічаються факти сябриного володіння селянами бортними деревами і навіть пасіками. На судовому засіданні 1540 р. розглядалася скарга Андрія Чопорова на Машугу Васильцову. Вирішувалося питання, кому належала пасіка. Андрій Чопоров заявляв: «...а тых дей пчол десять улейниц у дому моем, ку которым дей пчолам нас четыре: она з мужем своим, а я з братом Ивашком, а четвертый Онисим Олисеевич, и от тых дей часов тыми пчелами сябруем»³³³. Суд постановив, що всі вони мають рівномірно «пчолами сябровати». В інвентарному описі володінь магната К. Острозького говориться, що у фільварку Курпеші було «на селе у себров шесть ульев с пчоломи... У которых себров тые пчелы себреные здавна есть, приходи половици меду на двор его... милости, а половица другая на себра»³³⁴.

Як бачимо, між сябрами часто виникали суперечки, що носили гострий характер. Коли самі сябри не могли розв'язати їх, вони зверталися до сільського старости, громади, волосного уряду, вищих судових установ. Бували навіть випадки, коли великий князь втручався в такі справи і розглядав судові скарги сябрів. В скаргах першої половини XVI ст. часто мова йде про привласнення одним селянином ділянки землі або якогось майна, що належали кільком сябрам. Таке самочинство нерідко

³³⁰ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 163; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 448—449.

³³¹ Там же, стор. 144, 155, 219 і т. д.

³³² Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 630—631.

³³³ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 155.

³³⁴ Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 203.

приводило до конфліктів між селянами, які і розв'язувалися судами³³⁵.

Безперечно, що сябина форма землеволодіння і землекористування була відома для всього Великого князівства Литовського. Про взаємовідносини між сябрами так говориться в одному артикулі першого Литовського статуту: «Теж уставуем: иж коли бы (было) колко братьи делное або неделное, або которые колве иные сяброве мели которые люди суместные нероздельные, данники або сумежники, тоды каждый с тых братьи або сябров повинен будеть особливе каждому суседу и иным человеком суместным справедливость чинити, не откладаючи до братьи ани до сябров. А если бы самому от такового человека сталася што за крывда, тогды мощно будеть право и суд о нем осадити, а каждое винности правом на нем искати, хотя би без братьи своее або без сябров приреченых. А коли бы тая братья або сябры в имени были, он маеть к тому праву их обослати»³³⁶.

В умовах панування феодално-кріпосницьких відносин і посилення соціального гніту спільне використання селянами орних земель було позитивним явищем. Селяни-сябри спільними силами більш успішно освоювали поля, ліси, очищали їх від дерев, пнів, зорювали землю і вирощували там урожай. Вони підтримували між собою тісні трудові і добросусідські взаємовідносини.

Селяни-сябри мали також більші можливості спільно відстоювати свою ділянку землі від зазіхань з боку багатих селян чи дворищ. Там, де між сябрами була згода і взаєморозуміння, їх сябринство могло існувати протягом кількох десятиліть. Коли такої згоди не було, селяни ділили між собою володіння і ліквідували сябрині відносини³³⁷.

В основному, сябри по черзі користувалися спільно ділянкою землі один-два роки. В цьому між ними була відповідна домовленість на підставі звичаєвого права. Сільська община і котний суд також підтримували сябрів. Сябрине володіння офіційно визнавалося волосним судом, який при розгляді скарг в однаковій мірі захищав права усіх сябрів.

Під час розгляду однієї судової скарги на початку XVI ст. великокнязівський суд зобов'язав усіх сябрів землю не ділити, а «всполок насеньє заложивши, в каждых местех поспол зоравши, в добрых и лихих, сеяти, а засе також поспол поженши и на трое мают промеж себе розделити»³³⁸. В судовому рішенні великого князя литовського від 1507 р. у справі В. Нарбутовича, жителя Полісся, говориться, що предки його ще при князі

³³⁵ Акты Виленской комиссии, т. XIV, № 4; т. XVII, № 367, 372, 373, 374, 379; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 528—530.

³³⁶ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. VI, арт. 24.

³³⁷ Акты Виленской комиссии, т. XVII, № 208, 373, 382, 401, 418, 725, 762.

³³⁸ Там же, стор. 146.

Вітовті поділили між собою орні землі, а угіддя — ліс, мисливські лови, рибні стави, озеро — залишилися в сябриному володінні. Великий князь зобов'язав В. Нарбутовича і його сябрів «пущу, ловы звериные... разделить на трое по тому, как и тое именье их в делу, есть на три части; и озеро мають мети в сябрености, подле давного обычая»³³⁹.

У суперечки виникали між сябрами здебільшого тоді, коли серед них появлявся багатий господар, який самочинно привласнював собі кращі угіддя і не допускав туди інших сябрів. В Книзі судових справ Литовської метрики говориться про розгляд великим князем скарги селян-сябрів Полісю в 1540 р. Там написано: «Жаловали мне... Павел Внучко а Кмита Судовкевич, а Дашко Андрийкович о том, штож дей пан Ян Внучко сад наш властный отчизный себроный мощно квалтом взял и плотом огородил; к тому особливо жаловал пан Павел на пана Яна, иж дей он такжо квалтом сеножать мою влостну отчизную на Волкуми вжо который год косит, не маючи к ней ничего...»³⁴⁰.

Зміст скарги свідчить про те, що всі сябри були окремими господарями і до конфлікту спільно користувалися ще неподіленими угіддями.

Багаті селяни і бояри — сябри мали право передавати, а іноді й продавати свою частину володіння іншим господарям. В документах зустрічаються згадки про те, як окремі багаті сябри ще на початку XV ст. продавали свої ділянки чи право на користування ними іншим господарям³⁴¹.

Сябрами іноді були і дрібні землевласники, які спільно освоювали ліси, сіножаті та інші угіддя і користувалися ними протягом кількох років або навіть десятиліть. В одному акті Овруцького староства в цьому питанні говориться, як місцеві феодали Солуян Сидорович, Гринь і Оникій Сидкович в середині XVI ст. при допомозі старости І. Халецького розділили між собою сябрине володіння: «Грин и Оникей Сидковичи и их сяброве: Федор и Андрей Гридковичи з братею своею Солуяна и сынов его — к присязе не повели и того острова... поступили им на вечность... На том постановене межи собою учинили, в которой то поведает: дуброве и ниве наши деленые в межах, то и тепер маем по половине держать, а водлуг стародавнего обычаю, за тыми ж межами стародавними»³⁴².

Користуючись різними документами, М. Довнар-Запольський правильно відмічав, що сябрине володіння було не лише в землеробстві, але й у рибальстві, солеварінні і т. д.³⁴³

³³⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 528—530.

³⁴⁰ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 151.

³⁴¹ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 6—7; И. В. Лучицкий, Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, «Северный вестник», 1882, № 2, стор. 40.

³⁴² Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, стор. 59—60.

³⁴³ М. В. Довнар-Запольский, История русского народного хозяйства, т. I, К., 1911, стор. 305—306.

Одним з видів сябриного землекористування слід вважати ті господарства, які спільно використовували землі феодалів. Кабально залежними сябрами були збіднілі селяни. Не маючи змоги виконувати державних податків, вони змушені були йти в кабальну залежність до землевласників. За домовленістю з феодалом селяни спільно вирубували ліс, зорювали поля під посіви і вирощували зернові культури, очищали сінокоси від чагарників, доглядали бортні дерева, насипали греблі і вкопували ставки для розведення риби, полювали на угіддях феодала тощо. Спільно виконуючи різні роботи на землі феодала, селяни-сябри одержували лише частину доходів, яку порівну ділили між собою, а всю решту привласнював землевласник³⁴⁴. Землевласники іноді звільняли сябрів на 5—10 років від будь-яких платежів, щоб потім закріпачити їх і перетворити в своїх підданих. Вклавши свою працю у вирубаня лісу і зорювання землі феодала, селяни-сябри користувалися нею певний час. Така земля юридично належала феодалу, а фактично знаходилася в користуванні селян³⁴⁵. Коли минало десять років, вони вже не мали права залишити землю феодала. Таких сябрів феодали вважали своїми «власними людьми»³⁴⁶. В актах вони називаються «дольники», «уходники», «половинники», «сябры»³⁴⁷. Користуючись землею феодалів, сябри поступово втрачали своє попереднє становище і перетворювались на кріпаків.

В середні віки було чимало сябрів, які з різних причин втратили своє житло і змушені були оселятись при дворах заможних селян і міщан³⁴⁸. В інвентарному описі Підляшшя, проведеному литовським урядом у середині XVI ст., говорить-ся, що в с. Олексино налічувався 41 селянський двір; кожний з яких володів однією волокою землі. Близько тридцяти господарств мали в своїх дворах сябрів. Правда, в опису нема ніякого пояснення, якими правами користувалися сябри. Але підкреслюється, що вони не були братами або родичами тих господарів, при дворах яких жили, а знаходились, очевидно, на становищі підсусідків і одночасно були співучасниками використання орних земель і угідь³⁴⁹.

Сябрів приймали в свої двори ті селяни, які мали землю, але не мали достатньої кількості робочих рук. Працюючи на господаря, сябри залишалися вільними селянами і за свою працю одержували від нього певну винагороду. Потрапивши

³⁴⁴ И. В. Лучицкий, Сябры и сябриное землевладение в Малорос-сии, «Северный вестник», 1889, № 1, стор. 71—76.

³⁴⁵ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 15, 52, 72, 76, 94, 128, 133, 140, 164 і т. д.

³⁴⁶ *Żródła dziejowe*, т. V, Warszawa, 1877, стор. 122, 193.

³⁴⁷ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 15, 16, 52, 66, 76, 152, 170, 211, 355, 374, 388, 408, 479, 503, 508.

³⁴⁸ Акты Виленской комиссии, т. XIII, Вильно, 1870, № 12; Акты Западной России, т. II, стор. 86—88.

³⁴⁹ Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 42—43.

в таке становище, сябр не міг стати повноправним членом селянського двору; він був лише тимчасовим жителем його. За свою працю сябр восени мав право вимагати від господаря частину врожаю: хліб, городину, мед тощо³⁵⁰. При розгляді судової справи у 1495 р. між двома селянами за майно померлого безрідного сябра один із них заявив, що сябр жив у його дворі. Цим він доводив своє право на майно сябра. Разом з тим з скарги видно, що сябр не був кріпаком чи членом сім'ї цього господаря³⁵¹.

В історичних документах іноді зустрічається назва — «сябры-дольники». Дольниками називалися ті селяни, які в селах або містах мали лише двори, а тому не могли займатися сільським господарством. Вони домовлялися з феодалом і з його дозволу займалися полюванням, виловом риби, рубали ліс, збирали мед, вошину та працювали на інших промислах. Такі сябри фактично вже були робітними людьми³⁵². Але вони за традицією називали себе сябрами.

Нарешті слід нагадати, що сябри жили й працювали і в містах. Про міських сябрів в уставній грамоті великого литовського князя 1503 р. говориться: «А сябров городских в пригон наш не гнати, а ни в подводи, а ни в ловы»³⁵³. Ці сябри іноді користувалися деякими пільгами міського населення. Правда, більшість таких згадок відноситься до білоруських міст. Про життя сябрів в українських містах XV—початку XVI ст. документи не дають вірогідних фактів.

Отже, сябрина форма землеволодіння і землекористування, яка зародилася ще в період формування феодалізму, була значно поширена серед селян України в XV—першій половині XVI ст. Сябрами були переважно державні селяни: брати, сусіди, близькі і далекі родичі, жителі одного села або різних поселень. Сябринство мало велике позитивне значення в освоєнні селянами орних земель і угідь для вирощування сільськогосподарських культур, випасання худоби, збору сіна тощо. Проте сябрине володіння переважно було тимчасовим і охоплювало невеликі групи людей. Коли між сябрами була згода, ця форма володіння і користування землею могла тривати багато років. Якщо між ними виникали суперечки, тоді відбувався поділ їх спільного володіння і сябринство припинялось. Сябрине володіння і користування визнавалося копними, волонними і повітовими судами, а також великокнязівським урядом. Взаємовідносини між сябрами регулювалися звичаєвим правом, зборами общини, сільськими старостами тощо.

³⁵⁰ Акты Виленской комиссии, т. XIII, № 18; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 448—449.

³⁵¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 16, арк. 66—67.

³⁵² Гісторыя Беларусі у документах і матеріялах, т. I, Менск, 1936, стор. 110—136, 178, 676.

³⁵³ Акты Западной России, т. I, стор. 352; т. II, стор. 70.

РОЗДІЛ III

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. НАСТУП ФЕОДАЛІВ НА ДАНИКІВ І ТЯГЛИХ СЕЛЯН

В історичній літературі висловлено ряд суперечливих думок про соціально-економічне життя, трудову діяльність і юридичне становище різних груп сільського населення України XV — першої половини XVI ст. Описуючи в основному політичні події, що відбувалися в ті часи на території українських земель, дворянські і буржуазні історики навмисно замовчували соціально-економічне і політичне становище селян у феодальному суспільстві, класову боротьбу між селянами і феодалами.

Зокрема, дворянські історики (Д. Бантиш-Каменський¹, М. Маркевич² та ін.) прагнули довести, що творцями історії українського народу були королі, князі, магнати, пани, полководці, вище духовенство та інші представники панівного класу. На їх думку, вся земля була споконвічно власністю феодалів, які, піклуючись про селян, давали їм свою землю в користування. За це селяни мусили виконувати на користь землевласників різні феодальні повинності: давати їм грошову і натуральну данину, відбувати панщину і т. д. Дворянські історики всіляко ідеалізували феодальний лад, не показували того, що всі багатства землевласників здобуті експлуатацією селян і трудящих міст, нажиті на поті, крові і кістках поневолених і пригноблених мас.

Буржуазною історіографією зроблена спроба глибше дослідити розвиток феодалізму на Україні. Буржуазні історики (В. Антонович, Ф. Леонтович, М. Довнар-Запольський, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський та ін.), змальовуючи політичні події, значну увагу приділили тому, щоб у загальних рисах показати становище селян і міського населення тих ча-

¹ Н. Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. I, видавалася в 1822, 1830, 1842 і 1903 рр.

² Н. А. Маркевич, История Малороссии, т. 1—5, М., 1842—1843.

сів. Вони намагалися переконати читача в тому, що в середні віки феодали і селяни володіли землями на підставі існуючих в суспільстві законів; кожний господар вів своє господарство на власний розсуд. Кріпацтво в їх працях змальовується як економічна категорія, де різні форми економічної, службової, кабальної та іншої залежності селян від землевласників були узаконені. Селян вони розглядали як однорідну масу, а їх юридичне становище пояснювали існуючими законами феодального кодексу, який нібито визначав право і обов'язки всіх груп населення суспільства. Буржуазні історики навмисно затушовували класові суперечності, а боротьбу селян і трудящих міст проти класових ворогів змальовували як бунти різного «гуль'яства» проти землевласників і держави.

З принципіально нових позицій виходять при висвітленні всіх цих питань радянські історики. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, радянські історики досліджують феодальну суспільно-економічну формацію на підставі вивчення розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Головну увагу вони звертають на всебічне наукове висвітлення соціально-економічного життя і виробничої діяльності трудящих мас села і міста—основних творців матеріальних і духовних благ феодального суспільства.

Значних успіхів у висвітленні соціально-економічного становища сільського населення України досягли такі історики, як Б. Греков³, К. Гуслистий⁴, В. Пічета⁵, Д. Похилевич⁶ та ін.

Проте у висвітленні історії селян України часів формування українського народу є ще значні недоліки. Нерідко в радянській історіографії розглядається соціально-економічне і правове становище селян загалом, без урахування часу, конкретних місцевих умов та інших обставин. У більшості праць, де говориться про життя селян України XV—XVI ст., немає глибокого аналізу становища різних груп сільського населення.

З історичних джерел відомо, що селяни України в першій половині XIV—XVI ст. поділялись на ряд груп. Між ними існувала глибока майнова нерівність, яка визначала місце, роль, значення і діяльність кожної групи селян в суспільному житті. Сільське населення у досліджуваній нами період поділялося на такі групи: а) державні селяни, які ще не були закріпачені

³ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен.

⁴ К. Г. Гуслистий, Нариси з історії України, в. II; Історія Української РСР, т. I, розділи III, IV.

⁵ В. И. Пичета, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, ч. I; Юридичное становішча вясковаго насельніцтва к часу выдання Литовскаго статуту 1529 г.

⁶ Д. Л. Похилевич, Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв., «Исторические записки», 1950, № 31; його ж, Селянська громада в західних воеводствах Великого князівства Литовського, «Наукові записки» Львівського державного університету, 1948, в. 3.

і становили основну масу населення України; б) чимало селян перебувало у перехідному становищі — від особисто вільних до закріпачених, але вони ще користувалися правом переселення з однієї місцевості в іншу; в) значна частина селян вже була закріпачена і позбавлена особистої незалежності; г) у дворах феодалів широко використовувалася праця холопів, які втратили землю і майно; д) в ті часи на Україні було багато бездомних людей (гультяїв), які не мали засобів до існування і змушені були жити і працювати у великокнязівських маєтках, при замкових господарствах, у дворах магнатів, панів, бояр і багатих селян.

З розвитком феодалізму зростали і різні форми феодальної ренти, посилювався кріпосницький гніт, невпинно збільшувалась кількість покріпачених селян, погіршувалося їх життя. Всі ці явища всюди мали свої особливості.

Висвітлені в попередньому розділі форми землеволодіння і землекористування на Україні відображали відношення різних груп феодалів і селян до землі, яка була головним засобом виробництва у феодальному суспільстві. Феодальне землеволодіння в ті часи не виключало індивідуального ведення кожним селянином дрібного сільського господарства, а останнє відіграло найважливішу роль в економічному житті країни. Займаючись сільським господарством, кожний селянин володів або користувався землею, яка належала державі або феодалам.

Селянство України поділялося на різні соціальні групи. На Україні були багаті дворища, які мали по кілька ланів землі, чимало коней, корів, волів, сільськогосподарський реманент, великі двори, будівлі, одержували значні доходи від свого господарства. Поруч з дворищами жили бідні селяни, які не мали навіть тяглової сили, а тому й не могли обробляти землю і виконувати податки та інші повинності.

Становище селян залежало також від місця розташування сіл, наявності поблизу феодальних маєтків і т. д. Там, де виникали магнатські і панські маєтки, селяни швидко втрачали свою незалежність, закріпачувалися феодалами. В південних повітах України феодальних маєтків було мало, тому там процес закріпачення селян відбувався значно повільніше. Якщо на території густозаселених повітів феодали використовували всі форми і методи насильства для того, щоб покріпачити селян і примусити їх виконувати тяжкі феодальні повинності, то в південних повітах вони змушені були спочатку давати новим поселенцям пільги на кілька років, зовсім звільняючи їх від повинностей.

Утворення різних соціальних груп пригноблених і експлуатованих селян зв'язано з цілим рядом обставин: а) з наступом феодалів і дій великокнязівської державної влади; б) згуртованістю і одностайністю сільської общини; в) рішучістю селян у боротьбі за свою незалежність від феодалів; г) організованістю місцевих органів влади; д) з частими грабіжницькими нападами татар-

ських орд і т. д. Треба пам'ятати, що на кожному етапі розвитку продуктивних сил і феодальних виробничих відносин змінювалися і форми наступу класу феодалів на сільське населення. Але феодали завжди будь-якими методами намагалися позбавити особистої незалежності державних селян і перетворити їх у феодально залежних, а феодально залежних — у кріпосних.

Аналіз історичних документів свідчить, що на Україні сільське населення експлуатувалося і гнобилася державою та феодалами. «Форми й ступені цього примусу можуть бути найрізноманітніші, — писав В. І. Ленін, — починаючи від кріпацького стану і кінчаючи становою неповноправністю селянина»⁷. В основному селяни України в документах виступають під такими назвами: дрібні бояри, слуги, данники, тяглі, схожі, непохожі, сусідки, підсусідки, городники, загородники, коморники, дворові, холопи та інші⁸.

Дрібні бояри і слуги. В XV ст., з дальшим розвитком феодальних відносин, посилювалася соціальна і майнова нерівність серед сільського населення. Найбільш заможні селяни жили великими дворищами, мали по кілька ланів землі, успішно вели своє господарство. Деякі з них навіть експлуатували бідніших селян і багатіли. Бояри і слуги відбували військову службу, а тому звільнялися від податків. Інші багаті селяни були сільськими старостами, збирачами данини, ревізорами, соцькими, десяцькими, великокнязівськими мисливцями, листоношами, вістовими і т. д. В Литовській метриці вони називаються слугами великого князя, воевод, старост: слуги «доспешные», «путные», «панцерные», «замковые», «щитные», «ловацкие», «псарецкие» і т. д.⁹

Про привілейоване становище таких селян говориться в багатьох урядових документах того часу. Наприклад, литовський князь Свидригайло в 1438 р. своєю грамотою пожалував «чоловека рыцарского» Т. Богуша «волностью шляхетскою», дозволив йому володіти землею і «службу военную отправовати»¹⁰. У 1447 р. цей же князь пожалував своїх слуг Федора Жука, Ходора та Гната Чобіт на Волині поселенням Ричегов з землею, угіддями, млином і людьми в спадкове володіння і надав їм права шляхтичів¹¹. Тоді ж він нагородив свого слугу Івана Мушату с. Склен у Луцькому повіті і шляхетським правом¹². Цим князем в 1433—1452 рр. лише на Волині було видано різним слугам на

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

⁸ Про ці групи населення зустрічаються дані в документах і матеріалах, які опубліковані в «Русской исторической библиотеке», т. XX, XXVII, XXX, XXXIII; «Актах Литовской метрики», в. I—II, «Актах Литовско-Русского государства», в. I; «Актах Западной России», т. I—II; «Актах Южной и Западной России», т. I; «Первом Литовском статуте 1529»; «Архиве Юго-Западной России» та багатьох інших археографічних виданнях.

⁹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 11, 46, 102, 113, 122, 137, 232, 253, 262, 267, 399 і т. д.

¹⁰ Українські грамоти, т. I, № 76.

¹¹ Там же, № 80.

¹² Там же, № 81.

право володіння землею, селами і селянами кілька десятків жалуваних грамот.

Дуже багато таких грамот було видано великим литовським князем українським боярам і багатим селянам у другій половині XV — першій половині XVI ст. У великокнязівській жалуваній грамоті, виданій в 1450 р. слугі Л. Велевському, говориться, що він за свою службу звільняється від усіх повинностей, але мусить охороняти Чорнобильський замок і переправу через Дніпро. Згідно з цією грамотою він був зарахований до стану панів¹³.

У підтверджуючій жалуваній грамоті князя І. Мстиславського про надання земельних володінь Онуфрієвському монастирю, складеній в 1468 р., говориться, що разом з землею в розпорядження монастиря передавалися «люди с пашнями, з сеножатми і з данники, з данью медовою і сребреною... чоловік прихожий Конан слуга путный..., чоловік прихожий Сысой служба полная, а чоловік неприхожий Сопрон служба полная..., а чоловік прихожий Захарка служба полная..., а чоловік похожий Еско служба полная, а чоловік прихожий Олизар служба полная, а чоловік прихожий Иван Плотник служба полная» і т. д.¹⁴ До пожалування ці слуги виконували військову службу, мали по одному лану землі.

Великий литовський князь Олександр у 1500 р. пожалував пана В. Яновича земельними володіннями на Поліссі «со всеми селы боярскими, и с слугами путными, и со всеми людьми тяглыми, которые здавна... прислухали...»¹⁵. Згідно з грамотою, бояри і слуги звільнялися від служби і потрапляли в особисту залежність від феодала «со всеми их землями пашными и бортными, и з дубровами, и з лесы, и з сеножатми, и з ставы, и з ставищами, и з млыны, и з вымелки, и з озеры, и з реками...»¹⁶. Як видно, це були багаті селяни, які не мали шляхетських привілеїв і потрапили під владу феодалів.

У підтверджуючому великокнязівському привілеї Волинській землі, виданому князем Олександром у 1501 р., говориться про звільнення великокнязівських, старостинських і путніх слуг від податків та інших повинностей. У привілеї записано, щоб луцький староста від себе передав у розпорядження слуг Жидичинський і Дорогобузький ярмарки. Слуги «тые дей его наместники самых их и людей их на тых ярмарках судяты и радяты, и повторные затуки и вины на их людех беруть»¹⁷.

Задовольняючи прохання намісника Житомирського повіту, пана Дмитра Олександровича, великий литовський князь Олександр у 1505 р. дав йому в цьому повіті с. Романово «з людьми и поведил перед нами, штож в том селе осьмнадцать чоловіков

¹³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 19, 21, 62, 534, 565, 576.

¹⁴ Там же, № 21.

¹⁵ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 534.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, № 565.

данных и тяглых, а два слуги посельских...»¹⁸. Князь Сигізмунд у 1514 р. звільнив київського слугу Л. Станковича від тяглової служби і дозволив йому виконувати земську службу. У жалуваній грамоті написано: «Ино мы на его челобытие то вчинали того Станка и его братию Янка и Мартина с тых трех служб тяглых вызволили и тые дякла и вси дачки, што нам и врядником нашим даивали, им есмо отпустили; а они мают нам с того службу земскую заступовати у трех зброях, и кони мают мети добрые и зброи и брони так достаточные, как и иным подданым нашим»¹⁹.

У Мельницькій волості Луцького повіту пугні слуги, крім того, що виконували обов'язки по охороні замку, несли земську і путну службу, мусили косити і возити сіно в Луцький замок і складати його в стоги²⁰.

Багато кінних «панцерних и копейных» слуг було на Київщині. В люстрації Київської землі 1471 р. сказано, що в с. Сопогов було 55 господарств, які платили подимщину, а 3 слуги лише виконували військову службу²¹. У с. Терпсеев було 5 дворів, які подимщини не платили, а «служба их только на войну ходить»²². З опису с. Гуляльники видно, що там було 12 дворів. «Вси слуги на войну хоживали, а иного ничего не знали, а подымщину на третий год даивали за великого князя Витовта. А князь Семен увел был на них новину — сено косити, на толоку ходити, а став сипати»²³. Слуги не хотіли виконувати такої «новини».

У 1507 р. великий литовський князь Сигізмунд дав жалувану грамоту пану Філіпу, якою закріпив за ним с. Лисаково у Київському повіті, де жили слуги, що раніш виконували «службу конную». Після пожалування всі слуги перейшли під владу Філіпа²⁴. У 1522 р. цей же князь своїм розпорядженням підтвердив жалувану грамоту князя Свидригайла, видану ще в середині XV ст. овруцьким панам Конону і Каленику Яковичам на право володіння землями і слугами²⁵.

На Київщині слуг було дуже багато. Вони виконували службу в Київському, Овруцькому, Канівському, Черкаському та інших замках, охороняли великокнязівські господарства, переправи через річки, шляхи, захищали південні кордони від нападів татарських орд, супроводжували каравани купців, посланців і т. д.²⁶ Всі слуги були звільнені від податків і тяглових повинностей. Виконували вони свою службу разом з боярами. Тому іноді навіть не можна відрізнити сільських слуг від дрібних бояр. Фактично між ними істотної різниці й не було. Вони стано-

¹⁸ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 717.

¹⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 218.

²⁰ Там же, № 5, арк. 97.

²¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 4.

²² Там же, стор. 1.

²³ Там же.

²⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 125.

²⁵ Там же, № 12, арк. 43—44.

²⁶ Там же, № 6, арк. 269—279; № 8, арк. 319—321.

вили найзаможнішу частину сільського населення. Литовський уряд використовував їх для зміцнення влади магнатів і панів над трудящими масами.

Проте привілейованого становища могли добитися лише деякі найбагатші слуги, які володіли кращими землями, використовували працю наймитів, мали худобу, пасовиська, займали панівне становище в селах. Деяким селянам удавалось розбагатіти за рахунок експлуатації сусідків, підсусідків, коморників та інших збіднілих селян.

Коли слуги одержували привілейовані грамоти від великого литовського князя на право виконання служби, вони фактично поривали зв'язки з сільською общиною і примикали до класу феодалів. Багато слуг за урядову службу одержували шляхетські привілеї²⁷.

Військова служба для слуг була обов'язковою: кожний волосний староста і урядовець замка мав на обліку селян-слуг. Привілейоване становище давало можливість боярам і слугам розширяти своє земельне володіння, збільшувати посіви, кількість худоби. Коли такі слуги займали урядові посади, литовський князь додатково давав їм лани, права шляхти. У містечках і великих селах було багато дворів колишніх слуг, які в XVI ст. вже називалися шляхтичами.

В переважній більшості бояри і слуги були місцевого походження. Вони багатіли за рахунок експлуатації сільського населення.

Але як правило, за рахунок експлуатації біднішої частини сільського населення лише окремі селяни могли піднятися до становища привілейованого класу. Основна маса селян залишалася безправною, пригнобленою, задавленою нуждою, приниженою особою залежністю і розумовою темнотою²⁸. Між багатими слугами і селянами постійно точилася боротьба за орні землі, пасовища, сінокоси, ставки, озера та інші угіддя.

Селяни-данники. Про господарську діяльність данників і їх політичне становище у Великому князівстві Литовському згадується в деяких працях буржуазних істориків. Вивчаючи життя і трудову діяльність данників, О. Єфіменко писала: «Тяглі часто називаються в документах просто «люди»; до данників нерідко додається епітет «мужи». Тяглі люди перш за все обробляють землю; данники її не обробляють, в крайньому разі, не земля з її доходами стоїть у них на першому плані... Данниками називається та частина населення, яка виконувала свої платежі державі цілком або переважно даниною, тобто натурою, доходом свого промислового господарства, медом і хутром...»²⁹.

²⁷ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 273, 421, 563, 617, 629; Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, Саратов, 1911, стор. 205.

²⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157; т. 6, стор. 373; т. 15, стор. 63—64.

²⁹ А. Я. Ефименко, Литовско-русские данники и их дани, «Южная Русь», т. I, стор. 424.

Як бачимо, О. Єфіменко, як і інші буржуазні історики, не звертає уваги на соціально-економічне і юридичне становище данників на Україні. До цієї категорії селян вона відносила сільських промисловців, які працювали в лісах на промислах і справді давали данину хутром і медом. Буржуазні історики іноді називали данників землевласниками. Але така назва не має нічого спільного з дійсністю і повністю спростовується історичними документами.

Буржуазні історики не поділяли феодальне суспільство на різні класи, а тому й не змогли правильно визначити взаємовідносини між класами і групами феодального суспільства. Вони не показували, що феодали юридично і фактично мали право розпоряджатись землею, як своїм власним майном. Данники володіли державною землею, за яку виконували податки та ряд інших повинностей. Таке володіння землею не гарантувалося законом. Крім того, феодали мали право свою землю продавати будь-якому землевласнику, і великий литовський князь давав їм на це дозвіл. Данники могли продавати свої двори іншим селянам і передавати в їх розпорядження свою землю з повинностями з неї тільки при наявності дозволу місцевої влади. Без такого дозволу данники не мали права продавати своїх дворів. Землевласники перебували на великокнязівській службі і звільнялися від податків. Данники були зобов'язані виконувати повинності на користь держави. Феодали мали право захоплювати селянські землі, привласнювати їх за допомогою урядових жалуваних грамот і покріпачувати селян. А данники самі потрапляли в кріпосницьку залежність і були складовою частиною пригнобленого класу селян. Державні селяни називалися данниками ще в часи Київської Русі, коли вони виконували данину натурою і грошима. В XIV—XVI ст. на Україні стародавнє полюддя перетворилося в звичайний податок, який виконувався державними селянами. Такі селяни були тоді в Росії, на Україні³⁰, в Білорусії, Литві³¹, Польщі³², Молдавії та інших європейських країнах.

На Україні незакріпачені селяни до середини XVI ст. становили основну масу сільського населення. Якщо врахувати масову втечу селян з густозаселених повітів України і Білорусії в південні українські волості і степи, а також постійну збройну боротьбу місцевого населення проти татарських орд, то можна вважати, що на українських землях, залежних від Литовської держави, незакріпачених селян було близько 75—80%. Звичайно, ці дані можуть бути лише приблизними. Через відсутність

³⁰ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 312.

³¹ В. И. Пичета, Юридичное становішча вясковаго насельництва на приватнауласльнічкіх землях до часу выданья Літоускаго статуту 1529, «Запіскі Аддзелу гуманітарных навук Беларускай Академіі навук», 1929, т. 4, стор. 496.

³² С. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши, СПб., 1907, стор. 70—71.

відповідних статистичних джерел немає можливості зробити повні підрахунки. В густозаселених волостях кількість покріпачених селян була більша. В той же час на півдні відбувався процес освоєння селянами вільних земель і кріпосницька залежність селян від феодалів була менш відчутною.

Про селян-данників говориться в багатьох великокнязівських жалуваних грамотах, судових документах і люстраціях. Так, наприклад, в 1375 р. подільський князь Олександр Коріатович жалуваною грамотою дав Смотрицькому монастирю млин і с. Ходоркове з данниками, що там жили. У грамоті говориться, що селяни мусили давати данину татарам «серебром»³³.

У підтвердуючій грамоті великого литовського князя Сигізмунда Кейстутовича, виданій луцькому єпископству і кафедральному костюлу в 1437 р. на села і землі, сказано, що всі данники та інші селяни також передані під владу католицького духовенства. Вони мусили сплачувати єпископу і костюлу натуральну данину і виконувати ряд інших повинностей³⁴.

Волинський князь Свидригайло в 1452 р. дав панові Єршу Терешковичу в Луцькому повіті шість сіл у спадкове володіння з орними землями, гаями, пасіками, покладами залізної руди, озерами, ставками та іншими угіддями з «даньники и з данью и со всеми тыми доходы и приходы, што к тым селом из стародавна слушало и тягло»³⁵. В жалуваній грамоті говориться, що данники були пожалувані феодалу в спадкове володіння.

В люстрації Київської землі 1471 р. говориться, що в селах переважну частину населення становили данники, які займалися землеробством и сплачували данину хутром, зерном, медом і грошима. У селах було чимало людей, які оселилися там недавно і користувалися пільгами. Але після закінчення пільгових років вони також мусили платити подимщину нарівні з усіма данниками³⁶.

У 1493 р. литовським великокнязівським урядом було пожалуване на Київському Поліссі пану Горностаю земельне володіння з данником Дитятковичем. Раніше цей данник платив данину Литовській державі, «4 карамоны³⁷ меду пресного, а две ведре, а две тузини³⁸ меду, а 3 копы грошей, а топор, а стог сена»³⁹. Після пожалування він перейшов під владу Горностая.

Великий литовський князь Олександр у 1496 р. пожалував князю Івану Борисовичу в Чернігівському повіті с. Смоліно, в якому жило кілька вільних данників, що недавно там поселилися. В жалуваній грамоті написано: «...нижьли тыи люди волныи...

³³ Українські грамоти, т. I, № 10.

³⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 6, 8.

³⁵ Українські грамоти, т. I, № 86.

³⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 6—7.

³⁷ Один карамон меду дорівнював близько 5 відер.

³⁸ Одна тузина меду дорівнювала 5 кг.

³⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 84—85.

не всхотят ему служить, и он мает их отпустить добровольно со всеми их статкы»⁴⁰. З грамоти видно, що частина данників не була пожалувана. Ці селяни мали право залишити землю, садиби і з власним майном переселитися в іншу волость. Але такі випадки зустрічаються дуже рідко. Як правило, коли великий князь жалував феодалу землю, то він передавав під його владу і всіх тих селян, що користувалися нею.

Юридично данники до захоплення їх земель феодалами були вільними хліборобами, незалежними від землевласників. В документах вони називалися: «люди вольные», «люди данные», «люди господарские», «общинные», «посполитые»⁴¹. Але їх незалежність і землеволодіння не гарантувалися литовським законодавством. Коли якийсь феодал захоплював землю селян і одержував на неї урядову жалувану грамоту, данники не лише не мали права захищати свої володіння від наступу землевласника, а й мусили визнати свою особисту залежність від нього.

Незакріпачені данники перебували під владою великокнязівських урядовців — волосних державців і ревізорів, збирачів податків і сільських старост. Вони вимагали від данників своєчасно виконувати всі податки грошима, брали від них подарунки хутром, медом, під час перебування в селах харчувались за рахунок сільського населення. Данники нерідко подавали великому князю скарги на урядовців. В одній з відповідей на скаргу брацлавських данників великий литовський князь на початку XVI ст. писав: «За перших дей державец таковое им тяжести не бывало, иж бы их кгвалтом на пенезех осаживано...»⁴². Правда, литовський уряд видавав такі грамоти селянам не з метою захистити їх інтереси, а для того, щоб утримати селян на одному місці і щорічно брати з них данину. Для налагодження своєчасного стягнення данини з селян урядовці запровадили точний облік населених пунктів, дворощ і дворів. А щоб данина не зменшувалася з волості, великокнязівські урядовці не випускали селян з сіл і дозволяли їм користуватись лісами для збору меду. В документах зустрічаються відомості про те, що великокнязівський уряд відмовляв феодалам у пожалуванні того або іншого села, яке платило великий податок, щоб «дань господарская не пропала»⁴³. Отже, литовський уряд у фіскальних цілях іноді сам намагався зберегти незалежність данників від феодалів.

Після ліквідації Вітовтом управління удільних князівств контроль литовського уряду за данниками ще більше посилювався. Якщо раніш на території України вся данина стягалася з селян урядовцями удільного князя, який частину її витрачав на утри-

⁴⁰ Акты Западной России, т. I, № 133.

⁴¹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 7, 36, 91, 94, 129, 233, 275, 400, 408, 433, 543, 757.

⁴² Акты Литовско-Русского государства, в. I, № 174.

⁴³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 4, арк. 61; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 21, 70—76, 152, 238, 379, 389, 408, 462, 617, 623—624, 649, 717, 728, 748.

мання своєї адміністрації, а решту відправляв до державної скарбниці, то Вітовт всюди посадив своїх намісників і збирачів данини. З того часу всі доходи точно обліковувалися і йшли на користь Литовської держави.

Оскільки населення постійно зростало, розширювались села, появлялися нові поселення, дворища і двори, кількість орних земель невпинно зростала. Волосні старости і збирачі данини заносили в реєстрові книги кожний новий двір, виоране поле і освоєні угіддя і згідно з реєстром вимагали з селян більшу данину. Великокнязівський уряд, з свого боку, щорічно посилав своїх писарів і ревізорів у волості, які перевіряли правильність стягнення державних платежів⁴⁴.

У відписній грамоті Л. Соколенського, виданій в середині XVI ст. Києво-Печерському монастирю на право володіння с. Старинщин, говориться, що данники цього села, «заплативши оную вышейписаную данину, три пуды меду и грошей з данью осмнадцать, и к тому серебщину от полпяты сохи заплативши..., неповинны вже некоторое службы служить, а ни дачки иншее некоторое не давати...»⁴⁵. Правда, не всі данники були в однаковому становищі. Основна маса данників користувалась державними землями, сплачувала данину і не знала більше ніяких тяглових повинностей⁴⁶. Лише у воєнний час данники мусили давати підводи⁴⁷. Але в селах, розташованих поблизу замків, данники були зобов'язані ремонтувати замкові оборонні споруди.

Данники жили переважно в селах, деякі з них мали свої двори в містечках і навіть містах. Всюди становище данників було однаковим. Іноді одна частина населення села належала до данників, друга — до тяглих⁴⁸. У волосних реєстрових книгах данники називались «люди волостные», «волостельские», «грунты людей волостных»⁴⁹. Щоб відрізнити селянські землі від панських, в урядових жалуваних грамотах вони називалися: «земли стану простого, не лицарского»⁵⁰.

Крім орних земель, данники володіли лісами, гаями, сіножатями, пасовищами та іншими угіддями. В своїх володіннях вони мали право рубати дерево для будівель і палива, косити сіно, пасти худобу, полювати, збирати мед тощо. Данники, коли їх землі захоплювали феодала, нерідко подавали на них скарги до великого литовського князя, в яких просили зберегти за ними

⁴⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 301—304; ч. VII, т. II, стор. 218—272.

⁴⁵ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 127; т. II, стор. 127—129.

⁴⁶ Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 55—56, 69, 71, 72, 73, 91.

⁴⁷ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 58; Акты Виленской комиссии, т. XIII, стор. 337.

⁴⁸ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 73, 370, 371, 380.

⁴⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 102; Акты Западной России, т. I, № 167, 172, 218, 219.

⁵⁰ Акты Западной России, т. I, № 119, 198, 203; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 12, 19, 21, 28, 31.

володіння. Свої землі у скаргах вони називали «отчинними», «дедычними», «волостными», «общинными», «дворищными», «купленными», «дарованными», «владениями», «маетностями», «господарскими» і т. д.⁵¹ Частіше ці землі називаються «отчинними», тобто одержаними у спадщину від предків⁵².

За люстрацією Житомирського замка, проведеною литовським урядом в 1471 р., відомо, що до нього належала вся волость. В селах жили данники, слуги та ін. Зокрема, в с. Ловков проживало 10 данників, 18 селян поселилося недавно і були звільнені від данини, але платили грошову подимщину, 3 двори подимщини не платили, 5 мисливців ходили на полювання разом з старостою. В с. Крошня було 3 данники, 20 селян, які користувалися волею, 4 мисливці і 5 слуг. З них лише мисливці були звільнені від подимного грошового податку, а всі інші селяни мусили сплачувати його⁵³.

Варто підкреслити, що подібні данники жили й на території Росії. В документах вони називаються «черные люди», «черносошенные крестьяне». В XV—XVI ст. вони жили на «черных», державних землях і не залежали від поміщиків. Вивчаючи становище російських данників, Огановський, на наш погляд, вірно писав, що «данники — це селяни, які не виконували панщини, але замість неї платили данину медом та грошима, тобто оброк грошима і продуктами полювання, пасічництва і землеробства. Данники — вільні селяни, спадкоємці вільних смердів Київської Русі. Вони не були вільними орендарями: володіння їх, як і оброк-чинш, були вічноспадковими»⁵⁴. Ця група селянства дедалі зменшувалася. Все більше данників ставало кріпаками.

Намагаючись уникнути державних повинностей, селяни-данники часто залишали свої двори і з рухомим майном та худобою переселялися в малозаселені південні волості. Там у XV ст. було багато вільних земель, де можна було поселитися. Із згаданої вже нами люстрації 1471 р. видно, що в селах південної Київщини майже половина населення складалася з різних переселенців, які ще користувалися пільгами і не платили данини⁵⁵.

Данників, які переселялися з густозаселених повітів у південні волості України, литовський уряд до початку XVI ст. не переслідував⁵⁶. Багато таких переселенців поселялося біля замків

⁵¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 2—6, 8; ч. VII, т. I, № 2; ч. VII, т. II, стор. 1—12; Акты Южной и Западной России, т. I, № 2—4; Акты Западной России, т. I, № 109.

⁵² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, № 2, 4; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 72, 127, 130, 141, 146, 149.

⁵³ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 167—172.

⁵⁴ Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, стор. 206.

⁵⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9.

⁵⁶ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 735—737; Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 176; М. В. Довнар-Запольский, Очерки по организации западнорусских крестьян в XVI в., додаток, стор. 6, 9, 19, 27, 34.

і виконувало там різну сторожову службу. У великокнязівській грамоті київському воеводі Юрію Монтонтовичу, написаній в 1507 р., говориться, що він «маєть на замку нашом украинном мешкаючи, не малую суму слуг ховати ку службе нашой, а пожитися с тыми слугами своими не маєть чим»⁵⁷. Слуги його були такі бідні, що не мали засобів для існування. На їх утримання великий князь дозволив витратити частину зібраного в Києві мита⁵⁸.

В багатьох селах литовський уряд намагався примусити тих селян, що залишилися, виконувати всі повинності і за пусті двори. Це ще більше погіршувало становище селянства. Про запус-тіння багатьох поселень Подніпров'я в 1511 р. один місцевий урядовець писав литовському князю: «С великого драпежства и грабежу... недополнков даней много данников разошлось, а тые, которые се еще остали, не только сполна дани нашое, але й половацы, от колька лет вжо, в каждый год не могут заплатити»⁵⁹. Втеча данників неминуче приводила до зменшення податку. З початку XVI ст. литовський уряд почав вживати різних заходів, щоб припинити міграцію сільського населення. Але заходи ці не давали результатів. З розширенням феодального землеволодіння становище данників погіршувалось. Кількість їх щороку зменшувалася. Права данників на землеволодіння всіляко обмежувалися великими литовськими князями, місцевими магнатами, панами, старостами, державцями, воеводами та іншими урядовцями. Всі вони вимагали з данників велику данину, грошові платежі та різні повинності. Великокнязівський уряд систематично видавав жалувані грамоти феодалам на земельні володіння і двори данників. Цими грамотами данники передавалися в особисте володіння феодалам з землею, майном і дворами. Вони були зобов'язані платити їм натуральну та грошову ренти і виконувати панщину. Посилення наступу феодалів на общинні землі примушувало данників кидати свої володіння і переселятись в інші волості. Під час переселення частина данників бідніла, втрачала своє майно і змушена була йти в кабальну залежність до землевласників, а згодом потрапляла в кріпацтво. Все це зумовлювало кількісне зменшення цієї категорії селянства і зростання числа закріпачених селян.

Тягли селяни. Такі селяни жили по всій Україні, володіли державними землями і особисто були ще вільними землеробами. Назва тяглих селян походить від слова тягти, що в ті часи означало виконувати відповідні трудові повинності для держави з кінями, плугом, сокирою. На території західноукраїнських земель тягли селяни переважно називалися кметами. Очевидно, ця назва походить від старого руського слова смерд⁶⁰. У Росії в

⁵⁷ М. К. Любавский, Областное деление, додаток, № 15.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Акты Западной России, т. II, № 75.

⁶⁰ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 343—352, 363—364, 366, 368.

XV ст. вони називалися «тяглые люди», «крестьяне тяглые», «черносошные люди», які мусили виконувати різні трудові повинності на користь держави. На Буковині вони носили назву *резеші*⁶¹.

Тяглі селяни, як і данники, не були орендарями державних земель. Вони володіли і користувалися своїми спадковими або освоєними землями на підставі звичаєвого права. Селяни навіть мали право одержувати орні землі після смерті близьких і далеких родичів. Правда, великокнязівський уряд не завжди підтримував подібне спадкоємство. В кінці XV ст. він почав обмежувати його. Так, наприклад, у великокнязівському розпорядженні 1496 р. говориться: «Ино, коли тая земля ему не отчина, а он ее искал по близкости, мы в том вольны господар, а человеку тяглому близкости никоторое нет»⁶². З початку XVI ст. тяглі селяни, як і данники, мали право одержувати землю в спадкове володіння тільки від своїх батьків⁶³.

Тяглі селяни поділялися на дві групи. До першої групи можна віднести тих селян, які жили недалеко від державних замків, великокнязівських і королівських маєтків. Вони мусили виконувати там тяглі роботи: «тяглую службу служили», «подымщину даивали», на роботу у господарський двір «с топором и с косою ходили», «сено косили». В с. Котельня Житомирського повіту тяглі селяни в 1471 р. «с топором и косою» виконували трудові повинності в замку⁶⁴. Урядовці часто використовували тяглих селян на різних роботах, які мали оборонне або державно-господарське значення⁶⁵.

Використання праці сільського і міського населення на спорудженні оборонних укріплень широко застосовувалося в усіх країнах Європи в епоху феодалізму. На Україні в XIV—XVI ст. у багатьох містах також споруджувалися оборонні замки та інші укріплення. До кожного замка було прикріплено по кілька сіл, населення яких мусило виконувати там різні повинності.

З люстрації Київської землі 1471 р. відомо, що до Київського замку належало десять сіл: Гуляльники, Почуйково, Скочищов, Ходорково, Головчин, Соколчо та ін. Київський князь Семен Омелькович зобов'язав селян «сено косити, на толоку ходити, а став сыпати» та виконувати інші повинності на замок⁶⁶. В опису Київського замка 1552 р. говориться, що йому належали села Демидівці, Петрівці, Лутава, Незводичі, Погреби, Милославці

⁶¹ Ф. А. Грекул, Социально-экономический и политический строй Молдавии второй половины XV века, М., 1949, стор. 55, 79—86.

⁶² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 78, 96.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 4, 6, 224; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 239.

⁶⁵ М. Ф. Владимирский-Буданов, О документе Литовской метрики, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», 1882, кн. 2, стор. 89.

⁶⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—3.

та ін. Зокрема, селяни с. Демидівців мусили виконувати на замок такі тяглі повинності: по 3 дні орати поле, косити сіно і відвозити в замок. Селянин с. Петрівці М. Вареник давав «на замок меду полтретя ведерца, которых в каде 15 входить, а грошми по сороку грошей, стог сена, то есть 10 возов, пять возов дров, а четыре дни ореть, а десят коп жита або ярыны на замок жнет... лед на замок прячеть»⁶⁷. Подібні тяглі повинності виконували на замок і інші селяни цього села.

У 1471 р. до м. Житомира були приписані села Романово, Ловков, Крошня, Котельня, Бордвіков, Рудники, Іванково, Звняче⁶⁸. У с. Рудниках, говорилось в опису, було 9 господарств, «а все новые люди тяглые, еще воли не выседали; а как волю выседают, и они будуть подымщину давати и толоку будуть ходити»⁶⁹. З опису с. Іванкова відомо, що в ньому жило 4 двори тяглих селян, які «на толоку ходять, а подымщину дають»⁷⁰. У с. Звнячому було 4 двори військових слуг і 5 тяглих селян⁷¹.

В люстрації Чуднівського замка говориться, що в місті було замкове господарство, в якому жили два парубки, три жінки, троє дітей. У господарстві було 20 пар волів, 6 корів, багато свиней, гусей, на полі посіяне жито, пшениця, овес. До цього господарства були приписані села Сапогов, Тетерівка, Сипелівці, Паневці, Гриневці, Яворовці, Напат⁷². Тяглі селяни приписаних сіл мусили «город робить», «на толоку ходить», «Подымщину давать», полювати на бобрів. Навіть данники були зобов'язані «службу всякую служить на город»⁷³.

Чимале великокнязівське господарство було в Овруцькому замку. В люстрації 1519 р. сказано: «На горе великой двор его королевской милости, палями дубовыми и ден сосновыми воколо оставлены»⁷⁴. До замка належали села Чоповичі, Олевськ, Сушани, Хочене, Славечна, Гошево, Мошки та ряд інших. Тягле населення багатьох сіл було зобов'язане виконувати різні роботи на замковій землі, ремонтувати оборонні укріплення⁷⁵.

Ряд сіл було приписано до Остерського замка. В опису замкових володінь 1552 р. підкреслюється, що до замка з давніх часів належали такі села: Виползов, Ельминка, Носов, Крохаєв, Боденковичі, Літковичі, Жукин, Чорнин, Світильковичі та ін. Населення цих сіл, крім податків, мусило виконувати на замок тяг-

⁶⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 117—118.

⁶⁸ Там же, ч. VII, т. II, стор. 5—6; ЦДАДА, Литовська метрика. Книги судових справ, № 52, арк. 72.

⁶⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 6.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же, стор. 6.

⁷² Там же, стор. 4—5.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же, стор. 12.

⁷⁵ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 208—230.

лі повинності: косити і возити в замок сіно, полювати на бобрів, а хутро віддавати старості⁷⁶.

В Черкаському повіті протягом XV ст. фактично ще не було поділу сільського населення на данників і тяглих. Населення повіту складалося в основному з вільних поселенців. Всі села й поселення залежали від адміністрації. У великокнязівській грамоті 1495 р. черкаському старості Кміту застерігається, щоб він не зловживав своєю владою, «слуг и людей ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал, подлуг права вашего»⁷⁷. Сільське населення повіту було зобов'язане «послушным быти присуду замкового, подводы и стацей посполу давати, а часов потребы — против людей неприятельских и в погоню за ними ходити»⁷⁸.

З опису Луцького замка 1552 р. видно, що в XV ст. від нього залежало багато сіл, населення яких виконувало в замковому господарстві тяглі повинності. У першій половині XVI ст. від замка залежали села Колчин, Підгайці, Радомиське, Голинців, Солтисово та ін. Селяни з давніх часів мусили там «поле орати», «на толоку ходити», «жито сеяти и жати», «ток городити кругом», для овець, телят і свиней сараї з лози робити і вкривати. Тяглі роботи вони виконували за розпорядженням і під наглядом урядовця⁷⁹. У 1552 р. майже всі замкові села вже були в руках окремих феодалів і господарство замка занепало.

Багато сіл з тяглим населенням було приписане до Кременецького, Кам'янець-Подільського, Володимирського, Смотрицького, Брацлавського, Вінницького, Барського та інших замків⁸⁰. Всюди в замках селяни виконували майже однакові роботи: орали замкове поле, вирощували і збирали врожай, доглядали худобу, косили сіно, рубали і возили в замок дрова, будівельний матеріал, споруджували там різні будівлі тощо. Такі тяглі повинності були невеликі. Вони становили від 4 до 14 і більше днів на рік. Протягом першої половини XVI ст. основна кількість колишніх замкових сіл була захоплена феодалами і юридично закріплена за ними в спадкове володіння.

Крім того, тяглі селяни працювали на землях королівських і великокнязівських маєтків. До кожного господарства були прикріплені села, дворища, окремі селянські двори, селяни яких мусили на вимоги управителів господарств періодично або у визначені дні відбувати там різні тяглі повинності: орати поле, косити і молотити хліб, збирати і возити сіно, споруджувати будів-

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 597; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 378.

⁷⁷ Акты Западной России, т. I, стор. 152.

⁷⁸ Сборник Оболенского, т. I, М., 1848, стор. 98.

⁷⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 178—181; Памятники Киевской комиссии, т. IV, стор. 161—167.

⁸⁰ «ЗНТІШ», 1895, кн. 3, стор. 1—18; 1896, кн. 5, стор. 1—4; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 97—103; ч. VII, т. II, стор. 587—599, 608—611.

лі, давати підводи на потреби урядовців, охороняти панські посіви, ліс, рибні лови, боброві гони, допомагати князівським мисливцям в полюванні і т. д.⁸¹

В люстрації 1471 р. дано опис великокнязівського господарського двору Костешово, розташованого недалеко від Житомира. На землі двору було посіяно жито і ярі хліби. Двір мав 8 волів і реманент. До двора було прикріплено 12 тяглих людей, п'ять данників, четверо мисливців, двоє слуг. Всю роботу в господарстві виконували дворові люди і тягли селяни⁸².

У с. Греганах, також приписаному до Житомирського замка, був господарський двір, в якому постійно жило 6 дворових людей. Двір мав 8 волів, 4 корови, 7 свиней, поле, засіяне житом, та різні угіддя. У дворі працювало 5 тяглих людей, які в селі мали свої двори і господарство⁸³.

В опису Кременецького замка 1552 р. говориться, що в десяти кілометрах від м. Кременця було великокнязівське господарство Кокорів дворець. У цьому дворі були дві хати, кухня, пекарня, лазня, пивниця. Йому належали 4 рибні ставки, 2 водяні млини з ступами. У дворі жила «челядь невольная» — 15 чоловік. Двір мав 6 волів, 3 бики, 7 корів, 3 ялівки, 8 телят, 31 свиню і т. д.⁸⁴ Селяни, прикріплені до цього двору, виконували там тяглі повинності. Недалеко від м. Кременця було друге подібне великокнязівське господарство, яке називалося Веля⁸⁵.

З інвентарного опису Барського староства, проведеного в 1565 р., відомо, що недалеко від м. Бар було 7 державних фільварків, яким належали орні землі, угіддя, 9 млинів, 7 ставків, великі пасіки. Щороку у тих фільварках збирали сотні кіп жита, пшениці, овса, ячменю, проса, гороху та інших сільськогосподарських культур. Ці господарства були утворені ще в XV ст. В них працювали тягли і закріпачені селяни⁸⁶.

Багато великокнязівських господарств було на Волині. В них також працювали прикріплені тягли селяни. За описом Луцької волості там були такі великокнязівські двори: Красний, Садов, Жуков, Сілно, Миков, Журавиче, Козничі, Головичі, Звірево, Колов та ін. До кожного з них було прикріплене село або поселення, де тягли селяни виконували повинності. Протягом першої половини XVI ст. тягле населення було покріпачене і ці двори залишилися без робочих рук. У зв'язку з цим великий князь роздав їх у володіння місцевим феодалам⁸⁷.

⁸¹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 73, 78, 273, 449, 450, 472, 549, 550, 563 і т. д.; Памятники Киевской комиссии, т. I, стор. 14—19; т. II, стор. 51, 139—143; т. III, стор. 48, 57—59, 99; Акты Западной России, т. I, № 174.

⁸² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 4—9.

⁸³ Там же, стор. 7.

⁸⁴ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 371—372; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 31—32.

⁸⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 32—33.

⁸⁶ Там же, стор. 215—272.

⁸⁷ Там же, ч. VII, т. I, стор. 180—183.

У великокнязівських фільварках, які спеціалізувалися виключно на розведенні коней, тяглі селяни влітку пасли худобу, косили на зиму сіно, вирощували овес, споруджували сараї і стайні, взимку доглядали за кіньми. Тягла служба тут виконувалася у формі толоки: селяни протягом року один-два тижні мусили працювати при господарствах⁸⁸.

Селяни, які жили недалеко від головних торговельних шляхів, возили великокнязівські листи і грамоти з однієї волості в іншу, служили гінцями для зв'язків між замками, прокладали нові дороги, споруджували мости через річки, охороняли їх, супроводжували іноземних і литовських посланців, давали їм підводи, харчування⁸⁹. Виконуючи ці роботи, селяни використовували свою тяглову силу — коней і волів.

До тяглого сільського населення також зараховувалися мисливці, рибалки, пасічники, поташники та інші промисловці. Мисливці поділялись на три групи. Найбільш здібні були на обліку у великокнязівських урядовців і зараховувались до слуг князя. Вони виходили на полювання з великокнязівськими мисливцями, вбивали і ловили звірів, яких віддавали великому князеві⁹⁰. Багато великокнязівських мисливських угідь було на Чернігівщині, Київщині, Волині і Брацлавщині. Більшість мисливців-слуг була прикріплена до замків Київського, Черкаського, Канівського, Луцького та ін.⁹¹ Вони мусили по кілька днів на рік ходити на полювання з старостами, намісниками і всю здобич відправляти у замки.

Найвигідніші рибні угіддя знаходились у володінні великого князя, і місцеве населення не мало права користуватись ними. Восени і зимою туди приїжджали великокнязівські рибалки для вилову риби. Тягле населення навколишніх сіл було прикріплене до рибних угідь і мусило під керівництвом великокнязівського урядовця бити ізи, гатити греблі, копати ставки, сажавки, криниці, тягти неводи, ставити сітки, а виловлену рибу на своїх підводах відправляти у Вільно та інші великокнязівські двори і замки. На берегах Дніпра, Прип'яті, Десни та інших рік були взяті на урядову службу «рыболовы и соленики», які «служили рыбою, дякла не давали», говориться у великокнязівській грамоті кінця XV ст.⁹² Деякі рибалки платили данину по «два бобра и кадь рыбы»⁹³. В теплі зими, коли риба не ловилася або взагалі не приїздили великокнязівські рибалки, тяглі селяни мусили платити спеціальний грошовий податок «поезовщину».

Нам майже невідомо, як виконання селянами тяглих робіт впливало на розмір державних платежів. Але з деяких джерел можна зрозуміти, що окремі тяглі селяни були звільнені від

⁸⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, стор. 79—108.

⁸⁹ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 364—377.

⁹⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9, 10, 21—23 і т. д.

⁹² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 76—77.

⁹³ Там же.

сплати грошового чиншу і виконання військових обов'язків. Листовничі, повістові, охоронці мисливських угідь і мисливці іноді зовсім звільнялись від грошових і натуральних податків.

В. Пічета писав, що тяглими людьми називалися селяни, які були прикріплені до великокнязівських дворів, замків, угідь і мусили на вимоги представників уряду протягом року відбувати при них відповідну тяглу службу. Розмір тяглих робіт був дуже різноманітний. В одних документах говориться, як тягле населення мусило «ден у ден» працювати при великокнязівських дворах або замках, в інших відмічається, що воно виконувало тягли роботи лише по кілька днів на рік. В XV і першій половині XVI ст. литовський уряд систематично роздавав тяглих людей феодалам з землею і без землі в тимчасове і спадкове володіння⁹⁴.

Польські королі і великі литовські князі своїми жалуваними грамотами в першу чергу роздавали феодалам тяглих селян, які вже в значній мірі були позбавлені волі і не мали права без дозволу представника уряду переселятись з однієї місцевості в іншу. Це видно з того, що вже в середині XVI ст. залежних від замків сіл майже не було. Такі замки, як Київський, Житомирський, Кременецький та багато інших, що раніш розпоряджались всіма оточуючими селами, залишалися без тяглих людей і швидко руйнувалися.

На особливому становищі знаходилось тягле населення, яке жило в південних волостях Чернігівщини, Київщини, Брацлавщини і на всій Переяславщині. В документах такі селяни називаються «тяглими ясачними людьми»⁹⁵. В XV ст. там ще не було великих міст. Селяни жили окремими поселеннями, переважно на берегах річок. Значно густішими були поселення поблизу Черкас, Звенигорода, Вінниці, Бершадя та інших міст. Населення тут в основному займалося землеробством, полюванням, збором в лісах меду, випасало скот. Данина, яку тягли селяни сплачували на державу, називалася ясаком, а самі люди — ясачними. В грамоті великого литовського князя Олександра, виданій у 1494 р. київському боярину Ершову на володіння землею в Мошнях Черкаського повіту, говориться: «А в том именьє были люди ясачные, к Черкасом служили ясачную службу»⁹⁶. Цей документ свідчить про те, що раніш в поселенні Мошнях жили люди, які загинули під час боротьби з татарами. Боярину Ершову дозволялось заселяти землю прибулими з інших повітів вільними людьми. Але черкаському наміснику заборонялось приймати їх до себе на «ясачную службу». «Нехай они ему (Ершову. — Д. М.) служат по тому, как и в других боярах киевских люди господарем своим служили». Тоді ж князь Олександр видав жа-

⁹⁴ В. И. Пичета, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, т. I, стор. 93.

⁹⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 147.

⁹⁶ Там же, № 6, арк. 13—14.

лувану грамоту «ясачным людям», в якій підтверджував їх права, даровані литовським князем Вітовтом. В грамоті сказано, щоб ясачні тяглі люди давали на державу «ясак по-старому»⁹⁷.

Про ясачних людей згадується і в люстрації Київської землі 1471 р. Там говориться, що в с. Длезеков, залежному від Вінницького замка, було 12 військових і 11 ясачних слуг. Перші відбували військову службу, ходили в далекі походи і подимщини не платили. Ясачні слуги, навпаки, сплачували подимщину і відбували тяглу службу на будівництві міських укріплень⁹⁸. З опису Житомирського замка видно, що ясачні люди відбували тяглу службу на замкових землях з своїми кінями, з сокирою, косою і давали подимщину⁹⁹.

Жили ясачні тяглі люди на території Київського Полісся. В Овруцькому і Чорнобильському повітах вони виконували земську службу, платили податок грошима і натурою¹⁰⁰. До спорудження в Чорнобилі замка там був великокнязівський маєток. Все приписане до маєтку населення навколишніх сіл мусило по кілька днів на рік відбувати тяглу службу: «Хоживали тогды на толоку орати и жати на страве дворной», — говориться в опису Чорнобильського замка в 1552 р.¹⁰¹ Після спорудження замка ясачні люди перейшли під владу старости і виконували тяглу роботу на замковій землі: орали і засівали поле, збирали врожай, гатили гати. Крім того, ясачні люди Полісся ловили бобрів для київського воєводи, допомагали йому в полюванні¹⁰².

З наведених фактів ясно, що ясачними людьми на Подніпров'ї і Поділлі називалися тяглі селяни. Вони були приписані до державних замків, великокнязівських дворів і мусили відбувати там повинності: працювати на полі, косити сіно, рубати ліс, будувати господарські і оборонні споруди, допомагати представникам місцевої влади в полюванні, в боротьбі проти татар.

На території Галичини та на інших українських землях про ясачних тяглих людей нічого не відомо. Там під назвою тягле населення розумілися всі селяни, які виконували натуральні і грошові платежі, а також відбували інші повинності. В документах другої половини XVI ст. під назвою тягле населення розуміються всі селяни — державні і закріпачені.

До другої групи тяглого населення належали селяни, які користувались державними землями, але вже перебували в тимчасовій залежності від якогось феодала. В Литовській державі уряд давно уже практикував роздачу окремих волостей або сіл

⁹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 13—14, 16—18 і т. д.; Акты Западной России, т. I, № 120.

⁹⁸ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 4—9.

⁹⁹ Там же, стор. 5—6.

¹⁰⁰ Там же, ч. IV, т. I, стор. 7—18; ч. VII, т. I, стор. 590.

¹⁰¹ Там же, ч. VII, т. I, стор. 588.

¹⁰² Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, стор. 7—18; ч. VII, т. I, стор. 588—590.

різним феодалам в тимчасове користування. Ці пожалування можна звести до таких форм. По-перше, феодал за свою службу одержував від великого литовського князя волость чи кілька сіл на один, два і більше років в користування. В грамотах завжди вказувалася назва волості, села, визначався строк користування і розміри платежів, які виконувалися населенням. Як правило, державець одержував право стягати з селян всю данину, частину якої забирав собі, а решту віддавав державі. По-друге, населення пожалуваних волостей і сіл здебільшого звільнялося від виконання інших тяглих повинностей при замках і великокнязівських дворах, а мусило виконувати їх лише на користь державця. Державці часто зловживали своїм правом і примушували селян працювати по 20 і 30 днів на рік в полі з плугами, збирати врожай, споруджувати будівлі¹⁰³. Нерідко державці зобов'язували селян влітку відбувати одноденну панщину в полі, на горі: «поле орати и жати и сено косити»¹⁰⁴.

Про зловживання державців владою у великокнязівській грамоті православному духовенству 1499 р. говорить: «Некоторые князи и панаве, воеводы, старосты, наместники и тиунове наши, державцы городов, мест и волостей наших, церкви божьей и митрополиту и епископом кривду чинивали, в доходы их церковные и суды духовные вступывались»¹⁰⁵. На Київщині такі державці захоплювали в свої руки корчми, примушували селян продавати їм мед по низьких цінах і т. д.¹⁰⁶

Кожний державець намагався привласнити одержану в тимчасове користування волость. В Литовській метриці є чимало документів, які свідчать про закріплення великим князем за державцями земель, які були в їх тимчасовому користуванні, в спадкове володіння.

У підтверджуючій великокнязівській грамоті панам Корнілу та Івану Андрійовичам, виданій в 1499 р., говорить, що ще їх батько в середині XV ст. привласнив на Поліссі великі земельні володіння, «з людьми служебными, и тяглыми, и данными, и з землями пашными и бортными, и з ловы, и з ловищи, и з бобровыми гоны..., и з болоты, и з сеножатми, и с гаи, и з хворосты, и з озеры, и з реками..., и з млыны, и с сажовками..., и з данью грошовою и медовою, и со всеми платы и доходы...»¹⁰⁷.

Великий князь Олександр у 1499 р. своєю жалуваною грамотою князю Ю. Четвертинському підтвердив його право на вислужене володіння в Луцькому повіті поселенням Рогачовкою з селянами, орними землями, угіддями і повинностями¹⁰⁸. Князю

¹⁰³ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 66—69, 240—256, 262—266.

¹⁰⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 82—83; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 316—318, 322, 358—360.

¹⁰⁵ Акты Западной России, т. I, стор. 189.

¹⁰⁶ М. К. Любавский, Областное деление, стор. 68, 240—251.

¹⁰⁷ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 479.

¹⁰⁸ Там же, № 503.

Василю Михайловичу у 1483 р. було пожалувано місто Любеч «со всима по тому, как есмо сами мели и как на нас держано тыми разы»,— говориться в урядовій грамоті¹⁰⁹. У 1496 р. князь Олександр пожалував магнатам Острозьким м. Звяголь «со всеми его приселками» і населенням¹¹⁰. Великий князь Сигізмунд у 1507 р. пожалував Острозьким м. Чуднів і дозволив їм там «замок збудувати и место осадати»¹¹¹.

У великокнязівських жалуваних грамотах говориться, що жалувалися феодалам міста, села, землі і «люди путные, данники и тяглые», «земли господарские с людьми путными и тяглыми» и т. д.¹¹²

Отже, тяглі селяни володіли державною землею і юридично вважалися незакріпаченими людьми. Але фактично всі селяни, приписані до замків, великокнязівських господарських дворів, а також віддані урядом в тимчасове користування феодалам, перебували на перехідному становищі від державних селян до закріпачених. Протягом XV і першої половини XVI ст. литовський уряд щедро нагороджував магнатів, панів і багатих бояр землями, селами і селянами. В середині XVI ст. в документах Литовської метрики під назвою «тягле населення» розуміються вже переважно покріпачені селяни. Тоді й зникла різниця між тяглими і непохожими селянами. Вони були передані в повне розпорядження феодалів.

2. СТАНОВИЩЕ ПОХОЖИХ І НЕПОХОЖИХ СЕЛЯН

Похожі селяни. Соціально-економічне життя цієї категорії селян на Україні в XV — першій половині XVI ст. ще не дістало всебічного наукового висвітлення. І навіть такий знавець історії селян Великого князівства Литовського, як В. Пічета, висловив думку, що між похожими і непохожими селянами існували відмінності лише побутового характеру¹¹³. Але насправді ці дві групи сільського населення юридично і фактично знаходились в різному становищі. На початку XV ст. відмінності між ними вже були чітко визначені.

Б. Греков цілком правильно зауважує, що незалежність похожих селян мала відносний характер. Похожий селянин лише юридично зберігав за собою право переселятися з одного місця в інше і то за дозволом феодала, але по суті він економічно і

¹⁰⁹ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 390.

¹¹⁰ Акты Западной России, т. II, № 29.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Русская историческая библиотека, т. XX; стор. 629, 994; т. XXVII, стор. 704, 994; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 511, 548, 567, 607.

¹¹³ В. И. Пичета, Юридичное становішча вясковаго насельніцтва на прыватнаўласніцкіх землях до часу выдання Літоўскага статуту 1529, «Запіскі Аддзелу гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук», 1929, т. 4, стор. 496.

юридично залежав від того землевласника, землею якого користувався ¹¹⁴.

З аналізу різних документів і матеріалів Литовської метрики випливає, що на Україні було три групи схожих селян. Основну групу становили державні селяни, які неспроможні були платити великі податки та виконувати повинності. Вони змушені були залишати свої землі, села, поселення і переселятись в інші волості для поліпшення свого економічного становища. Більшість таких переселенців оселялася на державних землях. Одні з них одержували пільги і протягом 10 років не платили ніяких податків. Такі селяни називалися схожими, прихожими, прибулими, пільговими тощо. Інші звільнялися лише від основного податку, але мусили виконувати якісь невеликі платежі державі або урядовцю. Ці селяни називалися послужними ¹¹⁵.

До другої групи схожих селян можна віднести тих, які жалувалися великими литовськими князями феодалам з землею, але одержували право залишити все своє володіння і переселитись в іншу волость. Таке право надавалось багатим селянам і боярам, які виконували якусь урядову службу і могли на деякий час зберегти свою особисту незалежність ¹¹⁶.

До третьої групи належали такі селяни, які прибували з інших сіл і оселялися на землях феодала. Щоб затримати цих селян на своїй землі, феодал звільняв їх на кілька років від усіх платежів і повинностей. До кінця пільгових років вони формально користувалися правом на вихід. А коли минали пільгові роки, такі селяни втрачали право на переселення ¹¹⁷.

Перші згадки про життя схожих селян на Україні зустрічаються в жалуваних грамотах київського князя Володимира Ольгердовича, подільських князів Коріатовичів та інших удільних і великих литовських князів, виданих місцевим феодалам. Вже тоді схожі селяни мусили сплачувати данину на державу, а також віддавати частину свого врожаю феодалу і виконувати панщину на його полі чи городі ¹¹⁸.

Одна з перших відомих нам відписних грамот, в якій говориться про послушення схожих селян землевласнику, відноситься до 1385 р. Тоді землевласник Чурило Бродовський подарував с. Бродово на Волині князю Федору Даниловичу з кількома послужними селянськими дворами ¹¹⁹. У грамоті не говориться про те, що вони були закріпаченими людьми. Але сама відписна грамота є доказом певної залежності цих селян від феодала.

¹¹⁴ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 442.

¹¹⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9.

¹¹⁶ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 21, 275, 433, 502, 626.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Українські грамоти, т. I, № 7, 10, 13, 18, 20, 21, 24, 26, 36, 38, 43, 53, 59 і т. д.

¹¹⁹ Там же, № 14.

У жалуваній грамоті польського короля Ягайла, виданій в 1324 р. слугі Д. Задеревецькому на землеволодіння в Галицькій і Зудечевській волостях, сказано, що королівський слуга одержав у спадкове володіння ряд сіл і поселень з усіма їх повинностями¹²⁰. За селянами зберігалось право на переселення з однієї місцевості в іншу.

До початку XV ст. у великокнязівських і королівських грамотах, виданих феодалам на володіння землею і селами, рідко згадується про пожалування селян у спадкове володіння феодалам. Це свідчить про те, що в той час кріпосництво ще тільки зароджувалось. Селяни більшості пожалуванних сіл не переходили в особисту власність феодалів. Отже, населення цих сіл залишалось на становищі похожих людей і мало право на переселення.

У жалуваній грамоті польського короля Ягайла священику М. Терлецькому, виданій в 1415 р. на право володіння с. Терло в Галичині, говориться, що разом з селом передавалось в його розпорядження все населення, яке «прислушало и слушает из веку вечно... со всеми ужитки, с лесы, з бортми, сеножатми, с нивами, ставы...»¹²¹. Звідси видно, що селяни також передавались землевласнику у «послушенство».

Великий литовський князь Свидригайло в 1433 р. пожалував пана Л. Зарубича в Луцькій і Кременецькій волостях кількома селами з орними нивами, угіддями і селянами, які «к тым селом прислушает... со всеми уходы и приходы»¹²². Про таке саме «послушенство» селян говориться в жалуваній грамоті польського короля Казимира 1450 р., якою він наділив пана О. Шиловича селами в Луцькому повіті. Там зазначається, що до пожалуванних сіл «прислушало» багато селян, які мусили виконувати свої повинності на феодала¹²³. З цих жалуванних грамот видно, що селяни передавались феодалам з землею. Однак за ними зберігалось право переходу з однієї місцевості в іншу.

Про поселення на Київщині похожих селян говориться в люстрації Київської землі 1471 р. Там зареєстровано, що в с. Скочищев жило похожих «четыре человека новых, еще воли не высели», в с. Соколчо «пять новых человек, еще воли не высели», в с. Ходорково «пять человек новых, еще воли не высели», в с. Почуйково таких родин було дві і т. д.¹²⁴ Похожі селяни, які недавно поселилися на землі і користувалися правами вільно переселятися, жили на Київщині в селах Іноходківці, Радостов, Охрімівці, Дзеленів та ін. Багато їх було і в селах Житомирського повіту¹²⁵.

¹²⁰ Українські грамоти, т. I, № 29.

¹²¹ Там же, № 47.

¹²² Там же, № 69.

¹²³ Акты Западной России, т. I, стор. 67–68.

¹²⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1–6.

¹²⁵ Там же, стор. 3–9.

В значно гіршому становищі була сільська біднота. Залишивши свій двір і село, збіднілі селяни не мали можливості збудувати собі житло на вільних землях, а тому змушені були шукати пустих дворів в інших селах або поселитися в заможних селян сусідками і підсусідками. Більша частина бідноти знову поселялася на землях феодалів, одержуючи від них позику грошима, хлібом, деревом. Таких селян феодалові легко було перетворити в кріпаків.

В опублікованих жалуваних грамотах, виданих великими литовськими князями і польськими королями феодалам на землеволодіння, говориться, що здебільшого землевласники просили в пожалування землю з селами і похожими селянами¹²⁶. Частіше в документах коротко вказується, яка земля давалась феодалу, де вона знаходилась і які селяни володіли нею. В одній великокнязівській жалуваній грамоті, виданій у 1492 р. пану Сурина на землеволодіння, говориться: «Бил нам чолом дворянин наш, Сурина, и просил в нас села в Киевском повете, на имя Соколовичов, з людьми. Ино мы ему тое село Соколовичи с тыми людьми дали; нехай он тое село и люди держить со всим по тому, што здавна к тому селу слухало, а нам с того [села] служить»¹²⁷. З цього видно, що фактично він тим селом володів уже кілька років на правах «кормлення». Після пожалування похожі люди повністю втрачали право на вихід. У другій половині XV—на початку XVI ст. великокнязівським урядом було видано багато жалуваних грамот литовським і українським феодалам на земельні володіння і місцеве населення, в яких говориться про похожих селян. З них видно, як одні селяни разом з землею передавались у власність феодалу, ставали його кріпаками, інші потрапляли у феодалську залежність тимчасово, третім дозволялося залишати свої села і переселятися в інші місця. Так, наприклад, князь Т. Капуста на початку XVI ст. захопив «жребий Коленовский» на волинському Поліссі, яким володіли жителі с. Войськового В. Кобакович, Максим і Прон Олексичі, Федір Іванович і Оношко Іванович. Ці селяни подали на магната скаргу у великокнязівський суд, в якій просили дозволу покинути ту землю і переселитись в інше місце, як похожим людям. У рішенні великокнязівського суду з цього питання сказано: «А котори люди усхотят ему служити добровольно, тым и сам князь Капуста перед нами призволил себе служити, а котори не всхотят ему служити, тых он маеть отпустити добровольне со всими их статки, с чим будут на тую землю пришли, как жо и господарь его милость то им призволил. И на то дали есмо князю Капусте сесь наш лист судовый с печатми нашими»¹²⁸. Незабаром князь Т. Капуста у своїй скарзі до великого князя писав, що його похожі селяни с. Войськового самі «мне чолом не вдаривши и зашко-

¹²⁶ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 10, 12, 29, 32, 39, 54, 55 і т. д.

¹²⁷ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 129.

¹²⁸ Там же, т. XX, стор. 110—112.

дивши, до места Каменецького втекли», а вїт міста прийняв їх. У рішенні великокнязівського суду, надісланому каменецькому вїту, сказано: «Отчичов князя Капустиных у место не принима-ти; а который отчич прийдетъ, маеть того князю Капусте выдати. А естли бы похожий человек за ним мешкал и, ему чолом не вда-ривши, пришол у место, а вїт не всхочеть его ему... выдати, або права ему с ним вчинити, маеть закладу заплатити на господаря его милость сто рублев грошей, а нам тридцать рублев»¹²⁹. Як видно, вїту заборонялося приймати в місто похожих людей, якщо вони не мали спеціального дозволу від феодала на право переселення. А збіглих похожих людей феодал міг зловити і повернути назад як «отчичей».

Кожний феодал, одержавши землю, села і поселення в тим-часове володіння, намагався назавжди привласнити їх собі, а місцеве населення перетворити на своїх кріпаків. Нерідко самі феодали закликали до себе селян, давали їм різні пільги і навіть часто виконували свої обіцянки, щоб приманити інших.

Чимало пожалуваних селян деякий час зберігало за собою право залишити свою землю, двір і піти в інше село. В акті на обмін землями між луцьким старостою П. Яновичем і ігуменом Пересопницького монастиря, написаним в 1490 р., П. Янович говорить: «А тыи люди отчичи мои... Микула, Илья, Юрець, Данило, Богдан, Василь, Омелян, Онципор, Марко, Ганюк... мають ему по тому служити, как есть в той земле обычай, а проч им нелзя от него пойти. А людей похожих шесть человеков у том имени у Дядковичах, а незаседлыи, коли усхотят от него проч пойти, как в земле обычай есть, выход отдавши, волно ему поити, где хочет»¹³⁰. В інших документах про похожих селян говориться, що їм до закінчення терміну пільгових років формально дозволяється з своїм особистим майном залишити землю феодала і переселитися в іншу місцевість¹³¹. Документи називають таких людей «похожие», «прихожие», «приходные»¹³².

Про поселення похожих селян на землі феодала говориться в жалуваній великокнязівській грамоті 1496 р. чернігівському наміснику Івану Глинському на села Бутовичі і Смоліно в Чернігівському повіті і чотири селянські двори в Стародубському повіті. В жалуваній грамоті записано: «...дали з ласки наше, за его службу, со всим с тым, што здавна к тому слухало: нижли тыи люди волныи, што князь посадил на той земле, всхотят ему служат, а не всхотят ему служить, и он мает их отпустить доброволно со всими их статкы»¹³³. Іноді «прихожие» селяни зупинялися в пустих дворах залежного від феодала села, користувалися

¹²⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 133.

¹³⁰ Памятники Киевской комиссии, т. I, К., 1846, № 1.

¹³¹ Акты Западной России, т. I, № 133; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 231, 400, 757.

¹³² Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 111, 133, 149, 811, 1100, 1266.

¹³³ Акты Западной России, т. I, стор. 153—154.

його землею і мусили сплачувати йому данину. Деякі селяни брали у феодала певну позику грошима чи хлібом і потрапляли в його залежність разом з своєю землею ¹³⁴.

Ф. Енгельс писав, що в період феодалізму розорені війною і грабежами селяни повинні були вдаватися до покровительства нової, що тільки-но народилася, знаті чи церкви. Але це покровительство обходилося їм дорого. Вони повинні були передавати покровителю право власності на свою земельну ділянку, одержуючи від нього останню як залежне держання на різних умовах, що змінювалися, але завжди тільки замість виконання повинності і сплати оброку; потрапивши в такого роду залежність, вони поступово втрачали і свою особисту незалежність, а через кілька поколінь вони були в більшості своїй кріпаками ¹³⁵.

Дійсно, кожний селянин, який поселився на чужій землі чи потрапив у феодалну залежність через кабальну позику, в силу обставин перетворювався в кріпака. Феодал для таких селян був одночасно землевласником і кредитором. Він поширював свою владу не лише на землю, а й на майно та особисту працю селян. Так минали пільгові роки, а становище селян неухильно ускладнювалося і погіршувалося. Селяни ставали старожилами на панській землі, зобов'язаними платити данину і відбувати панщину ¹³⁶.

Торкаючись такої форми закабалення і поневолення феодалами селян, К. Маркс писав, що землевласник з метою посилення експлуатації утворював «землеробські господарства і двори певної нормальної величини, тобто вдержав за ними таку кількість землі, при якій вони могли давати підданих, досить забезпечених, не принижених рабською залежністю, при якій, з другого боку, плугом водила рука самого власника, а не найманця» ¹³⁷.

Фактично права пошого селянина були дуже обмежені. Навіть до закінчення пільгових років він мусив одержати дозвіл від феодала на право переселення. А феодали такі дозволи давали селянам дуже рідко. Навпаки, вони намагалися затримати пошого селян на своїй землі і покріпачити їх. Землевласники рік у рік облутували селян різними феодалними повинностями.

Щоб утримати пошого селянина, феодал намагався не дати йому дозволу на вихід, вимагав від нього високої плати за вихід. В уставній грамоті великого князя литовського Олександра, виданій в 1501 р. Бельзькій землі, говориться: «И естли бы кмет от некоторого землянина до иного землянина, або до князя великого, або до места хотел бы ити, а рукоемь бы за ним была, теды

¹³⁴ Акты Западной России, т. I, стор. 153—154; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 784—793.

¹³⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 152.

¹³⁶ Ф. И. Леонтович, Крестьяне Юго-Западной России По Литовскому праву XV—XVI ст., «Киевские университетские известия», 1863, № 10, стор. 3.

¹³⁷ К. Маркс, Капитал, т. I, стор. 719.

отстанего з волоки ма заплатить копа грошей землянинови, от кторого отходит, а сходелного ма заплатить полкопы...»¹³⁸. Литовське законодавство не обмежувало таких вимог феодалів.

Похожий селянин, який потрапив в залежність від феодала, рідко коли міг позбутись її. Щоб скористатись правом виходу, селянин зобов'язаний був повернути феодалу всю позику, засіяти землю, якою користувався, залишити в повному порядку двір і будівлі, віддати панові половину врожаю, дати відхідного кілька кіп грошей, розрахуватись з усіма державними повинностями і т. д.¹³⁹ Рідко селянам вдавалося виконати всі вимоги феодала і одержати дозвіл на вихід. Коли ж селянин дійсно виконував усі претензії феодала, йому дозволялося залишати свій двір лише протягом двох тижнів на рік — на різдвяні свята — і обов'язково в присутності самого господаря¹⁴⁰.

У першому Литовському статуті відносно похожих селян говориться: «Теж уставуем, иж коли бы человек волный пришел за которого князя албо за пана и сел на воли и, выседевшы волю, хотел зася проч пройти, тогды олиж толко ж заслужившы тому ж пану своему, колко на воли седел. Естли ж бы не хотел толко ж заслужити, тогды мает пенязми заплатити за каждую неделю по шести грошей. Естли ж бы он заседевшы волю и втек за другого пана, тогды тот, за кого втек, мает ему его выдати не мней, але яко отчича. Пак ли бы на обсилане его того человека выдати не хотел, а то бы на него перед правом доведено, тогды мает сам за него платити за каждую неделю, колко на воли не робил, по шести грошей. Естли ж бы тот человек ему приручон был, а он его выдати не хотел, и он зася от него втек, тогды он сам повинен будет тому, от кого первой до него втек, платити яко за отчича десят коп грошей и за сынов его, колко с ним втекло будет, по десяти коп грошей и засе, колко не робил, седечы на воли, за неделю по шести грошей»¹⁴¹.

В таких умовах селяни кидали свої двори, реманент, майно і тікали в інші повіти, куди не досягали панські слуги. Феодал мав право шукати збіглих селян тоді, коли вони не повертали позики і не сплатили вихідних грошей. Але коли селяни повністю розраховувалися з феодалом і переселялися в інший повіт, вони

¹³⁸ Акты Западной России, т. I, стор. 225.

¹³⁹ Акты Западной России, т. I, стор. 225; М. Ф. Владимирський-Буданов, Німецьке право в Польщі й Литві, Львів, 1903, стор. 81—83.

¹⁴⁰ Статут Великого князства Литовського 1529, розд. VIII, арт. 21; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 231, 275, 511; Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 423—424, 430, 441—444, 446, 487, 631, 720. Треба відмітити, що в Росії у другій половині XV ст. феодално залежні селяни мали право переходити від одного до іншого феодала або переселятись на інші, ще не заселені землі на «рождество», «соборное воскресение», «Петров день» і в день «Богородицы». Цей факт свідчить, що в Росії становище сільсько-го населення було трохи легшим, ніж на території Великого князівства Литовського (Акты экономического быта, т. I, № 48, 83; Акты юридические, т. I, СПб., 1838, № 10; Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV — начала XVI вв., т. I, М., 1952).

¹⁴¹ Статут Великого князства Литовського 1529, розд. VIII, арт. 20.

продовжували користуватися правом похожих людей. Юридичне становище похожих селян мало чим відрізнялося від покріпачених.

Похожий селянин, тікаючи від феодала, міг взяти з собою лише деяке рухоме майно. Отже, не маючи достатніх засобів для існування, він знову поселявся на панській землі, брав у пана позику і неминуче потрапляв у феодалську залежність. На вільних державних землях міг оселитися лише такий селянин, який мав можливість влаштувати своє господарство, а саме: здатну до фізичної праці сім'ю, тяглову силу, реманент, різні знаряддя праці, посівний матеріал тощо.

Взагалі селяни, які поселилися на землі феодалів або потрапляли до них в кабальну залежність, неминуче втрачали своє право на вихід і перетворювалися в кріпаків.

Непохожі селяни. На Україні в XV — першій половині XVI ст. непохожими людьми називалися селяни, які юридично і фактично були позбавлені права переселятися з однієї місцевості в іншу. Орна земля, угіддя, городи, якими вони користувалися, належали феодалам. Навіть будинки, знаряддя праці, домашнє майно і самі вони були власністю феодалів, які мали право продавати непохожих селян, міняти, відписувати іншим землевласникам, судити і карати на власний розсуд.

Кількість непохожих селян на Україні невпинно зростала. Якщо в другій половині XIV ст. в історичних документах зустрічаються лише згадки про них, то протягом XV ст. майже кожний феодал мав покріпачених селян, з яких брав натуральну і грошову ренти, примушував виконувати панщину та ряд інших повинностей. Право феодалів на закріпачених селян та їх землі гарантувалося урядовими жалуваними грамотами і привілеями.

Досліджуючи закономірності розвитку феодалського суспільства, класики марксизму-ленінізму приділяли велику увагу висвітленню ролі селян в епоху феодалізму, їх соціально-економічного і юридичного становища, їх відношення до землі і до класу феодалів. Про трудову діяльність покріпачених селян К. Маркс писав, що для того, щоб експропріювати землеробів, немає необхідності зганяти їх з їх землі. Спробуйте понад певну норму відібрати у селян продукти їх сільськогосподарської праці і вам не вдасться прикувати їх до їх полів¹⁴². К. Маркс на підставі глибокого аналізу соціально-економічних відносин в епоху феодалізму робить висновок, що самі феодали були заінтересовані в тому, щоб селяни мали землю і вели господарство. Таких селян легше було покріпачити і примусити виконувати феодалські повинності.

В. І. Ленін характеризував феодалсько-кріпосницьке господарство такими основними рисами: «По-перше, кріпосне господарство є натуральне господарство... По-друге, в кріпосному госпо-

¹⁴² К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 715—732, 736—743.

дарстві знаряддям експлуатації є *прикріплення* робітника до землі, наділення його землею... Для одержання прибутку (тобто додаткового продукту) кріпосник-поміщик мусить мати на своїй землі селянина, що має наділ, реманент, худобу. Безземельний, безкінний, безгосподарний селянин—непридатний об'єкт для кріпосницької експлуатації... По-третє, наділений землею селянин повинен бути *особисто залежний* від поміщика, бо, маючи землю, він не піде на панську роботу інакше як з *примусу*. Система господарства породжує тут «позаекономічний примус», кріпосництво, залежність юридичну, неповноправність і т. д.»¹⁴³

Ці ознаки феодального господарства властиві і для України XV—першої половини XVI ст. Вже тоді непохожі селяни фактично були покріпачені. І хоч кількісно вони становили незначний процент загальної маси сільського населення, але ця група селян швидко зростала.

У свій час багато уваги приділив вивченню різних форм закабалення і покріпачення феодалами селян у Великому князівстві Литовському відомий радянський історик В. Пічета. У своїх дослідженнях він виходив з того, що процес розвитку феодально-кріпосницької системи впливав з економічного і політичного становища основних класів і їх взаємовідносин¹⁴⁴.

Б. Греков вважає, що непохожими людьми в ті часи називалися отчичі, які здавна жили на землі феодалів, платили ренту і виконували панщину¹⁴⁵.

В. Пічета і Б. Греков основну вагу звернули на висвітлення тяжкого економічного становища феодально залежних селян. Але в працях цих істориків не дістало належного висвітлення питання закріпачення селянства феодалами. Адже великокнязівські жалувані грамоти лише юридично оформляли права магнатів і панів на загарбані ними землі, села, поселення і місцевих жителів. Фактично такі селяни були закріпачені феодалами значно раніше.

Найдавнішою формою позбавлення селян особистої незалежності було закладництво, закупництво, кабальна позика. Ще в період феодального роздроблення збіднілі селяни, що втрачали своє майно, змушені були йти в кабалу до феодалів. Одержавши позику, вони з своєю землею потрапляли у цілковиту залежність від землевласників.

Найбільш поширеною формою закупництва на Україні в XIV—XVI ст. було боргове. В Литовському статуті говориться: «Естли бы волного человека або сына своего хто продал з голоду в неволю або сам ся для голоду продал в неволю, таковый лист не маеть держан быти, и как голод оминеть, тот человек пенезей добывши и ему отдасть, а сам зася волен зостанет. И естли пак

¹⁴³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 64.

¹⁴⁴ В. И. Пичета, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, ч. 1, стор. 98.

¹⁴⁵ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 444—446.

хто бы невольного свого продал для голоду або с хлеба дал кому, тогда такой вечно тому маеть быти»¹⁴⁶. Звідси ясно, що селянин, який потрапив у кабальну залежність до феодала і не міг дістати грошей для свого викупу, назавжди залишався кріпаком або холопом землевласника.

В умовах економічного і політичного панування класу феодалів покріпачені селяни переходили у власність землевласників разом з землею і майном¹⁴⁷. Єдиним виходом з такого становища для селян була втеча. Але збіглого кріпака феодал мав право шукати протягом десяти років. Щоб селяни-втікачі не могли знайти собі притулку в містах, литовський уряд заборонив міським війтам приймати їх під свою владу. Заборонено було приймати селян-втікачів у волостях і селах. Відповідальність за виконання цього розпорядження литовського уряду покладалась на місцевих старост¹⁴⁸.

Ще гірше було становище тих селян, які потрапляли у залежність до феодала через суд. Це були переважно збіднілі селяни, які завдали господарству феодала певної шкоди: попсували посіви, бортні дерева, випасли сіножаті, пошкодили греблі, їзи, млини, вчинили невелику крадіжку і не мали змоги з свого господарства компенсувати землевласникові за це. В таких випадках феодал притягав селянина до судової відповідальності, і суд віддавав засудженого в розпорядження землевласника¹⁴⁹. У стародавні часи такі селяни назавжди позбавлялися землі, особистого майна, волі і ставали холопами на все життя. В XV—XVI ст. інститут холопства вже відживав свій час. Феодал брав селянина в своє розпорядження з його землею, садибою, реманентом, тяглом і т. д. Він дозволяв йому користуватися своєю землею, вести господарство, але перетворював його на кріпака¹⁵⁰. Подібна форма покріпачення селян мала місце в усіх європейських країнах. Характеризуючи її, Ф. Енгельс писав, що «середні віки замінили рабство кріпосництвом і феодалними порядками»¹⁵¹.

В книгах Судових справ Литовської метрики зустрічається чимало документів, де йде мова про позбавлення селян особистої волі і перетворення їх при допомозі судових органів на кріпаків¹⁵². У феодалну залежність потрапляло багато обезземелених селян, які не мали змоги самостійно вести господарство.

¹⁴⁶ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 10.

¹⁴⁷ Там же, арт. 7, 9, 11.

¹⁴⁸ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 133; І. Франко, Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, Львів, 1913, стор. 33—38; Акты Западной России, т. I, стор. 76.

¹⁴⁹ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. IX, арт. 7—11.

¹⁵⁰ Там же, арт. 7, 9, 11.

¹⁵¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, М., 1962, стор. 495.

¹⁵² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 11, арк. 43—48; № 16, арк. 253—254; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 386—388.

Феодали давали їм землю, іноді навіть допомагали посівним матеріалом, продуктами харчування, реманентом. Оселившись на землі феодала, селянин мусив відробляти панщину. Він мав право залишити землю пана лише тоді, коли сплачував йому відхідного 10—12 кіп грошей. На цю суму можна було купити двох найкращих коней або п'ять корів. Не важко зрозуміти, що збіднілий селянин не міг дістати таку суму грошей, щоб розрахуватись з феодалом. В іншому випадку він мусив шість років відробляти цю суму на землі феодала¹⁵³.

На Україні в XV ст. нерідко данники або тяглі кидали свої двори, ходили по селах і шукали собі притулку. Щоб хоч тимчасово поліпшити своє становище, вони йшли під «захист» феодала. Проте до якого б феодала не потрапили селяни, всюди їх чекало позбавлення волі і перетворення на кріпаків.

Міграція селян була небажаним явищем для Литовської держави і феодалів. Тому у 1447 р. був виданий привілей, за яким феодалам і урядовцям під загрозою великого штрафу заборонялося приймати селян, які переходили з однієї місцевості в іншу. За невиконання цього привілею винуватці притягалися до судової відповідальності¹⁵⁴. В містах і селах бездомних селян переслідували великокнязівські урядовці, слуги магнатів, панів, духовенства. Вони виловлювали їх, повертали в ті села, звідки вони втекли, і т. д.

Основну масу покріпачених людей становили колишні данники, тяглі, похожі та інші селяни, які жили в селах, мали землі, садиби, займалися сільським господарством. У великокнязівських жалуваних грамотах феодалам, судових актах, урядових привілеях, Литовському статуті та інших документах непохожі селяни називалися: «люди отчизные», «дедизные», «властные», «пожалованные», «купленные»¹⁵⁵.

Про покріпачення феодалами селян говориться в багатьох тогочасних великокнязівських грамотах. Наприклад, великий литовський князь Вітовт у 1414 р. пожалував пана Бедриха двома селами і селянами. В його жалуваній грамоті говорилося: «Мы, великий князь Вытовт, дали есмо сюю нашу грамоту Бедриху, што держить от нас два селищи. Одно Сволочигачи, а другое Верх Болванця, у Смотрицкой волости» з усіма доходами¹⁵⁶.

Жалуваною грамотою 1438 р. князь Свидригайло подарував своєму слугі П. Мишчичу села Борцовка, Борок і Кандитово в Кременецькому повіті з місцевим населенням, орними землями, руднями і т. д.¹⁵⁷ В грамоті великого литовського князя Казими-

¹⁵³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 11, арк. 43—48; № 16, арк. 253—254; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 386—388.

¹⁵⁴ Белоруссия в эпоху феодализма, т. I, Минск, 1959, стор. 27.

¹⁵⁵ Акты Литовской метрики, т. I—II, № 9, 525, 682; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 374, 386—391.

¹⁵⁶ Акты Западной России, т. I, стор. 32.

¹⁵⁷ Там же, стор. 48.

ра, виданій панові Немирі Резанову в 1449 р., говориться: «Дали есмо ему сесь наш лист на тая именья: на Земно, а на Дубно, а на Марков Став, а на Серн, Мостыщин, со всим, што к тым именьем здавна належало, и с нивами, и с ловища, и з сеножатьми»¹⁵⁸. Разом з селами йому передавалося все населення в спадкове володіння.

У привілеї великого литовського князя Казимира, виданому в 1447 р., феодалам Литовської держави надані широкі права володіти землями, розширяти їх, тримати під своєю владою феодално залежних людей. Там говориться: «Княжата и рытеры, шляхтичи, бояре и местичи... свои именья держать и добровольную моць мають продати и заменити, и зычити, и дарити, и к своему лепшому обернути». За цим привілеєм покріпачені селяни передавалися в повне розпорядження землевласників, звільнялися «от всего данья и заплаты, собранья вытягнення серебряныи и теж мер, которыи же дякла реченыи суть, от воженя каменя, протесов, бревен и дерева на жения илит, а любо мелу на городы, сенокошения и иных несправедливых работ выпущеныи и будутъ вольны и выняти...»¹⁵⁹. В цьому привілеї ясно говориться про те, що всі селяни, які потрапили під владу землевласників, юридично були передані їм у спадкове володіння з правом розпоряджатись ними на свій розсуд¹⁶⁰.

Особливо посилювався наступ феодалів на селян в другій половині XV і першій половині XVI ст. Жалувані грамоти в цей час мали деякі особливості. В них ясніше говориться про юридичне закріплення за феодалом не тільки пожалуваної землі, а й тих селян, які нею володіли. Так, у жалуваній грамоті київського удільного князя Семена Олександровича, виданій в 1457 р. пану Сеньку Скипорі на володіння с. Тулін на Київщині, говориться: «Мы, князь Семен Олександрович, дали есмо слuze нашему пану Сенку Скипору село наше Тулины со всем с тым, што к тому селу прислушает. А тыи люди, што у Тулинах, што бы его были послушни как то господаря свойого»¹⁶¹.

В Судебнику литовського князя Казимира, виданому в 1468 р., надаються широкі права феодалам над покрпаченими селянами. За Судебником, землевласники мали право судити своїх селян, карати їх, брати з них судові мита тощо. Судебник забороняв селянам подавати скарги на феодалів. Кожний феодал був необмеженим володарем селянських земель і самих селян. Всі судові скарги покріпачених селян розглядали самі феодали¹⁶².

Литовський великий князь Олександр у 1494 р. пожалував панові Федору Лудову «войтовства Володимерское и Литовижь»

¹⁵⁸ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 101—102.

¹⁵⁹ Белоруссия в эпоху феодализма, т. I, стор. 126.

¹⁶⁰ Там же, стор. 124—127.

¹⁶¹ Українські грамоти, т. I, стор. 166.

¹⁶² Белоруссия в эпоху феодализма, т. I, стор. 128—130.

ское, вечно, ему и детем его, и потом будучим счадком их с землями пашными и с сеножатыми, з озера, и з млыны, и со всіми платы и вжитки»¹⁶³. З жалуваної грамоти видно, що Лудов цими войтовствами володів уже багато років і експлуатував селян.

У підтверджуючій жалуваній грамоті литовського князя Олександра, виданій путивльському наміснику князю Богдану Глинському в 1495 р. на право володіння селами Бобровим, Голубієвим і Радивоновим на Подніпров'ї, говориться, що ці села з місцевими жителями були захоплені ще батьком Богдана Глинського Федором і закріплені за ним київським князем Олельком Володимировичем¹⁶⁴. Отже, населення названих сіл уже близько 50 років було у кріпосницькій залежності від Глинських.

Великим литовським князем Олександром у 1496 р. видано дві жалувані грамоти князю С. Можайському на володіння містами Черніговом, Стародубом, Гомелем і Карачевим. У цій грамоті говориться, що Можайський сам просив ці міста і обіцяв вірно служити Литовській державі. Зокрема, в жалуваній грамоті на право володіння Черніговом говориться, що місто було пожалуване з «слугами путными, и с людьми данными и тяглыми, и со всіми платы и доходы, и з землями и з водами, што з давна к Чернигову слушаает, вечно ему и его жоне и их детем»¹⁶⁵. З такими ж правами Можайський одержав у спадкове володіння Стародуб, Гомель і Карачев¹⁶⁶.

У 1498 р. литовський князь Олександр пожалував магнату І. Глинському в Стародубському повіті чотири двори державних селян, двох братів Внучковичів, Холеевича і Кондратовича. В жалуваній грамоті написано: «Ино мы з ласки нашео, для его службы, тые чотыри человеки вышей писаные, и з их землями пашными и бортными, и з сеножатми, и з реками, и з бобровыми гоны, и зо всім, што здавна к тым их землям прислухало, и со всіми их входы, князю Ивану Борисовичу, и его княгини и их детем, потвержаем вечно сим нашим листом»¹⁶⁷. Тоді ж Б. Глинський одержав у пожалування на Київщині с. Борове в Олевській волості з п'ятьма дворами данників, у Черкаському повіті с. Родивоново з селянськими дворами, їх землями, пасіками, з усіма платежами і повинностями¹⁶⁸.

Князь Іван Глинський у 1499 р. одержав у пожалування від литовського великого князя Олександра на Київщині м. Гостомель, селян, які жили в поселеннях Загальц і Запрудичах, а також поселення Ставок з усіма їх орними землями і угіддями. Йому було надане право «их продати, отдати, заменить, розмно-

¹⁶³ Акты Западной России, т. I, стор. 146

¹⁶⁴ Там же, стор. 151.

¹⁶⁵ Там же, стор. 163.

¹⁶⁶ Там же, стор. 163—164.

¹⁶⁷ Там же, стор. 154.

¹⁶⁸ Там же, стор. 178—179.

жити, розширити, к своєму пожиточному обернути так, как ся ему и его наследником налепей увидить»¹⁶⁹.

У великокнязівській грамоті, виданій дворянину І. Русинівичу на с. Сомино у Володимирському повіті 1499 р., говорилось: «Ино мы, впамятавши его к нам верную службу, з ласки нашею тое село вышей реченое Сомино со всеми людми и со всеми их землями пашными и бортными..., со всеми платы и приходы... вечно ему и его жене, и их детем, и ближним его и потом будущим их счадом со всем потому, што здавна к тому селу прислухало. Волен он то отдати, и продати, и на церков божу записати, и к своему вжиточному обернути, как сам налепей розумеючи»¹⁷⁰. В цьому селі жили бояри, данники та інші селяни.

Подібних урядових грамот, виданих великими литовськими князями українським і литовським феодалам на право володіти селянами, чимало збереглося до наших часів. Своєю формою і змістом вони мало відрізняються одна від одної. В кожній з них говорилось про необмежені права феодалів на пожалувані землі і селян¹⁷¹.

На Україні, як і в усіх країнах Європи, на певному етапі розвитку феодальних відносин «первісно вільні селяни — земельні власники... перетворюються таким чином у панщинних або зобов'язаних сплачувати ренту продуктами, тимчасом як узурпатори перетворюються у власників не тільки узурпованої общинної землі, але й самих селянських ділянок»¹⁷².

Одночасно феодали збільшували кількість закріпачених селян шляхом купівлі. Великокнязівський уряд завжди дозволяв великим землевласникам купувати землі з місцевим населенням у дрібних феодалів. В кількох грамотах говориться, що феодали продавали землі з тими людьми, які там жили: чоловіками, жінками і дітьми та їх майном.

До наших часів збереглося кілька купчих грамот, які свідчать про те, що в Галичині земельні володіння продавалися з XIV ст. У купчій грамоті П. Радцейовського 1366 р. записано: «Купил пан Петр Радцейовський дедицтво Пнеколт у Шюлжичювь у Хлипля и у брата его Захарья и у их детей со всем уездом того села... и с колодяземь, и с лесомь, и з бортми, и свепеты за рекою, и с сеножатьми, и з землею того села за сто гривен весних»¹⁷³. Було продане, таким чином, все село з селянами та їх повинностями. У 1400 р. пан Ключ купив у Львівському воєводстві у Х. Шидловського дворище Жаворонковачі з селянами, їх повинностями, нивами, сінокосами, ставками, лісами і пасіками¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Акты Западной России, т. I, стор. 195—196.

¹⁷⁰ Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 91—92.

¹⁷¹ Там же, стор. 56, 61, 71, 83—84, 94—95; Акты Литовской метрики. в. I—II, № 6, 9, 13, 14, 62, 82, 87.

¹⁷² К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 809.

¹⁷³ Українські грамоти, т. I, стор. 12.

¹⁷⁴ Там же, стор. 60—61.

Литовський князь Свидригайло в 1424 р. пожалував на Чернігівщині панові Ю. Козеняті с. Хватовці з селянами і їх повинностями за 50 кіп грошей¹⁷⁵. Фактично таке пожалування мало чим різнилося від звичайної купівлі. Куплене село перейшло в особисту власність феодала, а селяни були перетворені на непохожих людей.

Київський князь Михайло Олелькович у 1481 р. дозволив боярину Василю Царю купити на Поліссі двір Івашка Гридковича з селянами, їх повинностями і відписати Троїцькому монастирю¹⁷⁶. У підтвердуючій урядовій грамоті 1495 р. говориться: «Бил нам чолом ключник киевский Сенко Полозович и поведил перед нами, што ж купил селище, на имя Бугаев, со всем, што здавна к тому селищу прислушало, в мещанки киевское, у Гришковое, в старицы, на имя в Настасьи и у ее внука, у Васка Панковича, за двесте коп широких грошей ческое монеты а полское личбы... И они поведили, штож селище продали ему вечно, со всем, своею доброю волею... Ино мы ему тое селище, на имя Бугаев, со всем, што здавна к тому селищу прислухаеть, з ласки нашео потвержаем ему и его жоне, и их детем, и напотом будущым, и их щадком, и его ближним, вечно и на веки»¹⁷⁷.

У 1510 р. у великокнязівському суді розглядалася суперечка Ганни Пашкової та Томка Андрушковича за купленого селянина. На суді Андрушкович заявив, що «купил есми того человека... на пиру будучи у Романа, и при жоне его при Ганне, обел вечно... за осмь коп грошей». Купівля відбувалася при свідках і засвідчена їх підписом. Суд визнав купчу законною¹⁷⁸. Як видно з цієї грамоти, селяни продавалися і купувалися і без землі.

Київський митрополит у 1518 р. купив у Яна Завишича с. Приліпи з данниками Омеляном, Тимофієм, Оношковичем, Мамоновичем та іншими селянами з «их жонами и з детьми, и с пустовщинами, и з землями пашными и з бортными... з данью грошовою и медовою, и куничною...» за 200 кіп грошей¹⁷⁹.

В Литовському статуті 1529 р. юридично узаконене право феодалів купувати і продавати селян з землею і без землі. Там підкреслюється: «Естли бы купил на вечность або в купленое жонки его родил, тогда, dorosши лет своих, маеть в него выробитца за сем лет, а по семи летех маеть на волю пущен быти»¹⁸⁰.

Великокнязівські жалувані грамоти свідчать, що землевласники цікавилися не стільки землею, скільки тим населенням, яке там жило, щоб закріпити його і примусити виконувати феодалні повинності.

К. Маркс підкреслював, що в епоху феодалізму «в усіх країнах

¹⁷⁵ Акты Западной России, т. I, стор. 45—46.

¹⁷⁶ Українські грамоти, т. I, стор. 164.

¹⁷⁷ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 569—570, 1212.

¹⁷⁸ Там же, стор. 29—30.

¹⁷⁹ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 58—59, 63—64.

¹⁸⁰ Статут Великого княжества Литовского 1529, стор. 115.

Європи феодальне виробництво характеризується поділом землі між якомога більшою кількістю леннозалежних селян. Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»¹⁸¹.

Захоплених і покріпачених селян феодали називали «своїми», «вислуженими», «подарованими», «власними», «спадковими», «купленими», «непохожими».

Великі литовські і місцеві князі роздавали феодалам селян цілими дворищами, дворами, службами, родинами, окремими особами, селами і волостями. Пожалувані селяни юридично і фактично закріплювалися за землевласниками. В переважній більшості вони повністю або частково звільнялися від державних платежів. Феодали діставали право стягати з селян данину, примушувати їх відробляти панщину, самі судили і карали їх¹⁸².

Отже, землевласники діставали землі, майно селян, і їх влада ніким і нічим не обмежувалась. В уставній грамоті великого литовського князя шляхті Бельзької землі, складеній в 1501 р., указується: «И естли бы кторы с землян, для лучшего осаженья кметов, легчайшу працу и данья в своей земле хотел бы уставить, на шкodu посполиту землян, таковой землянин, не ховуючий таковых устав наших, нам, за вину нашу, ма дать сто коп грошей»¹⁸³. У цій грамоті говориться, щоб феодали не послаблювали кріпосницького гніту, не переманювали до себе похожих і непохожих селян, тримали своїх покріпачених під пильною охороною і всіляко боролися проти міграції сільського населення.

Багато селян перебувало в безпосередній залежності від духовенства. Потрапляли селяни в таку залежність за різних обставин. Литовські великі князі своїми жалуваними грамотами наділяли вище українське духовенство і церкви землями, селами, поселеннями і селянами. Часто пани самі дарували церкві свої землі і селян. Церква, з свого боку, купувала земельні володіння у феодалів з місцевим населенням. Іноді безземельні селяни оселялись на церковних землях і потрапляли в залежність до духовенства. У великокнязівській жалуваній грамоті, виданій в 1443 р. Онуфрієвському монастирю на Поліссі, сказано: «...тых людей монастырских нашим наместником и тивуном и всим нашим заказником не судить, а ни рядить, ни детских не посылатъ; а на наше дело ни на которое не ходитъ, ни с сохою, ни с серпом, ни с топором, и ни подвод у тых людей не имать; а дач на нас у них некоторых не имать, ни серебщизны, ни ямщины... Судить ему (архимандриту. — Д. М.) и рядить

¹⁸¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 716—717.

¹⁸² Акты Западной России, т. I, стор. 58—59, 72, 92, 102—104, 105—106.

130 і т. д.

¹⁸³ Там же, стор. 225—226.

тые люди самому, и вси тые дани и дачи, и пошлины имать на них... архимандриту...»¹⁸⁴.

Волинський князь Свидригайло Ольгердович в 1444 р. жалуваною грамотою підтвердив земельні володіння Успенської церкви м. Володимира-Волинського, а також дав нову грамоту на володіння селами Купечов, Сушично та інші «з данью медовою и грошовою и со всею... землею ловною и пашною» та іншими угіддями. Все населення зобов'язане було виконувати платежі і повинності на церкву¹⁸⁵.

Київська княгиня Настасія в 1459 р. пожалувала Печерському монастиреві «две волости наших: Передол а Почяпод со всеми приселки и со всеми пошлинами и с людми, што издавна к тым волостем прислушали... с землями и з водами...»¹⁸⁶. Місцеве населення, яке потрапило під владу монастиря, позбавлялося права на вихід і мусило виконувати всі розпорядження ігумена. Всі роботи селян на монастирській землі виконувались під пильним наглядом монахів. Ренту селяни віддавали монастирю.

В 1505 р. пан Семен Романович відписав свої землі і с. Шепиличі Миколо-Пустинському монастирю. В грамоті говориться, що він віддав «свої власні непохожі люди на ім'я: отамана Василя Гридковича, і Семена Микитича, і Трохима Семеновича... і Семена Шурмановича, і землю бортну Петрову... А ті люди мені давали вісім відер меду київської мірки і 50 грошей грішми, а з тих людей данини [йшло]: обвістки йде кадь меду, а ловчому — куниця і корчага меду, а бобровникові куниця і корчага меду, а на господаря — полюддя і дані куниця, а на слуги 10 грошей... І мають чоловіка на літо з сокирою давати на монастирську роботу, від снігу і до снігу, і мають косити п'ять з половиною стогів сіна, подимщини на них — по двадцяти грошей...»¹⁸⁷. З цього переліку повинностей видно, що селяни мусили давати на монастир велику ренту медом, грошима, хутром і відбувати панщину.

Становище залежних від церкви людей було різне: одна група селян мала свої двори, вела власне господарство, з якого давала десятю частину врожаю церкві і відбувала по кілька днів на рік панщини; друга група селян жила в монастирських маєтках і щодня працювала на користь духовенства; були такі селяни, які користувались державною землею, одночасно давали данину державі і церквам¹⁸⁸.

Найтяжчим був кірпосницький гніт у Галичині, де селяни

¹⁸⁴ Акты Западной России, т. I, стор. 57—58; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 17, арк. 475.

¹⁸⁵ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, стор. 8—9.

¹⁸⁶ О. Шахматов і А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської Староукраїни XI—XVIII вв., К., 1924, стор. 167—168.

¹⁸⁷ Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, К., 1959, стор. 121—122.

¹⁸⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 125.

в другій половині XV ст. виконували панщину, платили натуральну і грошову ренти¹⁸⁹. Викладач Краківської академії Ян з Лодзинська, звертаючись до короля Казимира, говорив: «Багатством славиться наша Польща. Ах, чому ж у тому багатому краю холопи живуть у неволі? Чому ж їх так утискують, як колись фараон утискував дітей Ізраїля, — більш ніж людей куплених, ніж людей в рабство взятих? Знеси, король, неволю холопів. Пам'ятай, що з усіх нещасть найтяжчим є неволя. Поверни волю християнам, що живуть у цьому королівстві. Ясно ж бо, що природа всіх людей породила рівними»¹⁹⁰. Ці кілька рядків з глибокою яскравістю свідчать про нестерпне, невільне, тяжке життя селян під гнітом місцевих феодалів і польської шляхти.

У Галичині українські і польські феодали захоплювали кращі селянські землі, а покріпачених селян примушували розробляти гірші поля, очищати їх від лісів і вирощувати там зернові і городні культури. Процес закріпачення селян у Галичині і на Волині відбувався інтенсивніше, ніж на Подніпров'ї. Там до кінця XV ст. значна частина селян вже була закріпачена і мусила виконувати феодалські повинності¹⁹¹. Потрапивши під владу феодала, кожний селянин, як і в інших країнах Західної Європи, з вільного землевласника перетворювався в залежного, зобов'язаного платити оброк і відбувати панщину, або навіть на кріпака¹⁹².

Всі висвітлені факти говорять про те, що протягом XV і на початку XVI ст. на Україні відбувався процес масового покріпачення феодалами данників, тяглих, похожих та інших селян. Користуючись всебічною підтримкою великокнязівського уряду, українські, литовські і польські землевласники захоплювали селянські землі, угіддя, поселення, села і цілі волості. Захоплені феодалами земля з населенням юридично закріплювалася за ними великокнязівськими жалуваними грамотами у спадкове, довічне і тимчасове володіння, а покріпачені селяни були зобов'язані виконувати феодалські повинності на користь землевласників.

Великокнязівським привілеєм 1447 р., Судебником Казимира 1468 р., Литовським статутом 1529 р. та іншими привілеями покріпачені селяни в своїй основній масі звільнялися від державних податків і передавалися в повне розпорядження землевласникам. Замість податків і тяглих повинностей покріпачені селяни мусили сплачувати феодалську натуральну та грошову ренти і відбувати панщину. Вони юридично і фактично були позбавлені всіляких громадських прав і передані в повне розпорядження феодалів.

¹⁸⁹ Akta grodzkie i ziemskie, т. XII, Lwów, 1887, стор. 357—358.

¹⁹⁰ А. Свієтоховський, Historia chłopów polskich, т. I, Poznań, 1924, стор. 75.

¹⁹¹ Там же, стор. 68—84.

¹⁹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 338.

3. ЗАКРІПАЧЕННЯ ФЕОДАЛАМИ СУСІДКІВ, ПІДСУСІДКІВ, КОМОРНИКІВ, ГОРОДНИКІВ ТА ІНШИХ ГРУП СЕЛЯН

Сусідки і підсусідки. Частину збіднілого сільського населення України становили сусідки і підсусідки. Це були селяни, які не мали власного житла і шукали собі притулку при дворах заможних селян або феодалів. У багатих господарів вони наймали окремі кімнати, в яких оселялися і жили. В становище сусідків і підсусідків переважно потрапляли селянська біднота, втікачі від феодалів, потерпілі від грабіжницьких нападів татар або іншого стихійного лиха і т. д. Майже неможливо встановити, в чому полягали відмінності між сусідками і підсусідками. З самих назв можна лише висловити здогад, що сусідками називались такі люди, які протягом довгого часу жили в найнятих чужих хатах. Підсусідки лише тимчасово зупинялися в одного господаря, а потім знову переходили до іншого. Підсусідками також називалися ремісничі бездомні люди, які на короткий час оселялися в селах, виконували в багатих селян якусь роботу, а потім йшли в інше село і т. д.

Переважна більшість сусідків і підсусідків жила в селах. Вони входили до складу сільських общин. Частина їх займалася сільським господарством. Найбідніші сусідки і підсусідки не мали свого тягла, реманенту і не володіли орною землею і пасовиськами. Такі селяни були залежні від дворищ або заможних селянських дворів, де виконували різні роботи. За роботу господарі давали їм ділянки виораної землі під городні культури. Скільки днів на місяць такі селяни мусили працювати на полі господаря за одержаний город, в документах точно не визначено. Взаємовідносини між господарями і залежними від них людьми базувалися на домовленості. Найбільш заможні сусідки мусили платити державні податки.

Серед сусідків і підсусідків було багато таких, які займались домашнім ремеслом: шили одяг, взуття, виробляли залізні і дерев'яні знаряддя праці, речі домашнього вжитку. Ремісники могли жити в сусідах багато років і виготовляти різні вироби для селян за певну винагороду¹⁹³. На літо деякі сусідки і підсусідки відправлялися в південні волості, займалися там полюванням, добували мед, вошину, збирали фрукти, хміль. Пізно восени поверталися додому, а взимку шукали випадкових заробітків. За користування промислами ухадники мусили платити державі, старостам і місцевим феодалам певні податки, які становили одну десяту частину доходів останніх¹⁹⁴. Про таких людей, які не мали змоги утримати себе роботою в сільському господарстві і змушені були працювати на різних промислах, говориться в привілеї великого литовського князя Оле-

¹⁹³ Про сільських ремісників ми детальніше зупинимось в іншому розділі цієї монографії.

¹⁹⁴ Акты Западной России, т. I, стор. 144—146.

ксандра місту Києву 1494 р. В ньому підкреслюється, що весною багато людей відправлялося по Дніпру на низ, де займалося полюванням, рибальством, збором меду та іншими промислами. Коли вони поверталися назад, черкаський, каневський і київський старости вимагали від них мито рибою, хутром, медом і грошима ¹⁹⁵.

У дворищах і дворах селян нерідко жили сусідки і підсусідки, які називалися «потужники», «попличники» тощо. Це були селяни, які приходили з інших місцевостей, зупинялись в основному при дворах багатих селян, де працювали і харчувалися ¹⁹⁶. За свою роботу вони восени одержували від господарів винагороду хлібом і городиною. Деякі з них постійно жили в дворах селян на становищі кабальних людей. Інші працювали там тимчасово. Але загалом вони були особисто вільними людьми і могли в будь-який час залишити одного господаря і перейти до іншого ¹⁹⁷.

Дуже близькими до сусідків були половинники і закладники, які також жили в чужих дворах. Половинниками називалися збіднілі селяни, які мали тяглову силу, деякий сільськогосподарський реманент, але дворів і землі в них не було. В таке становище потрапляли люди, які виїхали з одних волостей і переселялись в інші, де ще не були прийняті в общину, а тому й не могли користуватися її землею. Вони жили в чужих дворах на правах підсусідків, брали ділянки землі у багатих селян або феодалів в тимчасове користування, а за це віддавали господарю половину одержаного врожаю ¹⁹⁸. Згодом деякі половинники приймалися до сільських общин, одержували орну землю і вели власне господарство.

В селах були половинники, які залежали від місцевих землевласників. Для того, щоб займатись сільським господарством, вони використовували орні поля бояр і панів, на яких вирощували зернові культури. Половину врожаю вони віддавали господареві землі, а решту залишали собі. Користуючись землею феодалів, половинники потрапляли в кабальну залежність від них. Така кабала неминуче вела до покріпачення ¹⁹⁹.

Закладниками переважно були збіднілі селяни. Кожний закладник мав у своєму розпорядженні невелике господарство, ділянку землі, але через відсутність тягової сили, реманенту і посівного матеріалу не міг нормально господарювати. В таких умовах він змушений був закладати свою землю феодалу і одер-

¹⁹⁵ Акты Западной России, т. I, стор. 144—146.

¹⁹⁶ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 217, 420, 460; Акты Западной России, т. I, стор. 236; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 14, арк. 10—11.

¹⁹⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 85—87, 89—91, 95—105, 117—122.

¹⁹⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 4, арк. 50; № 35, арк. 413.

¹⁹⁹ Там же, № 4, арк. 50—51.

жувати від нього відповідну допомогу, тобто потрапляв у кабальну залежність. За таку допомогу закладник мусив виконувати різні повинності. Минало 5—10 років і колишній вільний закладник перетворювався в феодально залежного селянина, а його земля і двір переходили у власність землевласника²⁰⁰. Він ставав підсусідком свого феодала.

Такою ж була доля всіх збіднілих селян, які не мали змоги самостійно вести господарство. Вони називалися не «смердами», а, як вказував Б. Греков, половинниками, сребренниками, рядовичами, юр'ївськими, ізорниками, городниками, захребетниками, підсусідками та ін.²⁰¹ Такі групи сільського населення були в Росії, Білорусії, на Україні та інших країнах.

На Україні вони зустрічалися в усіх повітах. Частина з них переселялась в міста, де займалася ремеслом або добувала засоби до життя випадковими заробітками, інші тікали в південні волості.

Коморники. В кількох документах говориться про те, що в селах і містах зустрічалися люди, які не мали свого власного житла і мусили наймати в багатих селян і міщан комори, де поселялися. В актових документах коморою, коміркою, комірчиною називалися звичайні рублені комори, обмазані глиною сараї, хижі, господарські приміщення при житлових будинках тощо. Вони використовувалися для зберігання зерна, борошна, городини, продуктів харчування, одягу²⁰². В містах у коморах зберігали і продавали товари²⁰³. В таких коморах люди могли жити лише влітку, бо там не було печей. В селах коморою іноді називалося приміщення при хаті, де зберігалося зерно, овочі, фрукти та інші продукти харчування. Селяни нерідко називали коморою звичайне житлове приміщення, де були вікна, двері, стояла піч. Коли таке приміщення служило місцем, де зберігалися продукти, воно називалося коморою, якщо там жили люди, воно називалося хатою або хатиною. Цілком можливо, що бездомні люди наймали такі комори, які можна було пристосувати для житла.

Коморники, як і сусідки, були лише тимчасовими жителями у дворах господарів. Вони змушені були часто міняти місце проживання. Коморники становили найбільш бідну частину селян. На відміну від сусідків і підсусідків, вони не мали тягової сили, реманенту і тому не могли займатися сільським господарством. Більшість їх працювала на різних важких роботах у заможних селян і одержувала певну винагороду за працю. Чимало коморни-

²⁰⁰ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 6, арк. 16—17.

²⁰¹ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 498, 759; М. В. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского, стор. 218—221.

²⁰² Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 597—600, 798, 1013, 1307 і т. д.

²⁰³ Там же, стор. 1013, 1134, 1523.

ків займалися ремеслом, промислами і були вільними людьми. Коморники, які поселялися в дворах феодалів, потрапляли в кабальну залежність від них, а згодом перетворювалися в кріпаків або дворових холопів²⁰⁴.

До міських коморників належали також убогі люди, які не мали свого власного житла. Це були переважно селяни-втікачі, які знали якесь ремесло чи торгівлю. Деякі з них поступово набували якоїсь ремісничої кваліфікації і вливалися в ряди міських ремісників. Основна маса коморників поповнювала ряди міської бідноти, що займалася різними випадковими роботами. В «Уставі на волоки» 1557 р. про міських коморників говориться: «Коморники в местех быти могут, которые жадных работ на нас, ани на врад наш делати не мають, одно, иж торгов и вольностей местских уживають, и абы теж ништо поблудне а без ведомостей в раду на кгрунтех наших не мешкал, мають давати в каждый год до скарбу нашего по 2 грошы; и про то вradoви мають господамы, коморники прыймующы, оповедати для того, жебы межы такими коморники збродня в местех не была»²⁰⁵. Ці міські жителі були зовсім безправними. Їм важко було боротися проти міського бюргерства і великокнязівських урядовців²⁰⁶.

В документах Литовської метрики коморниками називалися і ключники, які завідували державними коморами при замках і великокнязівських господарствах. Вони приймали в комори данину зерном, продуктами, різну сировину, готові ремісничі вироби, зброю. Такі коморники були в Київському, Житомирському, Черкаському, Брацлавському, Кременецькому, Луцькому, Острозькому та інших замках, а також у дворах князів і панів²⁰⁷. Майже всюди вони призначалися з шляхтичів або багатих селян і міщан. Це були привілейовані люди. Вони володіли землею, вели своє господарство і виконували службу при коморах²⁰⁸. Іноді коморники брали участь в розгляді судових справ. Про засідання такого суду в Дорогочині на Підляшші в 1511 р. говориться: «А што ся дотычеть того, коли ся шкода станеть дереву нашому бортному, тогды на тое дело маеть выехати гаевник, а виж городский, а два коморники, судын а подсудков, а писарь городский, и мають тую речь судити и конець вчинити»²⁰⁹.

Але основну масу коморників становили бідні люди міст і сіл, які не мали землі, господарства і навіть житла.

Городники. Городниками або огородниками також були збіднілі селяни. В XV—XVI ст. вони володіли і користувались державними землями, мали в своєму розпорядженні городи, на яких

²⁰⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 478; ч. VI, т. II, стор. 84, 94, 101.

²⁰⁵ Русская историческая библиотека, т. XXX, стор. 550.

²⁰⁶ ЦДАДА. Литовська метрика, Книги записів, № 15, арк. 267.

²⁰⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 205; ч. VII, т. I, стор. 587—589, 592, 599—603.

²⁰⁸ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 665.

²⁰⁹ Там же, стор. 665.

будували житла, вирощували різні сільськогосподарські культури. Деякі городники працювали в селах шевцями, кравцями, ткачами, рибалками, мисливцями тощо²¹⁰. Найбільше городників було на Волині, Київщині і Поділлі²¹¹.

Чимало городників поселялося біля великих князівських маєтків, в оборонних замках, у дворах багатих панів. Там вони виконували різну роботу на користь господарів. Урядовці великокнязівських маєтків були зацікавлені в збільшенні кількості феодално залежних людей і з охотою приймали городників, наділяли їх землею, іноді допомагали їм реманентом, тяглом і зобов'язували виконувати ті чи інші повинності. В «Уставі на волоки» про городників сказано: «Огородники пры дворех наших мають быти, даючи кождому по тры моркги земли, а им с того службыты по одному дню в тыйдень пешо, а жоны их летом не больш, одно шесть дней до жнива альбо до полотья будуть повинни»²¹². Таким чином, працюючи на землі великокнязівських дворів, городники фактично відбували там тяглі повинності; коли вони відмовлялися працювати, державці або старости позбавляли їх можливості користуватись городами і угіддями. Такі городники юридично ще не були закріпаченими. Але їх становище майже не відрізнялося від становища кріпаків. Розмір городів був невеликий. Городники мали у користуванні від 0,25 до 1—2 гектарів. Города для них були єдиним засобом для життя. Там вони мали своє житло, вирощували городні культури, тримали домашніх тварин. Городники жили і в селах, і в містах. Міські незакріпачені городники платили податок від 4 до 12 грошей на рік²¹³. Закріпачені городники платили грошову та натуральну ренту і відбували панщину.

З розширенням феодалного землеволодіння, зростанням державних податків, панщини та інших повинностей багато жителів села змушені були переселитись в інші волості або залишити свої землі і вести господарство лише на городах. Особливо швидко зростала кількість городників у першій половині XVI ст. на Волині, Поділлі та інших землях. В опису Кременецького замка, проведеному литовським урядом у 1552 р., говориться, що в охоплених описом селах була значна кількість городників.

З наведеної нижче таблиці видно, що городники становили понад 17% населення²¹⁴. Більшість їх не могла з свого города навіть прохарчуватись. Про тяглову силу і повинності цих городників документи нічого не говорять.

Відповідно до розмірів і якості землі городники платили податки і виконували ряд інших повинностей. Зокрема, на По-

²¹⁰ М. К. Любавский, Областное деление, додаток, № 12.

²¹¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 205; ч. VII, т. I, стор. 120, 422; ч. VII, т. II, стор. 32—34, 77, 202.

²¹² Русская историческая библиотека, т. XXX, стор. 552.

²¹³ Акты Западной России, т. II, № 61.

²¹⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 32—34.

Назва села	Кіль- кість дворів	Кіль- кість ди- мів	Кіль- кість го- родників
Дворець	19	20	5
Дунаїв	11	14	6
Рудка	14	16	6
Куликів	2	2	4
Степанів	21	22	10
Пелесівка	20	27	24
Колосове	8	10	8
Спиколоси	18	26	3
Титилківці	9	19	5
Жолоб	16	16	—
Плешівка	—	31	1
Горинка	—	30	2

ліссі в першій полови-
ні XVI ст. вони плати-
ли податок з городів
від 4 до 12 і більше
грошей на рік. Коли
городники займалися
промислами, то мусили
платити данину хутром
і медом. Але багато го-
родників не мали змо-
ги сплачувати будь-які
платежі. Таким людям
заборонялося користу-
ватися землею, і вони
переселялися з одного
місця в інше або по-
трапляли в кабальну залежність до землевласника²¹⁵.

Були городники, які поселялися на панських землях. Феодали давали їм городи для ведення господарства. За користування землею городники мусили віддавати землевласникові з свого господарства частину врожаю, платити гроші і відбувати панщину. В опису замкового господарства маєтку Радошковича, проведеному в 1549 р., говориться, що городники «подле двора живуть: Олисей Басенич огород под собою на полбочки маєть, сеножатеї на три возы, лесу на бочку, с того поседеного не даєть, только летом 6 толок на роботу ходить. Иван Басенич огород под собою на полбочки маєть, сеножати на три возы, лесу на бочку, поседеного не даєть, только летом 6 толок на работу ходить. Андрей Мартинович огорода под собою на боку, сеножати на 4 возы маєть, з него даєть поседеного 6 грошей»²¹⁶.

Феодално залежні городники працювали в панських дворах, в полі, в лісі, садах, на сіножатях, рибальських і мисливських угіддях на користь своїх землевласників²¹⁷. Городники випасали табуни коней, корів, овець для феодалів. Як правило, ті городники, які жили поблизу дворів феодалів, мусили платити їм ренту натурою, грошима і виконувати панщину.

Іноді городники поселялися далеко від двору землевласника, освоювали нові землі і звільнялися на кілька років від усіх повинностей. Таких поселенців документи називають застінниками²¹⁸. Скільки років вони користувалися пільгами, нам не відомо, але, без сумніву, рано чи пізно землевласник починав

²¹⁵ Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 221—250; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 2, 8; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1050.

²¹⁶ Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I, стор. 115.

²¹⁷ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1050—1056.

²¹⁸ В. Сергеевич, Русские юридические древности, т. I, СПб., 1890, стор. 207—210.

вимагати від них виконання феодальних повинностей. Як правило, феодалаи зобов'язували своїх городників спочатку виконувати невеликі тяглі повинності, згодом збільшували їх, узаконювали і поступово вони переростали в звичайну панщину в розмірі 1—2 днів на тиждень. Крім того, городники платили землевласнику гроші і натуральну ренту ²¹⁹.

Загородники. Ця категорія селян одержувала городи на території державних земель, ще ніким не освоєних. Там вони будували двори і вели господарство. Основна маса загородників займалася хліборобством. Поселившись на землі, вкритій лісом чи чагарником, кожний селянин мусив докласти багато сил, щоб зробити її придатною для вирощування сільськогосподарських культур. Тому загородники спільно освоювали такі ділянки землі. Вони разом рубали ліс, викорчувували пні, виорювали поле, сіяли хлібні культури, збирали врожай, а зерно розподіляли між собою. Спочатку вони обробляли поле як сябри, а згодом ділили його між собою.

Перебування селянина на становищі загородника було тимчасовим явищем. Кожний загородник, що поселився на державних землях, на п'ять — десять років звільнявся від всяких платежів і виконував лише деякі тяглі повинності при замках або великокнязівських господарствах. Коли минали пільгові роки, на загородників накладалися відповідні податки, як і на інших державних селян. Деяким загородникам вдавалося поліпшити своє господарство і збільшити розмір свого землеволодіння, більшість же залишалась на становищі збіднілої частини сільського населення ²²⁰.

Досліджуючи на підставі різних документів становище загородників в Польщі, Б. Греков писав, що вони жили не на селянських земельних ділянках, а володіли лише будинком, городом, а іноді і землею в розмірах, які не перевищували $\frac{1}{4}$ селянського наділу ²²¹. Загородники були вигідною робочою силою для власників фільварків ²²². Отже, становище цих збіднілих людей у Польщі було подібним до становища українських загородників.

В джерелах першої половини XVI ст. значно частіше згадуються загородники, які перебували у кріпосницькій залежності від землевласників. Ці згадки в першу чергу відносяться до північної Київщини, Волині і Поділля ²²³.

В становище покріпачених загородників потрапляли феодально залежні і вільні селяни. Державні селяни, які в силу

²¹⁹ Документи Московського архива Міністерства юстиції, т. I, стор. 95, 100, 107, 115, 129, 167, 470—471; В. Сергеевич, Русские юридические древности, т. I, стор. 207—210.

²²⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 35, 37, 45, 47, 68, 143.

²²¹ $\frac{1}{4}$ селянського наділу дорівнювала близько 5 гектарам.

²²² Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 380—381.

²²³ *Łródła dziejowe*, т. XIX, стор. 30—32, 54—69.

різних причин не могли вести господарство і розрахуватися з усіма платежами, кидали свої села і оселялися на землях феодалів, від яких одержували деяку матеріальну допомогу. Феодал давав загородникам ділянки неосвоєної землі, дозволяв їм влаштовувати там свої двори і займатись сільським господарством. Такі ще не освоєні землі в ті часи носили назви «загородом». Загородники зберігали за собою цю назву до того часу, поки користувались пільгами. Коли минали пільгові роки, вони мусили сплатити феодалу велику суму грошей, щоб одержати право на вихід. Розмір суми визначався феодалом, тому жодний загородник не мав можливості її сплатити і ставав кріпаком. Отже, поселення феодалами загородників на своїй землі було одним із засобів закріпачення селян.

Часто закріпачених селян феодали переводили на становище загородників. Для розширення свого фільваркового господарства феодали забирали в селян кращі землі під власні посіви, а їм давали цілину, пасовища або ліс. Селяни були зобов'язані очищати цю землю і вести на ній своє господарство. Щоб селяни не розбігалися, феодал звільняв їх від натуральних платежів на кілька років. Коли земля загородників вже була освоєна і давала врожай, вони знову позбавлялися пільг і мусили давати феодалам частину врожаю і виконувати панщину²²⁴.

Покріпачені загородники Підляшшя в першій половині XVI ст. мусили давати землевласникові від диму по 6 грошей і відбувати по одному дню панщини на тиждень²²⁵. Непохожі селяни також давали своїм панам натуральну данину, гроші і відбували панщину від одного до двох днів на тиждень²²⁶. Після освоєння нової землі і заснування там поселення селяни-загородники ставали кріпаками.

Нарешті, багато сільських і міських загородників займалися різними промислами на державних і панських землях. Вони полювали, ловили рибу, збирали мед, хміль, фрукти. Деякі з них рубали ліс і виготовляли з нього будівельні матеріали, клепки, золу, поташ, дьоготь, смолу. Таких загородників вірніше було б називати уходниками, промисловцями, сільськими ремісниками²²⁷.

Бездомні люди. Епоха феодалізму характерна великою кількістю бездомних людей. Їх становище в усіх країнах було однаковим. На Україні кількість бездомних людей швидко зростала в XV ст. Вони не мали ніякої власності, переходили з однієї місцевості в іншу, шукали випадкових заробітків. Деякі з

²²⁴ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 380—381.

²²⁵ Д. Л. Похилевич, О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве, «Ученые записки Ярославского педагогического института», 1945, в. 7, стор. 15—17.

²²⁶ Там же.

²²⁷ Про ці групи селян і їх заняття детальніше йтиме мова в наступному розділі.

них тимчасово зупинялися у дворах багатих селян і жили поденними заробітками; інші оселялися в містах, де працювали чорноробами, ремісниками, ставали дрібними торговцями; чимало було таких, які займалися полюванням, рибальством, пасічництвом; деякі змушені були знову йти в кабалу до феодала; багато бездомних людей вирушало в південні повіти, де при сприятливих обставинах розпочинали нове господарство; були й такі, які зупинялися у замках і виконували там військову та іншу служби. Особливо багато таких людей зосереджувалось на островах Дніпра, де вони займалися різними промислами, працювали на переправах тощо.

Отже, більшість бездомних людей не мала постійного житла, знярядь праці і певного заняття.

В документах того часу до бездомних людей зараховувалися всі ті, хто вів мандрівне життя. Так, в урядових документах Литовської метрики бездомними називалися: а) селяни, які вийшли з сільської общини або були вигнані з неї за невиконання державних платежів, громадських і побутових обов'язків; б) втікачі від феодалів, що протягом багатьох років жили на промислах і бурлакували; в) втікачі з татарського полону; г) різні переселенці з інших країн²²⁸. З розвитком внутрішньої і зовнішньої торгівлі багато таких людей знаходило собі роботу на річкових причалах. Там вони розвантажували і навантажували баржі, спускали по річках плоти з деревом та іншим будівельним матеріалом²²⁹. В містах вони служили водоносними, двірниками. В період середньовіччя пролетаризовані елементи заповняли міста і села. В голодні роки кількість бездомних людей збільшувалась і втеча їх на південь набирала масового характеру.

Подібні явища спостерігалися і на території Росії. Обезземелені російські селяни в документах часто називаються бобілями, бурлаками, козаками, захребетними. Вони переселялись на низ Дону, Волги, іноді появлялися на Дніпрі²³⁰. Ці люди засновували там нові поселення, освоювали дикі степи, займалися землеробством, скотарством, працювали на промислах. Між українськими і російськими втікачами тут завжди підтримувались добросусідські відносини. Вони спільно боролися проти турецько-татарських загарбників.

На Запоріжжі в кінці XV ст. були сотні козаків, основну масу яких становили втікачі з густонаселених повітів України. Кількість козаків там невпинно зростала, ряди їх поповнювалися збіглими пролетаризованими трудящими масами²³¹. Чи-

²²⁸ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 7, 11, 12.

²²⁹ Акты Западной России, т. I, стор. 226—227; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 240, 374, 516.

²³⁰ Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, стор. 179—180.

²³¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 23; т. 41, стор. 321.

сленні маси пролетаризованих людей, говорить К. Маркс, були «раптом вирвані із звичайної життєвої колії, не могли так само раптом освоїтися з дисципліною нової своєї обстановки. Вони масами перетворювались у жебраків, розбійників, бродяг — почасти добровільно, а здебільшого під тиском необхідності»²³².

Литовський уряд всюди переслідував бездомних людей. Судебник 1468 р., наприклад, був насамперед спрямований проти трудящого населення, яке не корилося феодалам і вело боротьбу за свою незалежність. За ним селяни, які виступали проти феодалів, нападали на маєтки і знищували їх, мали заздужуватись на шибилицю. Але, незважаючи на це, кількість втікачів невинно збільшувалась. В першій половині XVI ст. на Запоріжжі вже жили тисячі відважних козаків, які заснували там свою Січ, самовіддано боролися проти татар, феодально-кріпосницького гніту українських землевласників, литовських і польських загарбників.

Коланні люди. Про цю групу людей згадується в історичних документах XV — першої половини XVI ст. (колонні, коланні, каланні). Жили вони на території Галичини, Поділля, Волині, Покуття та інших українських земель. Історики висловлюють цілком вірогідну думку, що слово «колан» було запозичено з латинської мови і вживалося в польських документах для назви групи убогого сільського населення в Галичині.

Назва коланні селяни на території Галичини появилась, очевидно, в XV — на початку XVI ст. Під цією назвою розумілись юридично вільні сільські і міські жителі, які не мали свого тягла і не могли займатися сільським господарством. Коланні селяни, які жили в селах, іноді мали свої двори і городи. Разом з тим вони за певну винагороду працювали при дворах заможних селян, де заробляли собі на харчі. Зустрічались коланні люди, які взагалі не мали свого житла і постійного місця проживання. Вони переходили з одного села в інше, працювали при дворах селян і феодалів на кабальних умовах²³³.

Про коланних людей згадується в кількох судових актах Галицького земського суду²³⁴. Коланні селяни, прикріплені до королівських маєтків, мусили відбувати там тяглі повинності працювати в полі, на городі, ловити рибу, полювати на звірів. Документи не зберегли точних даних про розмір цих повинностей. Але відомо, що коланні не давали більш ніяких платежів²³⁵. Цілком можливо, що коланні селяни одержували за

²³² К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 733.

²³³ Е. А. Косминский и А. Д. Удадьцов, Социальная история средневековья, М., 1927; Д. М. Петрушевский, Очерки по истории средневекового общества и государства, М., 1922; М. Белоруссов, Колонат, Варшава, 1903.

²³⁴ Akta grodzkie i ziemskie, т. XII, № 89.

²³⁵ Там же.

свою працю частину хліба для себе і своєї сім'ї, як це практикувалось на території Великого князівства Литовського. Інакше вони б не могли існувати з своїх городів.

Як свідчать актові документи першої половини XVI ст., коланні люди жили поблизу Галича в поселеннях Большові, Хоростові, Калуші, Ямницях та ін.²³⁶ В цих документах говориться, що вони були прикріплені до королівських дворів і не мали права без дозволу урядовця кидати свої хати і переселятись в іншу місцевість. Працюючи в королівських дворах, деякі з них, крім того, виконували різні служби: супроводжували посланців, перевозили королівські листи. На Львівщині коланні селяни були прикріплені до королівських дворів, при яких відбували тяглі повинності²³⁷.

Про феодально залежних людей, які називалися коланними, говориться і в кількох документах Литовської метрики. Наприклад, в 1502 р. великий литовський князь Олександр розглядав одну судову суперечку між феодалами за землю, села і залежних людей, в якій говорилося про експлуатацію землевласниками коланних селян. В рішенні князя було сказано: «Двор Костевский Межиреч присудили есмо пану Войтеху Яновичу вечно, и его паней Катерине, и его детем, и потом будущим его щадком, и его ближним, со всем с тым, што здавна к тому двору прислухало... з боярскими землями, и з селы, и з служебными людьми, и с коланными, то есть тяглыми, и з их землями, и з данники, и з даньми грошовыми, медовыми и куничными, и со всякими иными поплатки...»²³⁸.

Про коланних людей, що жили на Поділлі, згадується в опису Барського староства, проведеному в 1565 р. В с. Слобідці, крім тяглих, данників та інших селян, називаються коланні, яких там було вісім дворів. Коланні були дуже убогими. За користування землею вони мусили сплачувати щороку по два гроші подимного в королівський скарб²³⁹. У Великому князівстві Литовському таких збіднілих людей урядовці використовували при великокнязівських маєтках на кабальних умовах. Вони працювали там протягом всього літа і за свою працю одержували по кілька пудів хліба. Були й такі коланні селяни, які не виконували ніяких повинностей. В опису маєтку пана Сурикова на Волині, проведеному в кінці XV ст., говориться, що «коланные люди и с слугами ординскими не служивали и жодного потягу не тягнули»²⁴⁰.

З наведених фактів видно, що становище коланних селян було надзвичайно складним. Основна маса їх, не маючи змоги вести своє власне господарство, спочатку потрапляла в каба-

²³⁶ Akta grodzkie i ziemskie, т. XII, № 871, 891, 1728, 1770.

²³⁷ Там же, № 787, 1817, 2717.

²³⁸ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 621.

²³⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 222.

²⁴⁰ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1191—1192.

ду до феодалів, а потім перетворювалася на кріпаків. В XV ст. на території Галичини і Волині були коланні селяни, які жили на землях феодалів, вели своє дрібне господарство і вже не мали права на вихід. Вони давалися в пожалування феодалам разом з данниками, тяглими та іншими селянами з землею і повинностями²⁴¹. Такий селянин, поселившись на землі феодала, через десять років втрачав свою особисту волю і перетворювався на звичайного кріпака²⁴². Вже в середині XVI ст. в «Уставі на волоки» та інших документах говориться про коланних людей як звичайних покріпачених селян. Проте в Галичині протягом кількох наступних століть коланними селянами називалась сільська біднота, яка жила випадковими заробітками у заможних селян.

Монастирі давали коланним людям житло, невеликі ділянки землі, де вони вели господарство. За це коланні селяни мусили працювати по кілька днів на тиждень на користь монастирів, як і інші покріпачені селяни²⁴³.

Ізгої. Ця група людей відома ще з часів Київської Русі. В той період ізгоями називалися збіднілі торговці, вигнані з церков служителі культу, деякі викуплені або відпущені на волю холопи та убогі люди. Вони не мали свого житла, часто переходили з одного населеного пункту в інший, жебрачили тощо. Населення зневажливо ставилося до них і нерідко навіть виганяло з своїх дворів. Звідси, очевидно, походить і сама назва ізгой, тобто вигнаний. В ті часи ізгої зупинялися здебільшого при монастирях і ставали монахами або дворовими монастирськими холопами.

В документах XV ст. назва ізгої залишалась, але вона вживалася до тих людей, які були вигнані общиною з села чи міста за певний злочин. Населення на своїх общинних зборах іноді виносило рішення вигнати з общини тих людей, які зневажливо ставилися до звичаєвих норм. Виганяли з общини з різних причин: одних через нездатність вести власне господарство і виконувати державні платежі (община ж не хотіла за них відповідати перед урядом), інших за те, що вони не хотіли коритися старості і зневажливо ставилися до общини.

Рішення общини в ті часи мало велику силу. Коли община на своїх зборах виносила постанову вигнати з села чи міста якогось мешканця, то це було законом. Одних мешканців община зовсім виганяла із населеного пункту. Вони мусили кидати свої садиби, забирати майно і шукати притулку в інших місцевостях²⁴⁴. Інші лише позбавлялися права жити в місті чи

²⁴¹ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 14—21, 27—28, 30, 31—32.

²⁴² Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, стор. 814.

²⁴³ Акты Западной России, т. I, стор. 113; Л. В. Черепнин, Из истории древнерусских отношений в XV—XVI в., «Исторические записки», 1940, № 9, стор. 61—66.

²⁴⁴ Русская историческая библиотека, т. VI, СПб., 1880, стор. 843.

селі, але мали дозвіл користуватись землею, угіддями, виконувати державні повинності. Такі селяни оселялись поблизу свого старого місця проживання. Засновані ними поселення називались вигнанками. Про вигнанки, які розташувались біля міст, згадується в різних документах. Безперечно, що такі вигнанки виникали і біля великих сіл. Чимало їх пізніше перетворилося в села, які й тепер існують під цими старими назвами у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Хмельницькій, Тернопільській, Чернівецькій та інших областях²⁴⁵. Переважна більшість вигнанок згодом злилася з містами й селами. Отже, ізгої не являли собою якоїсь соціальної групи. Вони склалися з різних груп сільського і міського населення; серед них, в свою чергу, була майнова нерівність. Використовуючи тяжке становище збіднілих селян, феодала закабалювали їх і покріпачували.

Таким чином, висвітлені в цьому підрозділі факти говорять про те, що феодала в XV — першій половині XVI ст. продовжували посилений наступ на всі групи збіднілих селян. Вони використовували різні форми економічного закабалення, насильного поневолення і покріпачення сільського населення. Володіючи землею, феодала створювали для селян нестерпні умови життя, щоб примусити їх піти в кабальну залежність і виконувати кріпосницькі повинності. Клас феодалів захищала Литовська держава. Вона своїми жалуваними грамотами і органами державної влади допомагала поневолювати і покріпачувати різні групи сільського населення.

В результаті наступу феодалів збідніле населення швидко втрачало свою особисту незалежність і перетворювалось на кріпаків. Покріпачення різних груп сільського населення приводило до швидкого зростання кількості людей, які називалися «звечные», «дедизные», «отчизные», «купленные», «панские» та ін. Всі вони перебували в повній залежності від феодалів, були позбавлені права на вихід. Їх зобов'язували відбувати панщину і платити феодалам натуральну та грошову ренту.

4. ЕКСПЛУАТАЦІЯ ФЕОДАЛАМИ ДВОРОВОЇ ЧЕЛЯДІ

В дореволюційній історичній літературі в цьому питанні висловлено різні міркування. Російський історик Б. Чичерін говорив, що холопи мали свої господарства, користувалися землею феодала і були його власністю. Їм заборонялося залишати господаря. Землевласники примушували їх виконувати панщину та інші повинності²⁴⁶. З такою думкою погодитись

²⁴⁵ Адміністративно-територіальний поділ Української РСР, К., 1947, стор. 716.

²⁴⁶ Б. Н. Чичерин, Опыт по истории русского права, М., 1858, стор. 149—158.

не можна. Відомо, що основна маса холопів не мала землі, худоби, реманенту і навіть житла. Такі холопи в XV ст. жили в дворах феодалів і щодня працювали там.

М. Костомаров цілком слушно зауважував, що «невільні люди не тільки поповнювали боярські і князівські двори в особі слуг, але були поселені на землях, працювали на своїх господарів... і становили значну частину сільського залежного населення»²⁴⁷. В основі своєї правильна думка в цьому питанні і В. Ключевського, який говорив, що «кріпосне право виникло раніш, ніж селяни стали кріпосними... і виявлялось в різних видах холопства». На думку В. Ключевського, значна частина холопів у XIV—XVI ст. фактично вже відбувала панщину і платила данину натурою²⁴⁸. Правда, В. Ключевський під назвою холопи розумів не лише дворових людей, а всіх покріпачених селян. О. Лаппо-Данилевський теж вважав, що холопи по суті знаходились на становищі покріпачених селян²⁴⁹. Аналогічні міркування висловлював М. Павлов-Сільванський: «Холоп був не стільки рабом, скільки залежною людиною без права розірвати цю залежність і здобути собі особисту волю»²⁵⁰.

Окремі правильні думки про використання холопської праці на Україні висловив український буржуазний історик І. Лучицький. На його думку, тогочасних рабів не можна було відізнати від звичайної дворової челяді²⁵¹.

В період феодального роздроблення, татарського іґа і пізніше феодала іноді тримали в своїх господарствах велику кількість холопів. З аналізу історичних документів видно, що землевласники використовували працю одних холопів у своїх дворах, а інших поселяли на землях і перетворювали у покріпачених селян²⁵². Це говорить про те, що в період раннього середньовіччя використовувалися деякі форми рабовласницької експлуатації трудящих мас, а кріпосне право мало ще багато рис стародавнього рабства²⁵³.

Звичайно, що для XV ст. використання праці невольних рабів було анахронізмом. І все ж в побуті ще міцно зберігалися пережитки патріархального рабства, які відживали дуже повільно. Слово раб ще широко вживалося для визначення ста-

²⁴⁷ Н. И. Костомаров, Историческая монография, т. XII, СПб., 1872, стор. 79.

²⁴⁸ В. О. Ключевский, Опыт и исследования, Петроград, 1918, стор. 325.

²⁴⁹ А. С. Лаппо-Данилевский, Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России, т. I, М., 1905, стор. 56.

²⁵⁰ Н. П. Павлов-Сильванский, Феодализм в древней Руси, Петроград, 1924, стор. 188.

²⁵¹ И. В. Лучицкий, Русские рабы и рабство в Руссии в XIV—XV вв., «Киевские университетские известия», 1886, № 11, стор. 192—219.

²⁵² Собрание государственных грамот и договоров, ч. I, № 37, 54—57; Б. Н. Чичерин, Опыт по истории русского права, стор. 149—157.

²⁵³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 339—340.

новища чималої групи людей, фактично позбавлених особистої волі. У великокнязівських привілеях і в першому Литовському статуті також є цілі артикули, в яких говориться про холопів і рабів, що жили у феодальних маєтках²⁵⁴.

З різних документів Литовської метрики відомо, що в XV — першій половині XVI ст. в феодальних дворах холопи були на становищі невольних людей. Але життя холопа у певній мірі захищали державні закони. Так, в Литовському статуті 1529 р. про невольну людину говориться: «Теж уставуем: естли бы волного чловека або сына своего хто продал з голоду в неволю або сам ся для голоду продал в неволю, таковой лист не маєт держан быти, и как голод оминет, тот человек пенезей добывши и ему отдасть, а сам зася волен зостанет»²⁵⁵. Отже, юридично холоп мав право заплатити феодалові гроші за прожиті в його дворі голодні роки і знову стати вільною людиною.

В судових актах Литовської метрики збереглося багато документів, які свідчать, що холопи працювали в дворах магнатів, панів, вищого духовенства, в монастирях і навіть у багатих міщан. Коли холоп завдавав якоїсь матеріальної шкоди іншій людині, його хазяїн мусив сам відшкодувати за всі збитки. Але якщо вони разом брали участь у крадіжці, то мусили спільно відповідати перед судом²⁵⁶. Холоп вважався складовою частиною феодального двору лише в тому разі, коли феодал мав офіційне право володіти ним. В іншому випадку холоп формально мав право при допомозі органів влади і навіть суду довести свою особисту незалежність. Холопами були одинокі і сімейні люди. Іноді вони мали свої особисті речі і деяку власність²⁵⁷.

Праця холопів на Україні в XV ст. була поширена. У феодальних маєтках холопи виконували таку роботу: орали поле, сіяли, збирали і молотили хліб, косили і возили сіно, доглядали панську худобу, працювали в садибах, садах, будували житлові та інші приміщення і т. д.²⁵⁸ Нерідко феодали використовували холопів для охорони маєтків²⁵⁹.

Економічне і побутове становище холопів не було однако-вим. В найсприятливіших умовах були ті, які працювали при великих феодальних маєтках поварами, пекарями, ключниками, пасічниками, прислугами, конюхами, охоронниками посівів. Більшість таких холопів мала свої сім'ї, жила в маєтку феодала, там харчувалась і одягалась. Вони називалися дво-

²⁵⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 8, 9, 10, 11, 12.

²⁵⁵ Там же, арт. 10.

²⁵⁶ Ф. И. Леонтович, Крестьяне в Юго-Западной Руси, «Киевские университетские известия», 1863, № 10, стор. 12—20.

²⁵⁷ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 5, 6, 11, 12.

²⁵⁸ Акты Западной России, т. II, № 159, арт. 7.

²⁵⁹ Статут Великого княжества Литовского 1529, стор. 118.

ровою челяддю²⁶⁰. Але були холопи, які мали свої власні двори і вели своє господарство. Юридично вони не були вільними людьми.

Незначна частина придворних холопів працювала у дворах феодалів на спорудженні житлових і господарських споруд, деякі з них виготовляли знаряддя праці, речі домашнього вжитку, одяг, взуття, полотно, сукно²⁶¹.

В найтяжчому становищі перебували ті холопи, які щоденно працювали в дворах феодалів, виконували різні господарські роботи: доглядали худобу, вирощували городні культури, працювали у полі, чистили рибні ставки, насипали греблі тощо.

У дворах феодалів для дворової челяді були споруджені спеціальні житлові приміщення, в яких вони жили, харчувались і працювали. Сімейних холопів феодали поселяли поблизу своїх дворів, давали їм житло, садиби, деякий реманент і ділянки землі, на яких вони вирощували хлібні і городні культури для себе. Але холопи не звільнялися від праці на панському полі. Вся їх трудова діяльність відбувалась під наглядом панських слуг, які вербувалися переважно з бояр²⁶².

Юридично становище холопів визначалося принципами звичаєвого права, а також необмеженою владою самих феодалів. Селяни, які потрапили на становище холопів і були позбавлені засобів виробництва, мусили коритись своїм панам. За найменший опір або відмову від роботи їх жорстоко карали. Холопи жили і працювали під пильною вартою і втекти з панського двору було неможливо. Коли холоп тікав, його могли навіть вбити²⁶³. За своїм становищем холопи перебували на найнижчому щаблі феодальної ієрархії. Їх купували і продавали без дозволу великокнязівського уряду.

В Литовській метриці і першому Литовському статуті часто зустрічаються назви «раб», «роба», «челядь дворовая», «челядь невольная», «холоп»²⁶⁴. В уставній великокнязівській грамоті, виданій на початку XVI ст. Київській землі, говориться: «...а коли будет человек или холоп, или роба на господара своего сочити, ино с человеком и с холопом, из робою суда нет, а человека и холопа, и робу господару видати»²⁶⁵. Звідси видно,

²⁶⁰ Акты Западной России, т. II, № 159, арт. 2.

²⁶¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 248—261; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 745—750, 786, 789, 802—812.

²⁶² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, стор. 72—73.

²⁶³ Статут Великого княжества Литовского 1529, стор. 116, 118, 121.

²⁶⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 5—12; Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I, стор. 68, 86, 88, 95, 108, 111, 121, 122, 125, 136, 139, 167; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 27, 89, 128, 372, 393, 416, 432, 493—495, 670.

²⁶⁵ Акты Западной России, т. II, № 30; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 547.

що і раб, і холоп, і феодально залежний селянин в Литовській державі юридично були безправними.

Поряд з цим у литовському законодавстві кілька разів згадується про холопів як про людей, що за певних обставин мали право здобути незалежність. Так, в першому Литовському статуті сказано: «Теж уставуем: если бы хто в голод челядь свою неволную выбил з двора проч, не хотячи их переховати, а они бы сами в голод перекормилися, таковыя вжо не маюот быти неволными, але волные. А веджо тым обычаем: иж коли хто тую челядь выбьетъ, тогда ся она маеть оповедити врадником у повете або враднику местскому бурмистру, або их мещаном, иж их выбил; а тыи, которым отповедают, маюот обослати того пана, чия челядь есть; если бы их выбил вон, не хотячи их кормити, тогда оная челядь вжо вечно маеть быти волна»²⁶⁶. З цієї статті можна також зробити висновок, що феодал в голодні роки, мабуть, часто виганяли своїх холопів з дворів, в результаті чого втрачали на них своє право і вже не могли повернути їх в холопство. Крім того, статут стає на захист тих холопів, які зуміли прожити голодні роки без панської допомоги; згідно з статутом такі холопи ставали вільними людьми. Коли ж пан проганяв свого холопа з двору, то холоп мав право звернутися до волосного старости, міського магістрату чи іншого представника уряду і доповісти про це. Відтоді він ставав вільною людиною.

В документах Литовської держави ніде не йдеться про те, що феодал мав право без судового рішення вбити свого холопа. Навпаки, існуючі литовські закони переконують в тому, що кожне свавільне вбивство людини юридично вважалось великим злочином і каралося законом. Коли холоп вчиняв якийсь великий злочин, феодал сам мусив віддавати його до волосного або іншого суду. Холоп не мав права подавати скаргу в суд на свого чи на будь-якого феодала, але в судовому засіданні він міг виступити в ролі свідка²⁶⁷. Якщо феодал знущався з свого холопа, представники місцевої влади мали право втручатись в цей конфлікт і розглянути його в присутності судді. Це ще раз підтверджує, що становище холопа було дуже близьким до становища кріпака.

В історичних джерелах, що стосуються російських земель, також зустрічаються документи, з яких видно, що в одних випадках феодал сам ніс певну відповідальність за вчинений злочин свого холопа, в інших він мусив холопа віддати до урядового суду, а траплялися випадки, коли господар і холоп разом відповідали перед судом за вбивство людини²⁶⁸.

²⁶⁶ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 11—12.

²⁶⁷ Акты Западной России, т. II, № 30.

²⁶⁸ С. Б. Веселовский, К вопросу о происхождении вотчинного режима, М., 1926, стор. 14—25.

В стародавні часи основна маса невільників складалася з військовополонених, яких переможці позбавляли волі і використовували як рабів. Безперечно, що таким чином феодалі поповнювали ряди своєї челяді і пізніше. Але в XV—XVI ст. феодалі дозволяли придворній челяді одружуватися, мати дітей, які вже ставали спадковими невільниками. При великих феодалних маєтках челяді було дуже багато²⁶⁹. В судових та інших актових документах говориться про захоплення феодалами «дворищ и челяди невольное» під час міжусобної боротьби за землі, села і селян.

На початку XVI ст. великий литовський князь Олександр пожалував Ф. Колонтаєва на Поліссі двором «Полоную всими людьми служебными и тяглыми, и конюхи, и пшеничники, и садовники, и с челядью невольную»²⁷⁰. На великокнязівському судовому засіданні 1514 р. під час розгляду суперечки між панамі П. Жуковичем і Я. Щатовим перший заявив, що «не ведаю, котрым обычаем» Я. Щатов «з домовыми остатки и с челядью невольною ку своей руке держить»²⁷¹. Жукович намагався довести, що челядь належала їм обом. У 1514 р. дружина князя Ф. Глинського в своїй скарзі на В. Глинського писала, що він захопив її власну челядь на Поліссі «и до сих часов тое челяди мне отдати не хочет»²⁷². В інших судових скаргах говориться, що «невольная челядь» була «куплена», «захоплена», «пожалувана» і т. д.²⁷³ У подібних документах часто згадується про кількість у тому чи іншому дворі «челяди невольной», «людей невольных», «рабов», «холопов». Переважна більшість їх не мала свого господарства і жила при дворах феодалів. Використання феодалами праці холопів було поширене по всій Литовській державі²⁷⁴.

Загалом основну масу невільної челяді становили спадкові холопи. З приводу цього в першому Литовському статуті говориться: «Невольницы мають быти четвераких причин: первые, которые здавна в неволи суть або з неволных ся родили; другие, которые полоном заведены суть з земли неприятельское; третее, коли бы на смерть сказаны кому, окроме злодейства, а оные бы просили того, кому сказаны, жебы их не губил, а давали бы ся в неволю, а он бы их не губил, таковые в неволи мають быти и дети их, которые потом будуть родити; четвертое, коли бы сами ся в неволю подали, а хто бы, ведаючи жонку невольную, хотя человек волный, ее понял, тогда и сам в неволю маеть быти и дети их, будуть мужского або женско-

²⁶⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 312—313, 390—392, 464, 479, 481, 518, 573, 787, 841—842 і т. д.

²⁷⁰ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 273.

²⁷¹ Там же, стор. 94.

²⁷² Там же, стор. 152.

²⁷³ Там же, стор. 433, 841—842, 958—959, 985 і т. д.

²⁷⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 27, 103, 123, 188, 263, 309, 400, 408, 458, 462, 475, 657, 712 і т. д.

го стану; тым же обычаем и жонка маеть быти, естли бы за невольного пошла, ведаючи, тогда и сама в неволю подается и дети их»²⁷⁵.

З судових актів видно, що часто селяни за різні вчинки притягалися до відповідальності і засуджувалися на довічну неволю та віддавалися тому феодалу, який був ініціатором судової скарги. Досить було селянинові випасти панську траву, посів, зіпсувати бортне дерево, щоб потрапити під суд і втратити волю. В Судебнику 1468 р. говориться, що кожний феодал мав право зловленого «злодія» в своєму дворі при допомозі суду взяти «себе в неволю». Але коли «злодій» украв річ, яка коштувала більше півкопи грошей (коня, корову), він карався шибеницею²⁷⁶. Однак феодал мав право засудженого до страти селянина забрати у свій двір і зробити з нього придворного холопа, позбавленого особистої волі.

Серед невольної челяді були й колишні непохожі селяни, які намагалися втекти від пана. Деякі селяни під час голодних років «добровільно» потрапляли в кабалу, з якої вже не могли вирватися. Частина челяді була пожалувана феодалам литовським урядом разом з землею і великокнязівськими дворами. В першому Литовському статуті про пожалування великим князем челяді феодалам записано: «А челедь, которая дана татаром за отца нашего и предков наших, и за нас з дворы нашими, тую челядь они мають держати вечно»²⁷⁷. Пожалування великокнязівських господарських дворів феодалам з дворовою челяддю в Литовській державі було загально-відомим явищем. Воно навіть знайшло юридичне узаконення на сторінках статуту. Феодали мали право розпоряджатись своєю челяддю, як власним майном. Челядь, як говориться в статуті, була складовою частиною кожного феодалного двора. «А волно теж будет мужу отписати жоне своей вси свои рухомые речы: злото и сребро, шаты и иные речы, кром зброи, а стада, и челяди невольное, и быдла дворного третюю части, бо то не есть реч рухомая, але при имени лежачое»²⁷⁸.

Дуже часто в купчих і судових скаргах йде мова про купівлю і продаж невольної челяді. Землевласник з Полісся В. Габриялович в своїй скарзі на М. Яновича на початку XVI ст. писав: «Купил есми человека на имя Яцка, з братом его з Бартошом, в мещан дубинских; а потом тот Марко отнял ми человека того и рек ми тым обычаем: «Тот человек по близости мне ся придет держати, я маю тебе пенязи отложить, а тых людей к своей руке буду мети». И я дей того человека отпустил для того, а в том мы человек згинул, нет ведома где;

²⁷⁵ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 12.

²⁷⁶ Акты Западной России, т. I, стор. 80—83.

²⁷⁷ Статут Великого княжества Литовского 1529, стор. 115.

²⁷⁸ Там же, розд. IV, арт. I.

и так дей слышу, иж он того человека вывел на границу, а хоромы до дому своего перевозил»²⁷⁹.

У маетки феодалів нерідко приходили бездомні селяни і «добровільно» віддавалися в розпорядження господаря. Наприклад, у 1545 р. селяни Полісся Гринь Петро і його син Лукаш віддалися у довічне холопство шляхтянці К. Янович. Вона дала їм будинок колишнього селянина Мицютіна з домашніми речами і посіяним полем. У своєму зобов'язанні Петро і Лукаш писали, що до смерті будуть «служити, як их милость розкажуть. А я Гринь, а ни сын мой не маем з того дому прочь пойти, их милости чолом не ударивши»²⁸⁰. Бували випадки, говориться в джерелах, коли господарі перед смертю відпускали деяких своїх холопів на волю і вони в той же час продавали себе за гроші в рабство іншим феодалам. Батьки також мали право продавати своїх синів феодалам у холопство²⁸¹. Цей хід розвитку цікавий тим, пише К. Маркс, що тут можна показати виникнення кріпосництва чисто економічним шляхом, без проміжної ланки у формі завоювання або антагонізму двох племен²⁸².

Холопи були постійними працівниками феодального двору, але вони не були рабами. Документи свідчать, що в них іноді було деяке своє майно, гроші, знаряддя праці і навіть садиби²⁸³. Відносно особистої власності холопів ясно сказано в Судебнику 1468 р., де підкреслюється, що одинокі холопи (парубки) за вчинену невелику першу крадіжку мусили розраховуватися своїм майном.

Крім того, підневільна праця використовувалась на Україні не всюди однаково. На Чернігівщині про підневільну челядь зустрічаються лише окремі згадки. Більше збереглося свідчень про таку працю в феодальних маетках на Волині, Поділлі, Київщині і в Галичині. З цих густозаселених українських земель підневільні люди часто тікали на південь, деякі зупинялися при великокнязівських фільварках, дворах заможних селян і жили на становищі сусідків, підсусідків, наймитів або «невільної челяді» в державних господарствах.

З люстрації Київської землі 1471 р. відомо, що невільна челядь жила в оборонних замках, де працювала у фільварковому господарстві. Зокрема, в господарстві Чуднівського зам-

²⁷⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 6—7, 14.

²⁸⁰ Археографический сборник документов, т. I, стор. 45—46; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 645; Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостой Станиславом Хвальчевским в 1552—1568 гг., Вильно, 1884, стор. 14—18.

²⁸¹ Библиотека иностранных писателей о России, т. II, ч. 1, СПб., 1847, стор. 123; Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XI, арт. 9, 10, 11, 12.

²⁸² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 29, М., 1962, стор. 63.

²⁸³ Первый Литовский статут 1529, розд. XI, арт. 6, 9, 10, 12; Акты Западной России, т. II, № 159, арт. 13, 18, 30, 31.

ка було «челяди два парубка и три жонки, а трое детей», які доглядали худобу, працювали в полі, де було посіяно жито, пшениця і овес²⁸⁴. В господарстві Житомирського замка жило «челяди два парубки, а две жонце, а трое детей малих». Там також була різна худоба, орні землі, посіяні зернові культури²⁸⁵.

В опису Кременецького замка, проведеного литовським урядом в 1552 р., говориться, що в замку було «невольное челяди» вісім чоловік. Характерно, що там жила мати і її семеро дітей віком від 6 до 20 років²⁸⁶. Біля с. Кокорева було с. Дворець, де розташовувався великокнязівський фільварк Веля. В ньому жило шість чоловік челяді, серед них найстаршому було 19 років, а найменшому 7 років. В опису замка вони називаються «челядь невольная»²⁸⁷.

В Уставній великокнязівській грамоті 1529 р. говориться: «...абы каждый державца каждого двора, где есть челядь невольная, быдла в дворех наших мел досить, и овшелки сохи дворныи, абы челядь невольная дворными сохами робила, к размноженью пашни и дворов наших»²⁸⁸. Інколи державці поселяли холопів на землю, давали їм можливість вести своє господарство і зобов'язували виконувати феодалні повинності. Це ж робили й інші феодали²⁸⁹.

Про використання праці дворової челяді у державних фільварках в Уставній великокнязівській грамоті 1529 р. написано: «Теж гумна дворов наших всих тым способом мають быти захованы: скоро по жнивех, абы десятины костельнии, где суть повинны, супольна были отдаваны; потом жито на насенье году пришлого, которое мает быти в отсоп давано, на сторону отложити, так много коп в личьбе, яко пашня году пришлого на насенье жита потребует. Потом челяди невольной месячина мает быти в копах на сторону отложина, а другая отмолочена, которую месячину тым способом уставляем: абы челяди невольной, которыи мають приробки а бонды свой, по полтори копы жита на рок давано, водле старого обычая. А тым иншим невольникам, которые обиходу и домов своих не мають, тым месячины давати чотыри разы до году, по бочке жита, то есть берла, водле обычая давного»²⁹⁰. В цій грамоті підкреслюється, що деякі невольні люди мали свою власність і за роботу в державному дворі одержували лише по півтори копи жита, тобто по 10—12 пудів зерна. Ті ж невольні люди, які жили і щоденно працювали у великокнязівському фільварку, одержували на рік по 4 бочки

²⁸⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 4.

²⁸⁵ Там же, стор. 5.

²⁸⁶ Там же, стор. 29.

²⁸⁷ Там же, стор. 32.

²⁸⁸ Акты Западной России, т. II, стор. 198.

²⁸⁹ Феодалные отношения в Молдавии в период XIV—XVII вв., Кишинев, 1950, стор. 14—17.

²⁹⁰ Акты Западной России, т. II, стор. 195.

жита²⁹¹. Землевласники під час поділу майна між собою ділили також феодально залежних людей, «холопов» і «челядь невольную» як і всі інші речі²⁹². В цьому відношенні становище дворової челяді майже нічим не відрізнялося від становища звичайних рабів.

В тогочасних актах говориться про купівлю і продаж феодалами холопів за гроші²⁹³. За вбивство холопа сторонньою людиною феодал завжди одержував винагороду від вбивці. Штраф за вбитого холопа був неоднаковий: за холопа-ремісника винуватий сплачував власникові вбитого 12 крб. грошей, за тяглого селянина — 6 крб., за рядового холопа — 3 крб. грошей²⁹⁴. Проте дальший процес розвитку феодальних відносин руйнував старі форми експлуатації. Самі феодали наділяли своїх невільників землею і перетворювали їх на звичайних кріпаків. Землевласники використовували всі можливості, щоб міцніше прикріпити селян до землі, зобов'язати їх вести господарство, постійно жити на одному місці і виконувати повинності. Все це вони здійснювали при допомозі економічного і позаекономічного примусу.

В XV ст. використання праці невільної челяді вже відживало свій вік. Протягом першої половини XVI ст. холопство майже зникло. В третьому Литовському статуті 1588 р. говориться про те, що холопи «мають бути осаживаны на землях, а розумены быти за отчичов»²⁹⁵. Правда, у магнатських і шляхетських дворах праця дворової челяді широко застосовувалася і в наступні сторіччя.

²⁹¹ Акты Западной России, т. II, стор. 195.

²⁹² Акты Литовской метрики, в. I—II, № 27, 103, 123, 309, 400, 408.

²⁹³ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 17, 94, 161, 171, 173, 218, 390—392, 985 і т. д.

²⁹⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. XII, арт. 1—8, 12.

²⁹⁵ Литовский статут в московском переводе-редакции, Юрьев, 1916, стор. 353—364.

РОЗДІЛ ІV

ЗРОСТАННЯ ПОДАТКІВ І ФЕОДАЛЬНОЇ РЕНТИ НА УКРАЇНІ В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. ПОВИННОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН

Класики марксизму-ленінізму, висвітлюючи закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в епоху феодалізму, звертали велику увагу на соціально-економічне і юридичне становище трудящих мас. Вони в своїх творах показали, як удосконалення засобів виробництва і знарядь праці, розвиток ремесла і торгівлі, піднесення сільського господарства і розширення феодального землеволодіння активно впливали на соціально-економічні і суспільно-політичні відносини між феодалами і селянами. З розвитком феодалізму в кожній країні зростали податки, збільшувалась феодальна рента, посилювався гніт землевласників, загострювалися класові суперечності. В таких умовах зростала політична роль феодальної держави як органу насильства класу землевласників над експлуатованими трудящими масами.

Велике князівство Литовське, до складу якого входили тоді основні українські землі, було типовою феодальною державою, яка служила інтересам панівного класу. Вся діяльність Литовської держави була спрямована на розширення феодального землеволодіння і посилення експлуатації селян. В своїх класових інтересах українські феодали підтримували панування литовських загарбників на Україні і перебували на службі великого литовського князя.

Литовська феодальна держава, як політичний орган класу землевласників, була заснована на жорсткій експлуатації трудящих мас міста й села. Для утримання великокнязівського двору, різної адміністрації, армії, поліції, ведення війн і дипломатичних зносин потрібні були величезні кошти. З історичних джерел і літератури відомо, що в епоху середньовіччя в Литовській державі існували різні податки: поземельні, подвірні, подушні та ряд інших. Всі вони йшли в державну скарбницю і

витрачалися урядом в інтересах класу феодалів. Податки важким тягарем лягали на плечі трудящих мас. Їх нерідко платили і землевласники, коли це потрібно було для збільшення армії, ведення війн, придушення антифеодальних виступів селян і т. д. Проте ці податки феодали сплачували, посилюючи експлуатацію покріпачених та феодально залежних селян.

В буржуазній історіографії таке важливе питання, як зростання податків і феодальної ренти на Україні в XV — першій половині XVI ст., фактично не досліджувалося. Буржуазні історики (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський та ін.) лише коротко згадували про виплату селянами данини та виконання тяглих повинностей. В їх працях говориться, що селяни мусили платити данину за те, що користувалися «чужою» землею.

Українські націоналістичні історики навмисно не показували відмінності між податком і феодальною рентою. І податки, і феодальну ренту вони називали чиншом, який нібито привласнювала тільки Литовська держава, Польща та різні іноземці, які панували на Україні. Затушовуючи експлуататорську роль українських феодалів, ці історики намагалися зобразити їх патріотами, захисниками народу. Подібні твердження дуже далекі від дійсного стану справ. В усіх країнах Східної Європи сільське населення з давніх часів платило податки, виконувало натуральну, грошову і відробітну ренту¹. З розвитком феодалізму зростали феодальні повинності селян, погіршувалося їх соціально-економічне становище. На різних етапах розвитку феодальних відносин мінялися розміри і назви податків та повинностей. Так, в період Київської Русі данина, яка збиралася з селян для великокнязівського двору, називалася полюддям. Пізніше повинності селян зустрічаються під назвою татарщина, ординщина.

За часів литовського панування податки почали називатися дань, дякло, подимщина, сребщина, посощина, поголовщина, поволощина, чинш і т. д.² Головним об'єктом оподаткування здебільшого була земля. Платили податок окремі селянські господарства, які в документах виступали під назвою дворище, двір, дим, служба, земля, лан, іноді плуг, рало.

Захопивши українські землі, литовські феодали спочатку вимагали від місцевого населення данину в тих розмірах, в яких воно давало її татарським баскакам, а саме: одну десяту частину від урожаю, худоби, промислів. Але незабаром вони встановили нові норми данини, які були значно вищими від попередніх³.

Майже до кінця XIV ст. на Україні податки і феодальна рента стягалися з трудящих мас сільського і міського населення

¹ Б. Д. Греков, Главнейшие этапы в истории крепостного права в России, М., 1940, стор. 25—30.

² М. В. Довнар-Запольский, Упоминки татарским ордам, Симферополь, 1898, стор. 15—16.

³ Акты Литовско-Русского государства, в. 1, стор. 19—51, 67—70.

без врахування якості землі, угідь і становища того або іншого села. Податки накладалися на всю волость. У волості вони розподілялися на села, а в селах на дворища і окремі двори або сім'ї. Все оподаткування і стягнення платежів перебувало під контролем удільних князів та їх намісників. Про розмір податку на Подніпров'ї історичні джерела зберегли дуже мало фактичних даних. Є лише відомості, що вони збиралися зерном, медом, хутром, грошима, худобою, різними продуктами харчування⁴. З документів західноукраїнських земель відомо, що в кінці XIV ст. там селяни давали з ланового господарства від 6 до 12 пудів зерна, 1—2 відра меду, хутро, платили по кілька грошей⁵. В Галичині селяни давали по 12 пудів вівса з одного господарства, а також платили гроші і виконували тяглі повинності⁶.

В останній чверті XIV ст. натуральну данину та грошовий податок платили і селяни, і жителі міст. У жалуваній грамоті подільського удільного князя О. Коріатовича, виданій в 1375 р. Смотрицькому монастирю на Поділлі, говорилося, що населення мусило укріплювати м. Смотрич, давати татарам натуральну данину і срібні гроші⁷. З донесення перемишльського судді Костки польському королю Ягайлу, написаного в 1386 р., видно, що селяни Галичини давали данину вівсом. Того року з населення Перемишльської, Ярославської, Ланцюзької волостей було зібрано 660 колод вівса. Костка тоді писав: селяни, «што в руском праве седять», платили подимне по колоді вівса. Селяни, які «в немецких правах седять», від лану давали по колоді вівса і по два широкі гроші. Гроші йшли на виплату жалування урядовцям, будівельникам, а овес відправлявся в Польщу⁸.

Прийшовши до влади, великий князь Вітовт зосередив все управління Литовської держави в своїх руках. В кінці XIV — на початку XV ст. він всюди поставив своїх намісників, суддів, переписувачів населення, збирачів данини, ревізорів, ключників та інших урядовців, які управляли повітами і волостями, збирали з населення натуральну данину і грошові платежі для великокнязівської скарбниці⁹. Він часто бував на Україні, контролював роботу своїх урядовців. Вітовт розпорядився, щоб вся натуральна данина і грошові платежі, зібрані з населення України, відправлялися в замки міст Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського, Овруча, Брацлава, Вінниці, Кременця, Луцька, Володимира та ін. В замках були побудовані великі комори, де зберігалася натуральна данина. Її приймали замкові ключники,

⁴ Б. Д. Греков, Главнейшие этапы в истории крепостного права в России, стор. 14—30; М. В. Довнар-Запольский, Упоминки татарским ордам, стор. 3—16; Zbiór praw litewskich, т. I, стор. 1—19.

⁵ Українські грамоти, т. I, № 5, 10, 12, 18, 24.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 20.

⁸ Там же, стор. 34—35.

⁹ Сборник Муханова, т. I, СПб., 1866, стор. 3—4.

які видавали селянам квитанції, де говорилося про сплачені натуральні і грошові податки¹⁰. З замків натуральна данина і гроші відправлялися в Литву в державну скарбницю.

За часів свого князювання на Волині з 1433 до 1452 р. литовський князь Свидригайло видав українським феодалам дуже багато жалуваних грамот на землеволодіння, села і селян. У цих грамотах говориться, що селяни зобов'язані давати феодалам натуральну данину та інші платежі в тому обсязі, в якому вони раніше виконували їх Литовській державі¹¹. Феодали мали право збирати на території свого володіння мито від торгівлі і мірки від млинів. Це свідчить про те, що до пожалування названі платежі селян йшли в державну скарбницю.

У 1458 р. населення міста Туліно на Житомирщині платило Литовській державі данину медом і грошима. Про розмір данини в грамоті житомирського старости Жидимонта говориться: «Василь Окуличь даеть две ведре меду, Иван Окуличь даеть из очины две ведре меду, из новича третее; Гринь даеть ведро меду; Морхина даеть две ведре меду, из Некрашевщины — полтора ведре меду, Степановщины — две ведре меду, Ивашевщины — две ведре меду. Полазная земля колодная и из земли Тулинское — колода меду полазное. Церковное земли — три ведре меду. Михалковщины и Харьковщины — пятьдесят грошей на Печерский дом...»¹². Як видно із грамоти, населення Туліно в основному давало податок медом, лише духовенству платило данину грошима. В люстрації Київської землі 1471 р. було внесено ряд сіл, розташованих на берегах р. Росі. В тих селах жили переважно слуги, які відбували військову службу і виконували інші повинності. Зокрема, в с. Терпсеєві було п'ять дворів слуг. Вони ходили на військову службу і більш ніяких повинностей не відбували, а коли війни не було, тоді платили подимщину. Данники давали щороку по 3—6 куниць. Три селянські двори ще користувалися пільгами і ніяких повинностей не виконували¹³. В с. Глеваці було вісім дворів тяглих селян, які виконували трудові повинності у «Белогорода»¹⁴. Дванадцять дворів слуг жило в с. Гуляльниках. Вони разом з отаманом ходили на військову службу, «подымщину на третий год даивали за великого князя Витовта. А князь Семен увел был на них новину: сено косити, на толоку ходити, а став сыпати»¹⁵. В с. Водотиїні було дев'ять слуг, які «на войну хоживали, сено кошивали, став сыпавали»¹⁶. В с. Скочищеві жило вісім слуг. Вони ходили на війну, допомагали старості в полюванні, давали через два

¹⁰ Zbiór praw litewskich, т. I, стор. 4—89.

¹¹ Українські грамоти, т. I, № 43, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 58, 59, 65, 69, 70, 74, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 91.

¹² Украинские грамоты, т. I, стор. 167.

¹³ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 161.

¹⁴ Там же, стор. 161—162.

¹⁵ Там же, стор. 162.

¹⁶ Там же.

роки на третій подимщину. Там же був двір данника, який платив 30 грошей на рік данини, а чотири двори нічого не давали; вони «ещо воли не высидели»¹⁷. Двадцять дворів с. Соколчо відбували військову службу, виходили на полювання, давали подимщину грошима; інші люди ще користувалися пільгами, але мусили під час приїзду великого князя давати продукти харчування. В с. Слободі жило десять слуг, що на війну ходили і щороку давали чотири копи грошей. Подібне становище було в селах Головчині, Ходоркові, Почуйкові, Ртіщеві, Щербові, Радоставі та ін. Переважну більшість населення названих сіл становили слуги. Близько однієї третини населення ще користувалося пільгами і ніяких податків не платило¹⁸.

Чимало фактичних даних про виконання державних повинностей міським і сільським населенням дає опис Чуднівської волості. В ньому говориться, що в м. Чуднові було 32 двори данників, які давали з кожного двору податку по 20 грошей на рік. Там було 23 двори корчмарів, і кожний з них мусив щорічно платити по 30 грошей¹⁹.

До Чуднівської волості належало ряд сіл, де жили слуги, данники та інші групи населення. В с. Сапогові було 25 данників, які платили подимщину, а три слуги відбували військову службу. В с. Тетерівці було десять дворів, які давали подимщину. З опису с. Сипелівці видно, що там жили тяглі, які платили подимщину, працювали на оборонних спорудах і ходили на «толоку», а три слуги відбували військову службу. В кінці опису волості говориться: «А данников и данных земель у Чуднове: бортников осьм — чотыри бортники на город дають дань, а чотыри на церкви дань дають; а вси тые данники службу всякую служат на город; а с тых земель хоживало осмнадцать ведер меду»²⁰.

В інвентарному опису м. Житомира, проведеному в 1471 р., говориться, що в с. Романові жило 27 данників, які давали данини 12 колод меду, тобто понад 72 відра. Там було кілька нових поселенців, що давали 13 відер меду. Селяни, які поселилися на вільних землях, платили подимщину грошима, а 9 дворів «поланиць» землі не мали, але давали подимщину. Все населення села платило болкуновщину з кожного вола по 3 гроші. Село давало щорічно в замок 8 колод вівса і 24 куниці²¹.

Про розмір податку на Київщині уявлення дає люстрація 1471 р., яка була проведена литовським урядом²².

З таблиці (стор. 180) видно, що селяни платили з ланового господарства в середньому по 30 грошей, давали по 1—3 відра

¹⁷ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 162—163.

¹⁸ Там же, стор. 163, 164, 165.

¹⁹ Там же, стор. 165.

²⁰ Там же, стор. 166.

²¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 5—6.

²² Там же, ч. VI, т. I, стор. 2—5; ч. VII, т. II, стор. 6—9.

Назва села	Володар землі	Назва землі	Розмір податку			
			кількість грошей	відер меду	куниць	кусків воску
Грежани	Ходика	Лазаревщина	60	—	2	—
	Олисей	Филиповщина	30	1	2	—
	Ігнат	Онтоновщина	30	1	2	—
	Павло	два лани	60	2	4	—
	Малофей	Трибісовщина	7	4	2	—
	Левон	Ротонувщина	7	8	2	—
	Гринь	Тищинська	7	5	3	—
	Василь	Супруновщина	37	1	2	—
Хлупинці	Ходор	Жеровлевщина	5	12	3	5
	Іван	Белевська	4	5	2	—
	Лука	Хлупинська	5	7	3	—
Солодир	Тиміш	Солодирева	65	1	3	5
	Яким	Лісовщина	45	2	3	1
	Іван	Вопреєвщина	10	16	3	5
Шушковичі	Олисей	Матфеевщина	4	12	2	5
	Русин	Тимовщина	5	5	2	—
	Павло	Глазовщина	30	6	—	—
Мотоловичі	Ігнат	Василевщина	55	3	2	5
	Безнос	Занеевщина	30	—	—	—
	Юшкови	батьківщина	50	2	3	5
	Гаврило	церковна	—	8	—	—

меду і 1—2 куниці. При встановленні розміру оподаткування враховувалась якість орної землі і угідь, особливість господарювання того чи іншого селянина, становище господарства тощо. На жаль, історичні джерела не зберегли подібних даних з інших повітів і волостей України.

В кінці XV ст. литовським урядом було видано українським феодалам Подніпров'я десятки жалуваних грамот, в яких говориться про повинності селян. Так, наприклад, овруцький намісник Р. Горностай в 1493 р. одержав від великого князя Олександра в пожалування господарство Дитятковича на Київщині. В той час це господарство сплачувало дуже великий податок: «дани чотири карамоны меду пресного²³, а две тузини меду²⁴, а три копы грошей, а топор, а стог сена, а коня ставити на неделю к Чернобылю, а служба одна»²⁵. Подібні відомості зустрічаються і в інших документах.

Великий литовський князь Олександр у 1499 р. пожалував І. Пашкевича кількома дворищами в Мельницькій волості Луцького повіту з їх землями, угіддями і повинностями. У жалуваний

²³ Один карамон становив близько 5 відер.

²⁴ Одна тузина становила 5 кг.

²⁵ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 148—149.

грамоті говориться, що селяни «на замок наш Лучоск старосте за полюдьє на город давали по копе грошей з сторожовщиною, и што за дрова на год даивали по двадцати грошей, и жито и овес и сено даивали, а теж, што слуги и люди его на замок кошивали сена»²⁶. Розмір натуральної данини залежав від кількості землі в кожному господарстві. Він становив від 12 до 24 пудів жита і вівса з одного двору.

Великий землевласник Київщини С. Полозович на початку XVI ст. одержав у пожалування від князя Олександра с. Заховичі в Мозирському повіті. У жалуваній грамоті написано: «...штож дей с того села дань на нас идет шесть коп грошей, а три полуколотки меду и ведро меду, а чотыры бобры, а две куницы, а тринадцать грошей воловщины, а два гроши на мерного, а доводничого и тивунщины, и данничого полтретья ведра меду и двадцать грошей...»²⁷. У селі було всього шість господарств, які платили податки. Решта селян користувалася різними пільгами. Отже, кожний оподаткований двір мав платити більше, ніж по копі грошей, по кілька відер меду і давати хутор.

На початку XVI ст. на Київщині навіть слуги були оподатковані і платили подимщину грошима, давали данину медом, хутором, виконували військову службу²⁸.

Ряд цікавих даних про розмір податків на Поділлі міститься в опису подільських замків, проведеному в 1494 р. В ньому говориться, що селяни с. П'ятничан Скальської волості від кожного дворища платили щорічно податок по 10 широких грошей, по бочці вівса, по три третинники пшениці, дві курки, яйця, мед. Селяни с. Білого, розташованого біля м. Смотрича, платили з дворища по 7 грошей і 16 денарів, по півтори бочки вівса, півбочки пшениці, 20 яець, сир. У с. Личкові селяни платили з двору по 7 грошей, по півтори бочки вівса, по три пуди пшениці, 20 яець, сир. Міщани м. Скали, які займалися хліборобством, платили з двору по 8—10 грошей. У Кам'янці-Подільському хлібороби платили з лану по 1 золотому. Всі селяни виконували тяглі повинності при замках²⁹.

З опису Перемишльського староства, проведеного польським урядом в 1494—1497 рр., видно, що основна маса селян платила податок на підставі звичаєвого права, яке називалося там «руським правом». Для прикладу візьмемо лише кілька сіл, селяни яких мали в своєму володінні по одному лану землі. З кожного лану вони платили податки і виконували такі повинності (див. табл. на стор. 182).

Подібні податки та повинності сплачувалися і виконувалися селянами і в інших селах. Як бачимо, в цих селах ніякої системи

²⁶ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 781.

²⁷ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 719.

²⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 329; № 6, арк. 269, 277—279, 280—281; № 8, арк. 319—321.

²⁹ «ЗНТШ», 1895, кн. 3, стор. 5—18.

Назва села	Податок грошима, гроші	Натуральна данина вівсом, колоди	Стація грошима або худобою	Тяглі повинності
Брилинці	8	1	30 грошей	3 дні на рік
Ольшани .	15	1	—	3 дні на рік
Гойське	3	1	1 ялівка з села	—
Яскманичі	10	2	60 грошей	—
Коровники	15	—	—	15 грошей за тяглі дні

в оподаткуванні не було. У кожному селі селяни сплачували податки на підставі традицій³⁰.

Селяни, які користувалися так званим «волоським правом», переважно займалися випасом овець, рогатої худоби і розводили свиней. За користування землею вони були зобов'язані з кожного дворища щорічно платити податок натурою — давати по п'ять баранів і по одній свині. Причому один баран оцінювався в 5—6 грошей, а одна свиня — в 15 грошей. Отже, вони платили щорічно по 40—45 грошей. Селяни давали також з дворища по колоді вівса³¹.

Не було певної системи в оподаткуванні і тих селян, які користувалися так званим «німецьким правом». Це видно з даних таблиці.

Назва села	Одиниця оподаткування	Податок грошима	Натуральна данина вівсом	Інша данина
Вишатичі	півлану землі » »	26—30 грошей	1 колода	1 курка, 10 яєць
Пекуличі		12—15 грошей	0,5 колоди жита, 0,5 колоди вівса	
Цинове		12—16 грошей	$\frac{1}{4}$ колоди вівса	

Важливий фактичний матеріал для дослідження соціально-економічного становища сільського населення північно-західної частини Волині дає люстрація Ратненського староства, проведена в 1500—1512 рр. Реєстр сіл Ратненської і Ветельської волостей свідчить про те, що на час люстрації в старостві сільське населення жило дворищами, володіло державною землею і не було закріпаченим. Майже все населення платило державний податок. Розмір податку залежав від кількості та якості землі.

Селяни цього староства мали у своєму володінні від половини до одного лану землі. Ряд сіл було приписано до Ратненського і Ветельського замків. Там селяни і мусили відбувати тяглі по-

³⁰ «ЗНТШ», 1897, № 5, стор. 1—24.

³¹ Там же.

винності: ремонтувати замки, привозити будівельний матеріал, орати поле, сіяти і збирати зернові культури, косити сіно і т. п. Ці повинності становили близько 6—14 днів на рік. Всі селяни староства відбували повинності на спорудженні греблі, ставків, давали підводи для відправлення зібраної натуральної данини в замки ³².

З опису видно, що селяни платили податок грошима і давали натуральну данину медом і хутром. У підрахунках люстрації усі платежі показані в грошах. Сума податку, сплачувана кожним селом, наведена в таблиці ³³.

Назва села	Кількість дворів	Загальна сума податку			Кількість дворів, які користувалися пільгами
Ратненська волость					
Заставе	14	15 кіп	36 грош.	9 пен.	—
Датин	3	4 »	14 »	—	1
Замшани	10	13 »	2 »	—	1
Дубечне	13	10 »	28 »	—	3
Велунча	12	12 »	10 »	12 »	1
Кортілісі	25	32 »	14 »	3 »	1
Тур	29	39 »	25 »	—	—
Заліши	17	21 »	12 »	9 »	2
Жичище	11	9 »	7 »	—	—
Ветельська волость³⁴					
Щодрогощ	26	27	38	—	—
Вотлі	42	53	19	9	—
Радостав	20	26	32	9	—
Повече	23	27	13	—	—

В опису волостей цього староства є дані про те, скільки податку платив кожний селянин. Деякі селяни давали данину медом спільно, інші — окремо. Податки змінювалися із зміною землеволодіння і землекористування та становища господарства. Селяни, які потрапили в опис, платили податок в розмірі від 30—40 до 60—80 грошей на рік. Деякі селяни користувалися пільгами і ніякого податку не давали. В с. Кортілісах одно дворище платило 5 кіп 28 грошей на рік ³⁵. А селяни с. Самаровичів платили по 20 грошей з двору. У с. Залісах майже всі двори давали по 38 грошей. Слуги с. Глухі платили лише по 6 грошей ³⁶.

³² Опис Ратненського староства 1500—1512 рр., «ЗНТШ», 1898, № 6, стор. 5—40.

³³ Там же, стор. 4—30.

³⁴ Список сіл неповний, тому що в 1500 р. багато їх було спустошено татарами, і вони до опису не внесені.

³⁵ Опис Ратненського староства 1500—1512 рр., «ЗНТШ», 1898, № 6, стор. 17.

³⁶ Там же, стор. 18—19.

Ця відмінність в оподаткуванні також свідчить про глибоку соціальну нерівність серед селян.

Намагаючись збільшити доходи державної скарбниці, литовський уряд у другій половині XV і першій половині XVI ст. став вимагати з державних селян ще вищих податків³⁷. А обурене населення волостей, вважаючи, що збільшення податків залежить від урядовців, писало на урядовців скарги і направляло їх до великого князя. Про опір селян урядовцям ми дізнаємося з великокнязівських грамот. Так, в одній з них (початок XVI ст.) говорилося: «Были нам чолом вси тих волостей (Подніпровських. — Д. М.) наших данники наши, абых мо их при старине оставили, как бывало за предков наших, за великого князя Витовта и Жигмонта, иж они сами собравши грошовые и бобровые куницы отношивали до скарбу нашего, а мед пресный до ключа... давали... нам тым обычаем, што всю тую дань нашу грошовую, медовую и бобровую, и куничную мают нам отдать до скарбу и до ключа нашего всполна подле старого обычная на рок звычайный, а то есть первый рок божего нарочения [25 грудня], другий середопосте [березень], третий великодень [квітень]»³⁸.

Згадки про розмір державних податків на території північної Київщини зустрічаються в багатьох великокнязівських жалуваних грамотах, виданих українським феодалам на землеволодіння і села в 40-х роках XVI ст.

В опису Овруцького повіту 1545 р. вказано кількість дворів і розмір податків з кожного села³⁹.

Наведена нижче таблиця дає уяву про основні податки, які виконувалися селянами Овруцького повіту в першій половині XVI ст. Крім цих податків, селяни платили сребщину, давали стацію, продукти урядовцям, виконували тяглі та ряд інших повинностей.

Про використання праці тяглих селян у державних фільварках в уставній великокнязівській грамоті 1529 р. сказано: «Так жо вси поданые наши, которыи суть повинны службу уставничне служити, то есть люди тяглые, тых оставляем для работ наших дворов, яко пашни и подвод, по старому обычаю; мають служити через год, почавши от весны, коли на ярину починають орати, аж до святого Симона Июды; а от святого Симона, через зиму, державцы дворов наших оставивши людей на дворныи потреби». Тяглих селян урядовці зобов'язували працювати на державних фільварках від 20 днів на рік до 1 дня на тиждень. Якщо вони не виконували своїх повинностей, тоді мусили давати на державні фільварки по бочці пшениці або по свині⁴⁰. За

³⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 1—5; ч. VII, т. II, стор. 1—10; Московский исторический музей СССР, Рукописный отдел, дело № 34, арк. 1—19.

³⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 492, 494.

³⁹ Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, стор. 45—49.

⁴⁰ Акты Западной России, т. II, стор. 196.

Назва села	Кількість димів	Розмір грошового податку з села	Кількість медової данини з села
Хабне	25	9 кіп 20 грошей	19 бочонків ⁴¹ і 1 відро
Патечі	9	10 кіп	—
Виступовичі	8	4 копи	5 бочонків
Білокоровичі	6	4 »	4 бочонки
Велявське	2	—	6 відер
Давидковичі	3	—	3 бочонки
Скороденське	2	—	1 бочонок
Білокурівичі	2	8 кіп	—
Веловське	12	3 копи	4 бочонки
Соколовичі	10	4 копи 30 грошей	7 бочонків
Білі Береги	3	—	6 бочонків
Робовщина	1	—	1 бочонок
Шипиловичі	1	52 гроші	2 відра
Іллінці	10	5 кіп 30 грошей	7 бочонків
Веревиці	6	1 копа 30 грошей	8 бочонків
Воняківщина	1	—	5 відер
Ремезовичі	1	—	1 бочка
Гаврилківці	1	1 копа 30 грошей	1 бочка 3 відра
Собечинів	20	20 кіп	—
Велявське	11	10 кіп 30 грошей	—
Тимошовське	2	—	2 бочки
Клочки	4	2 копи 22 гроші	5 бочок
Сидоровичі	2	—	5 відер
Булгаковичі	4	—	4 бочки
Хочене	24	20 кіп 16 грошей	—

цією уставою навіть великокнязівські путні слуги, мисливці, риболови, бортники, ковалі, які раніше виконували різну службу і ходили у військові походи, тепер були зобов'язані відробляти тяглі повинності в розмірі 20 днів на рік. Крім того, вони щорічно від лану землі платили податок по 1 копі грошей⁴².

Із згаданих нами описів українських замків видно, що на південній Київщині і Брацлавщині жило багато селян, які користувалися пільгами. Часті напади татар примушували населення переселятися з однієї місцевості в іншу, і литовський уряд не міг провадити там точного обліку дворів для оподаткування. Постійні жителі південних повітів сплачували від 6 до 40 грошей податків на рік від двору, а також давали мед, віск, хутро і брали активну участь в боротьбі проти нападів татар⁴³.

На Україні грошові податки носили різні назви. Головний поземельний податок називався подимщина, поданьє, посошне, грошова дань, дякло⁴⁴. Перша згадка про стягнення грошових податків литовськими князями з подільського населення відно-

⁴¹ У бочонку вмещалося близько 5 відер меду.

⁴² Акты Западной России, т. II, стор. 196

⁴³ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9.

⁴⁴ Акты Западной России, т. I, стор. 27, 102—104, 105—106, 192, 195—196.

ситься до останньої чверті XIV ст., коли князь Юрій Коріатович своєю грамотою звільнив населення м. Кам'янця-Подільського від всяких платежів. Але в грамоті підкреслювалось, що через 20 років населення міста мусить сплачувати на користь держави по 20 широких грошей з одного лану⁴⁵.

В XV — на початку XVI ст. на Україні зберігалися старі порядки у стягненні грошових податків з сільського населення. Грошові платежі здебільшого доводилися до всієї сільської общини⁴⁶. Населення села на своїх зборах розподіляло всю суму платежів між господарствами. При цьому враховувалося становище кожного господарства, розмір землеволодіння, наявність худоби, реманенту, кількість людей і т. п.⁴⁷ Община несла відповідальність перед урядом за своєчасне виконання всіх платежів жителями села.

Під час збору податків між населенням і представниками уряду завжди відбувалися сутички: урядовці для поповнення державної скарбниці вимагали з селян гроші, а селяни, не маючи грошей, прагнули розраховуватись натурою⁴⁸. Таким чином, податки збиралися і грошима, і натурою.

Про розмір податків, зібраних з населення Подніпров'я на початку XVI ст., великокнязівський урядовець В. Копоть писав: «На волостех... Днепрских з дани грошовое и медовое, и бобров и с куниц, што до подскарбего пана Федка Хребтовича готовизною дал и на квитанцеи роздал..., тысяча коп без пятидесят коп грошей и без полупяты копы; а бобров карых до подскарбего ж земского дал семдесят и один, а чорных бобров пять; а куниц шерстью сто и девятнадцать. А до ключа Виленского выгнал дани медовое сорок уставов; а до ключа Троцкого выгнал тридцать и шесть уставов, а сто колод без чотырех колод меду»⁴⁹.

Особливо було важко сплачувати грошові податки. В умовах слабого розвитку ремесла і торгівлі, невеликої кількості міського населення селяни не могли дістати грошей. Ринки були заповнені зерном та іншими продуктами сільського господарства, привезеними з сіл і панських маєтків, але покупців було мало. І селяни мусили по низьких цінах збувати свої продукти. В таких умовах, пише Ф. Енгельс, з селянина, свого кріпака, можна було брати не гроші, а насамперед тільки працю або сільськогосподарські продукти, причому селянське господарство, яке велося при дуже важких умовах, давало тільки мінімальний надлишок зверх то-

⁴⁵ М. Baliński і Т. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym*, т. II, Warszawa, 1844, стор. 938, 947, 961, 966, 969, 971.

⁴⁶ Акты Западной России, т. I, стор. 105—106; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 3, 10, 16, 21, 37, 41, 110, 452, 488, 498.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 71—78, 639—645, 705—707, 726—727, 859, 949—950, 1086—1088, 1540.

⁴⁹ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 121.

то, що необхідно було для підтримання жалюгідного існування працівників, що володіли цим господарством⁵⁰.

Литовський уряд для збільшення податків періодично провадив перепис волостей, міст, сіл і дворів. В кожній волості були спеціальні люди, які вели облік додатково освоєних селянами земель і заносили їх в реєстрові книги. В них записувалася назва села, хутора, поселення, дворища, двора, які освоювали орні землі і угіддя⁵¹.

Облік сільського населення був необхідний тому, що не всі люди оподатковувалися. Майже в усіх волостях були села, населення яких поділялося на вільних і покріпачених селян. В книги записувалися всі селяни, які користувалися державними землями і сплачували податки. Правда, до книг іноді заносилося й покріпачене населення, яке продовжувало виконувати державні повинності. Звільнені від державних платежів покріпачені селяни в книги не записувалися⁵².

За виконання податку відповідала община і сільський староста. Тому община була заінтересована в тому, щоб усі селяни господарювали і мали змогу сплачувати податки. Коли якийсь селянин на час сплати податків тікав з села, община мусила колективно виконувати за нього всі платежі. Це зобов'язувало общину завжди уважно стежити за господарською діяльністю кожного селянина.

Великі литовські князі часто віддавали окремі волості крупним литовським і українським феодалам у тимчасове користування, яке тоді носило назву «держание» або «кормление». Феодали згідно з великокнязівськими грамотами діставали право стягати з місцевого населення всі податки і розпоряджатися ними⁵³.

Виконуючи державні податки, селяни обурювалися додатковими платежами, яких вимагали державці, і відмовлялися їх сплачувати⁵⁴. Боротьба селян проти державців особливо загострилася в першій половині XVI ст., коли майже в кожній волості був поставлений великокнязівський намісник, який використовував свою посаду для власного збагачення⁵⁵.

Частина стягнених з селян державних платежів державці

⁵⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 248.

⁵¹ Писцовая книга Пинского староста, т. II, стор. 460—468; М. В. Довнар-Запольский, Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в., стор. 27, 60, 103, 104.

⁵² Акты Западной России, т. II, стор. 2, 6, 28, 33—36, 66, 99, 135, 140.

⁵³ М. В. Довнар-Запольский, Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в., стор. 92—123; Акты Литовско-Русского государства, в. 1, стор. 173, 179—180; Акты Западной России, т. II, стор. 2—3, 28—33, 64—65.

⁵⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 4, 5, 6; Акты Западной России, т. II, стор. 23, 28, 33, 64—65; 182—185.

⁵⁵ Акты Литовско-Русского государства, в. 1, № 162; Акты Западной России, т. I, стор. 102—104, 150—151.

залишали в себе, а решту відправляли у Вільно⁵⁶. В середньому близько половини всіх зібраних грошей і продуктів залишалось в розпорядженні державців. Коли на території волості появлявся великий князь з придворними для огляду замків, державних дворів і розгляду судових скарг, місцеве населення було зобов'язане утримувати прибулих на свої кошти⁵⁷.

Державні податки на території України носили різні назви, що залежало від місцевих традицій, характеру данини, розташування земель, їх економічного становища, а також від особливостей господарювання сільського населення. Вкажемо головні з них.

Поголовщина. В XV ст. поголовщину давали данники, тяглі та інші селяни і жителі міст, які володіли і користувалися державними землями. Загальний розмір поголовщини був визначений ще при Вітовті, але він на протязі століття зазнавав деяких змін. Якщо раніш одиницею оподаткування був голова двору, то згодом за основу бралось ланове господарство. Поголовщина стягувалася з кожного селянського двору грошима, іноді зерном, медом і хутром. У великокнязівській жалуваній грамоті, виданій в 1496 р. князю Т. Капусті, говориться, що йому дане дворище Лопати, в якому жила одна родина. Він одержав його «зо всіми землями пашними, и бортными, и сеножатми, и з озеры, и з реками и з береги бобровыми... и поголовщину з тых людей отпустили есмо ему»⁵⁸. В документах поголовщина часто називається подимщиною.

В кінці XV — на початку XVI ст. майже вся Чернігівщина була приєднана до Росії. Це приєднання було в 1503 р. закріплено угодою про перемир'я між Росією і Великим князівством Литовським. З того часу там введено новий податок, який збирався з населення і відправлявся в скарбницю Російської держави.

На початку XVI ст. литовський уряд запровадив на території Литовської держави новий поголовний податок з усього населення. В спеціальній постанові уряду говориться: «А то тым обычаем тая поголовщина маеть дана быти: каждый пан и каждый владник з головы своее и з жон и з детей своих маеть дати по золотому, то есть по полукопе грошей. А каждый шляхтыч, естли бы был не владник, с себе и з жоны и з детей своих по два грошы. А с каждого человека простого, вольного и невольного, и з жон и з детей их, с каждое души по грошу. А з дворных слуг, с каждого пана и боярина, колько бы хто кольве их мел, с шляхтыча по два грошы, а с простого человека и служного слуги по грошу»⁵⁹. Отже, ця поголовщина була накладена на все насе-

⁵⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 15, арк. 172; Акты Западной России, т. II, стор. 88—100.

⁵⁷ Акты Западной России, т. II, стор. 113—114; М. К. Любавский. Областное деление, додаток, № 25, 26.

⁵⁸ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 328.

⁵⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1024—1026.

лення з визначенням суми для кожного жителя. Поголовщина була диференційована: багаті платили по тридцять грошей з чоловіка, а простий селянин давав від голови двору по одному грошу. Поголовщину з феодалів і державних селян збирали урядовці і відправляли у Вільно. Закріпачені селяни мусили сплачувати її своїм панам, а останні здавати до великокнязівського скарбу. Зібрані кошти витрачалися на підготовку до війни. Згодом цей податок був об'єднаний з сребщиною і стягався одночасно. Сума податку також мінялася в залежності від рішення уряду.

Йдучи на уступки волинським феодалам, литовський уряд у 1509 р. дозволив землевласникам самим збирати у своїх селян ці платежі. У великокнязівському привілеї про це сказано: «Нехай они з слуг и з людей своих, хто в головщину упадет, сами головщину на слугах и на людех своих берутъ, а старостам и наместником нашим не надобе з их слуг и з людей головщины брати»⁶⁰.

Подимщина. Цей податок збирався великокнязівськими урядовцями на Київщині і Поділлі. Сама назва говорить про те, що населення сплачувало його від диму. Якщо у дворищі було кілька хат, де жили окремі сім'ї, вони мусили давати подимщину від кожного диму. Подимний податок, як і поголовщина, накладався на село. Сільські старости розподіляли його на двори. У «розметі» і «розрубі» брали участь всі селяни, а тому нерідко враховувалися можливості кожного селянина виконати дані платежі⁶¹. На Київщині, наприклад, селяни зобов'язані були платити подимщину грошима і натурою⁶². Переважно ж подимщина збиралася грошима. Визначеної норми цього податку не було.

На початку XVI ст. звягольський намісник Яцько Меж захопив в Овруцькому повіті велике дворище Ларивона і Янка Давидковичів. Це дворище було закріплене за ним великокнязівською грамотою. В ній говорилося, що воно до пожалування платило в Овруцький замок подимщину грошима, давало данину 36 відер меду, виконувало при замку тяглі повинності «по три дни орати и жати жита, ...сена косити, и молотити ходят, и лед колють, и город городять»⁶³. Але в документі зовсім не згадується про розмір подимщини.

Подимщина на Київщині збиралася у великокнязівську скарбницю з усього сільського населення як з державних, так і з закріпачених селян. Данники і тяглі селяни були зобов'язані щорічно платити подимщину грошима в сумі від 4—6 до 30 і більше грошей. В селах Тепсєєві, Соколчо, Головчині, Почуйкові, Євдадієві, Іноходківці та інших жили слуги, які ще з часів

⁶⁰ Акты Западной России, т. II, стор. 65.

⁶¹ Акты Западной России, т. II, стор. 28; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 218—225; 553, 575—644, 645.

⁶² Там же.

⁶³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 196—197.

Вітовта платили подимщину на третій рік. А під час війни вони повністю звільнялися від усіх податків. Більшість сільського населення Київщини давала з кожного двору данину від 2 до 5 відер меду, по кілька куниць, від 20 до 60 і більше грошей⁶⁴. Розмір подимного податку також залежав від стану господарства, давніх місцевих традицій, кількості і якості землі, якою воно користувалося. Бували випадки, коли селяни спільно общиною мусили сплачувати податок за пусті двори, господарі яких переселилися в іншу місцевість⁶⁵. Отже, під назвою подимщина на Київщині розумівся грошовий податок, який вимагався з усього сільського населення⁶⁶.

Державні селяни платили подимщину у великокнязівську скарбницю до того часу, поки зберігали свою особисту незалежність. З захопленням їх земель феодалами подимщина перетворювалася в грошову феодальну ренту, а селяни ставали кріпаками.

Воловщина. Назва воловщина найчастіше зустрічається в актах, які мають відношення до Волині. Сама назва говорить про те, що цей податок сплачувався селянами від вола. Вітовт у 1407 р. видав привілейовану грамоту пану Іллі Вячкевичу, якою дав йому на Волині ряд сіл. В грамоті говориться: «З нашео ласки для его вернои службы отпустили есмо воловщину и ям вечно пану Ильи и его близким»⁶⁷.

Литовський великокнязівський уряд у 1506 р. видав магнату К. Острозькому жалувану грамоту, якою звільнив багато його селян від сплати воловщини. В грамоті говориться: «В Острозе и в Полоном, и в Дубне, и в Звягли, и в Чуднове, и в Турове, и в Здетеле, в тых его замках и в иных его дворех, которые он где мает у отчине нашео..., завжды за предков наших воловщину даивали, мы з особливое ласки нашео и теж для его службы воловщину людем его и теж людем бояр его отпустили: вжо от тых часов люди его и теж люди бояр его воловщини не мають давать нам и нашим наследником вечно»⁶⁸.

У 1509 р. великий литовський князь Сигізмунд спеціальним привілеєм звільнив усіх феодално залежних людей Волині від воловщини і дозволив феодалам брати з селян всі платежі на свою користь. У привілеї говорилось: «Отпустили есмо им з их людей воловщину по всей Волынской земли, которую ж воловщину здавна, за предков наших, люди их даивали; а пожаловали и отпустили есмо им вечно на веки вечныи, и тое воловщини мы вжо господарь не маем з людей их брати, а ни

⁶⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9; Южнорусские грамоты, т. I, стор. 167.

⁶⁵ Акты Западной России, т. I, стор. 37—38, 102—104, 192—198; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 2—5; ч. VII, т. I, стор. 119—149.

⁶⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9.

⁶⁷ Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 2—3.

⁶⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 319—321.

потомкове наши...»⁶⁹. Іноді в документах цей податок називався «подать», «подачки», «поплатки», «дань». По суті це один податок⁷⁰. Його виконували державні і частково покріпачені селяни та трудяще населення міст. Збирали податок спеціальні «бирчи» і відправляли його у великокнязівську скарбницю. В основному воловщина збиралася з населення грошима. Вона становила від 20 до 30 і більше грошей з півланового і ланового двору. Під назвою воловщина також стягався податок худобою: селяни мусили давати з кожного двору на державу $\frac{1}{10}$ частину від волів, овець, свиней та різні продукти. Все це йшло на утримання великокнязівського двору, коли князь жив у Луцьку. А якщо він не приїжджав, тоді цю данину староста відправляв у Вільно⁷¹.

Серебщина. Це один із давніх податків. Він бере свій початок від часів татарського іга, коли ханські баскаки стягали з підвладного їм населення данину срібними грошима. У другій половині XIV ст. населення Поділля платило данину татарам сребром⁷². В Литовській державі такий податок періодично збирався з усього населення в XV і першій половині XVI ст. Серебщина витрачалась на військові потреби⁷³. В. Пічета цілком правильно підкреслював, що запровадження грошового податку — серебщини — свідчило про істотні зміни в самій структурі господарства, про початок розкладу натурального господарства і вкорінення в нього товарно-грошових відносин⁷⁴. В XV ст. серебщина ділилася на велику і малу. Крім того, вона поділялася на тимчасову і періодичну. Тимчасовою серебщиною називався збір грошей для підготовки до війни: для придбання зброї, пороху, коней, возів, продуктів харчування, фуражу. Ці гроші йшли також на виплату жалування найманому війську тощо. Податок цей платили державні і покріпачені селяни. Його платили й феодала, які не відбували військової служби. Періодична серебщина стягалася раз у два-три роки. Це залежало від рішення великокнязівського уряду. Селяни Волині і київського Полісся платили серебщину від сохи, волів, коней, дворощ і дворів⁷⁵.

Готуючись до війни проти татар, які особливо посилили свої агресивні дії в другій половині XV ст., литовський уряд у 1473 р. видав постанову, якою зобов'язав землевласників і селян платити серебщину: від лану з волами по 9 грошей, від

⁶⁹ Акты Западной России, т. II, стор. 66.

⁷⁰ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 553, 575, 644, 645.

⁷¹ Акты Западной России, т. II, стор. 64—65; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 217—237.

⁷² Акты Западной России, т. I, стор. 21.

⁷³ Там же, т. II, стор. 9—10, 18—19, 113, 386.

⁷⁴ В. И. Пичета, Феодальное поместье в XV—XVI вв. в Великом княжестве Литовском, «Ученые записки Института славяноведения», 1951, кн. 4, стор. 245—253.

⁷⁵ Акты Западной России, т. II, стор. 8—10, 18—19, 113, 386.

лану з одним конем по 4^{1/2} грошей, від лану без тяглової сили по 4 гроші. З міського населення сребщина стягалась в розмірі від 3 до 15 грошей⁷⁶.

Про розмір і час виплати сребщини у великокнязівській грамоті від 1507 р. говориться: «... положили на всю землю, отчизну нашу, Великое княжество Литовское, и теж по украинным городом, как на духовных, так и на светских, сребщизну, от каждое сохи воловое по пятнадцати грошей, а от коньское по полосу гроша, а от человека, который сох не мае, от земли по шести грошей, а от огородника по три грошы»⁷⁷. В середині XVI ст. сребщина стягалась з населення «с каждое службы, волоки оселое по тридцати грошей, з огородников по три гроша, а з дымов киевских, вольнских, русских, поднепрских и польских с каждого дыму по петнадцати грошей»⁷⁸. Якщо в XV ст. цей податок збирався з населення один або два рази на десятиліття, то в кінці XV і особливо в першій половині XVI ст. литовський уряд стягав його значно частіше. З державних селян збирали його спеціальні «бирчи», які були при волосних старостах і намісниках. З феодально залежних селян сребщину збирали самі феодала і відправляли її до великокнязівської скарбниці⁷⁹. Населення південних волостей Київщини, Брацлавщини і всієї Переяславщини сребщини не платило. Воно було звільнене від цього податку тому, що брало активну участь в боротьбі з татарами.

Ординщина. Цей податок платило населення Східної Європи ще татарам. На вимогу золотоординського хана та його баскаків населення мусило давати данину в Золоту Орду грошима, хутром, хлібом, медом⁸⁰.

Литовський уряд збирав ординщину з сільського і міського населення грошима і хутром. Ординщина доводилася до повітів або волостей. Волосні старости розподіляли її по селах, а сільські общини — між дворищами і дворами. За своєчасний збір цього податку відповідала вся волость⁸¹. Ординщина часто збиралася з населення разом з сребщиною. Точних даних про розмір цього податку і його призначення не виявлено. Але з окремих згадок можна лише вважати, що ординщину сплачувало все населення. Збиралася вона за рішенням уряду, а зібрані кошти відправлялися в державну скарбницю. Частина зібраних платежів литовський уряд відправляв у вигляді подарунків кримському хану. Про відправку з Литовської держави ординщини в Крим великий литовський князь у 1502 р. в

⁷⁶ Акты Западной России, т. I, стор. 8—10, 215; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1033, 1050.

⁷⁷ Акты Западной России, т. II, стор. 9, 18.

⁷⁸ Русская историческая библиотека, т. XXX, стор. 415.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Акты Западной России, т. I, стор. 21.

⁸¹ Там же, т. I, стор. 344—345; т. II, стор. 90—92, 216.

своєму листі до хана Манглі Гірея писав: «Яз к тебе, брату своєму, киевського свого воеводи Дмитрея Путятича сына борзо отпушу со многими поминки; и те многие поминки и куны, которые мне к тебе к брату своєму послати, твой человек Козей-Бердей видел, и в Киев те поминки и куны посланы; своего человека спросив верь ему; а Илязь толмач от нас учнет говорить, то наши речи, верь ему»⁸².

На Подніпров'ї населення давало ординщину тоді, коли не платило сребщини. З інструкції великого литовського князя Сигізмунда земськомускарбнику Горностаю видно, що ординщину платило все населення: землевласники, міщани, державні і покріпачені селяни⁸³. За своєчасний збір ординщини відповідали старости і державці. У 1518 р. князь Сигізмунд писав до кременецького намісника Б. Боговитиновича: «Коли плат положим на все панство Великое князство Литовское, тогда в волостных людей маеть нам сребщину давати, а з места ординщину, также и сребщину и который колве плат положили»⁸⁴.

Ординщина, безперечно, могла витрачатися на військові потреби: утримання армії, оборону від нападів німецьких лицарів, татар, підготовку до війни проти Росії і т. д. Ці платежі були дуже великими і непосильними для населення. Тому селяни і міщани часто писали скарги до литовського князя і просили звільнити їх від цих платежів. Багато населення тікало на південь, щоб не платити цього податку.

Стація. Так називався податок продуктами, який виконували селяни для забезпечення великого литовського князя і його двору харчами, фуражем, квартирами і підводами під час його переїздів по території князівства. В кожному повіті були завчасно спеціально визначені міста, куди міг прибути князь⁸⁵. У великокнязівському привілеї від 15 жовтня 1432 р. говориться, що населення волості мусило доставляти стацію щороку у ті міста, куди міг прибути великий князь. У жалуваній грамоті великого литовського князя Казимира 1447 р. підкреслюється, що стація була стародавнім податком. Переважно вона йшла в державні склади⁸⁶. Цей податок в Литовській державі зберігався до Люблінської унії 1569 р.

В документах стація називалася «яловщина», «коровщина», «болкуновщина», «мязлево» (з литовської мови—податок), «вепровщина» (свинина), «поборье»⁸⁷.

⁸² Акты Западной России, т. I, стор. 344—345; т. II, стор. 86—89.

⁸³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 82, 83; № 15, арк. 102—103.

⁸⁴ Там же, № 7, арк. 392—393; № 11, арк. 7—8; № 12, арк. 190, 225—226.

⁸⁵ Там же, Книги судових справ, № 27, арк. 83.

⁸⁶ Белоруссия в эпоху феодализма, т. I, стор. 126.

⁸⁷ Акты Виленской комиссии, т. XIII, Вильно, 1886, стор. 378; т. XIV, Вильно, 1887, стор. 117, 208—209.

В опису Київської землі 1471 р. говориться, що місцеве населення ще при Вітовті платило «болкуновщину» на приїзд великого князя⁸⁸. Села, які належали до Житомирського замка, давали «болкуновщину» як постійний податок. «А вси тые люди данники, — говориться в люстрації, — и поляницы болкуновщину дают с вола по три гроши»⁸⁹. На Волині в кінці XV ст. стація стягалася з селян «за яловицу або за вепра по двадцати прошей»⁹⁰. Збиралася вона натурою в різні пори року. Зібрану стацію самі селяни відправляли в розпорядження волостного старости. З волості вона на підводах селян направлялася в замки або у Вільно до «скарбу»⁹¹. У рішенні Віленського суду 1514 р. записано: «Мязлеву люди волостныи завжды на господаря его милость до Вильна великоденную и о божьем нроженьи, подле их давного обычая, дають»⁹². І хоч великий литовський князь приїздив на Україну дуже рідко, населення мусило завжди сплачувати стацію. На жаль, нам майже невідомий розмір стації, яку давав кожний селянський двір. В документах згадується, що волость давала протягом року по кілька волів, корів, свиней, овець і т. д. Селяни давали «з дыму по куряти и по десяти яець», і вони активно боролися за те, щоб не виконувати цей податок⁹³. Коли ж великий князь не приїздив, старости вимагали від населення давати стацію грошима: за вола 60 прошей, за ялівку — 20—30 прошей, за кабана — 8—20 грошей, за барана — 4 проші, за гуску і прош⁹⁴. Звідси видно, що стація також була податком, який платило в основному трудяще населення. Литовський уряд витрачав її на утримання державного управління, підготовку і ведення війн, виплату кримському хану подарунків, влаштування банкетів, придбання коштовних речей, на спорудження великокнязівських палаців.

На Волині і Київщині населення було зобов'язане давати великокнязівським, татарським, турецьким та іншим послам підводи, фураж і супроводжувати їх. У підтверджуючому привілеї, виданому литовським князем Сигізмундом у 1529 р. Києву, говориться: «А што люди церковные, и князьские, и панские, и боярские стерепивали недели в Чернобиле, и подводы даивали во воеводам и послам, и гонцом нашим и татарским: мы им и людем их, з ласки нашео, то вечно опустили»⁹⁵.

Нарешті, на Україні в деяких волостях населення платило

⁸⁸ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 2—9; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 16, арк. 33.

⁸⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 5.

⁹⁰ Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 92.

⁹¹ Акты Западной России, т. II, стор. 112—114.

⁹² Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 118.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1144—1145; Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 92.

⁹⁵ Акты Западной России, т. II, № 164.

ясак, татарщину, ямщину та інші податки, про які дані певне пояснення дуже важко через відсутність відповідних документів⁹⁶.

Таким чином, селяни за користування орними землями, лісами, сіножатями, водами, пасовищами, за полювання, збирання меду, фруктів мусили давати державі жито, пшеницю, масло, яйця, мед, віск, хутро, рибу, овес, сіно, дрова. Такий вид натуральних платежів називався «дякло», «дякольные доходы», «доход панский», «податок», «подачки», «дань», «данина», «жито дякольное», «дякло пшеничное», «дякольный овес», «ячмень», «сено», «насеня лняное», «конопли», «хмель», «дрова». Населення, яке сплачувало данину, називалося «данники», «дякольные люди», «подякольные», «подданные», «дяклые»⁹⁷. Ці натуральні платежі в основному збиралися з данників і тяглих людей. Коли данники жили далеко від державних замків і великокнязівських маєтків, уряд дозволяв їм замість данини натурою вносити відповідну суму грошей⁹⁸. Якщо селяни самі не встигали своєчасно виконувати податки та інші повинності, у волості приїжджали спеціальні великокнязівські урядовці, які примушували населення виконувати всі повинності⁹⁹. Нерідко вони залишалися тут по кілька тижнів на утриманні місцевого населення, яке називало їх «лежнями».

На початку XVI ст. державні податки стягалися з кожного ланового сільського двору в середньому за такими нормами в грошах: полюддя — 5—20 грошей; поземельне — 10—30 грошей; за один віз сіна — 2—3 гроші; пригони — 2—5 грошей; за перепис — 2 гроші; за барана — 12 грошей; за одну бочку вівса — 6 грошей; за тяглові дні — від 12 до 30 грошей і т. д. Треба відмітити, що городники, загородники, сусідки та інші збіднілі селяни, які користувалися лише одними городами і невеликою ділянкою землі, сплачували від 2 до 30 грошей¹⁰⁰.

⁹⁶ Акты Западной России, т. I, стор. 125, 151, 212, 219, 344; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 147; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9.

⁹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги переписів, № 5; Акты Виленской комиссии, т. XIII, стор. 46, 312, 378, 419, 432, 462; т. XIV, стор. 8, 12, 22, 102, 175, 177, 192, 208, 223, 226, 230, 252, 268, 280, 312, 333, 473, 497; Археографический сборник, т. I, стор. 32, 33, 45; т. III, стор. 12; т. VII, стор. 11; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 1—12; ч. VII, т. I, стор. 301; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 412; Книги переписів, № 5, арк. 204, 221.

⁹⁸ Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 124—125, 145—146, 158—161, 174; Акты Западной России, т. II, стор. 33—39, 113, 123; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 88—100, 148.

⁹⁹ Акты Западной России, т. II, стор. 99; П. Г. Клепатовский, Очерки истории Киевской земли, т. I, стор. 89—90.

¹⁰⁰ Акты Западной России, т. I, стор. 48, 196; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 169—171; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—10; Акты Литовско-Русского государства, т. I, № 17; Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I, стор. 17, 504—505; Українські грамоти, т. I, стор. 35; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ

З документів видно, що всі натуральні і грошові доходи Литовської держави з сіл поступали у волості, з волостей у повіті і зосереджувалися в замках. Частина їх за дозволом великокнязівського уряду витрачалась на жалування місцевим урядовцям, утримання гарнізонів, подарунки посланцям, виплату «упоминків» кримській татарській орді і т. д.

Більшість натуральних та інших податків повітові старости і воеводи відправляли на селянських підводах у Вільно і Трони. Там вони поступали у державну скарбницю і записувалися у приходні книги. Відав ними державний скарбник. Він же за розпорядженням великого князя або ради панів видавав з державної скарбниці гроші, зерно, мед, хутро, готові ремісничі вироби і т. д. тим, кого жалував князь. Всі витрати також записувалися в спеціальні книги.

За період, який досліджується в монографії, збереглася лише одна скарбова книга. В ній містяться деякі дані про доходи і витрати Литовської держави на початку XVI ст.¹⁰¹ З опублікованих документів відомо, що Литовська держава з серпня 1510 до квітня 1511 р. одержала понад 10 тис. кіп прошей доходу. З 1511 до 1514 р., за два з половиною роки, в скарбницю надійшла понад 21 тис. кіп прошей¹⁰².

В документах є дані, які свідчать про грошові витрати Литовської держави. Так, наприклад, з 1503 до 1508 р. лише на дипломатичні зносини з Кримською ордою було витрачено 12 417 кіп грошей. За ці ж роки на дипломатичні справи з Заволзькою, Ногайською, Казанською і Кримською ордами було витрачено понад 17 тис. кіп прошей¹⁰³. Для того часу це була величезна сума, за яку можна купити понад 8 тис. коней або корів. Загалом доходи Литовської держави витрачались на пожалування урядовцям і великим феодалам, ведення війн і утримання армії, на дипломатичні переговори і подарунки, на спорудження оборонних замків і прокладання шляхів, утримання великокнязівського двору і банкетів, на викуп з татарського полону і т. д.

Численні фактичні дані свідчать про те, що на Україні в кінці XV — першій чверті XVI ст. 75—80% сільського населення становили селяни, які особисто ще не були закріпаченими. Вони володіли і користувалися державною землею, займалися сільським господарством і промислами. В свою чергу, державні селяни поділялися на ряд груп, які мусили платити різні податки.

№ 2, арк. 43; Книги записів, № 6, арк. 559; № 8, арк. 412; Писцовая книга Пинского староства, ч. I, стор. 5—6, 6—7; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 337—340, додаток, № 12.

¹⁰¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 12. Вона опублікована М. Довнар-Запольським у збірнику документів під назвою «Литовские упоминки татарским ордам», Симферополь, 1898.

¹⁰² М. В. Довнар-Запольский, Литовские упоминки татарским ордам, стор. 14—15.

¹⁰³ Там же.

Заможні селяни-слуги мали по 1—2 лани землі і на час виконання військової служби звільнялися від податків. А коли військової служби вони не виконували, то musили щороку давати з ланового господарства такі податки: від 2 до 5 відер меду, від 12 до 24 пудів вівса або жита, 1—2 куниці, від 20 до 90 і більше грошей¹⁰⁴.

Данники і тяглі селяни платили з ланового двору податок: від 2 до 6 відер меду, від 12 до 24 і більше пудів зерна, 1—2 куниці, від 30 до 120 і більше грошей. Крім податку, тяглі селяни musили відбувати трудові повинності у замкових і державних господарствах — від 14 днів на рік до одного дня на тиждень¹⁰⁵.

Незакріпачені сусідки, підсусідки, городники, загородники, коморники та інші збіднілі селяни мали по 2—5 моргів землі, платили по 1—2 відра меду, по 1 куниці, іноді давали зерно, платили від 2 до 20 і більше грошей податку з сім'ї. Коли ці селяни жили поблизу замків і великокнязівських господарств, урядовці зобов'язували їх виконувати тяглі повинності по кілька днів на рік.

Якщо порівняти всі ці платежі і повинності з тими, які виконувалися селянами в кінці XIV — на початку XV ст., можна зробити висновок, що вони протягом століття зросли у два-три рази. Збільшувалися також і тяглі повинності селян. В деяких місцевостях вони зросли майже в чотири рази.

2. ЗРОСТАННЯ ФЕОДАЛЬНОЇ РЕНТИ

З розвитком феодально-кріпосницьких відносин збільшувалася кількість покріпачених і закабалених селян. Фактично вони користувалися своєю спадковою землею, яку загарбали у них феодалі. І феодалі вдавалися до позаекономічного примусу — селяни ставали особисто залежними від номінальних землевласників.

«За таких умов, — пише К. Маркс, — додаткову працю для номінального земельного власника можна вивушити з них тільки позаекономічним примусом, якої б форми не набирав останній»¹⁰⁶.

На відміну від державних селян, які платили податки, покріпачені селяни musили давати власникам землі натуральну

¹⁰⁴ Акты Западной России, т. I, стор. 21, 63, 81—83, 92, 104, 152, 195, 223—225; т. II, стор. 8—28; Акты Литовско-Русского государства, в. I, № 158, 187; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 761—782; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 1—5; ч. VII, т. I, стор. 48, 90, 96—101, 117—122, 143—184, 589, 594—598, 601—604, 608—610, 629—646; ч. VII, т. II, стор. 1—35; Ф. И. Леонтович, Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI ст., «Киевские университетские известия», 1861, № 11, стор. 23—42.

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ К. Маркс, Капитал, т. III, стор. 796.

і грошову ренту, відбувати панщину та виконувати ряд інших повинностей.

Феодалні повинності зводилися в основному до таких основних форм: натуральної та грошової ренти і панщини.

Про стягнення землевласниками натуральної і грошової ренти з селян ясно говориться в кількох урядових жалуваних грамотах, виданих землевласникам ще в другій половині XIV ст. Так, польський король Казимир у 1349 р. пожалував свого слугу Івана в Перемишльській волості дворищами Занево і Микитино з багатими угіддями і дозволив йому розпоряджатися цим володінням як своєю власністю. Одночасно король звільнив жителів цих дворощ від державних платежів і дозволив своєму слугі збирати їх для себе¹⁰⁷. У 1377 р. галицький князь Владислав Опольський дав своєму слугі Л. Волошину земельне володіння по р. Тернаві. Волошин дістав право збирати з пожалуваного населення всі платежі для себе. Але за кожного селянина він мусив щороку платити у державну скарбницю «по два гроша широкая»¹⁰⁸. В жалуваній грамоті польського короля Ягайла, виданій в 1399 р. Х. Чемеричу на села Надієво і Кропивники в Галичині, вказується, що ці села, селяни та їх землі переходять в повне розпорядження феодала з усіма натуральними і грошовими повинностями. Йому дозволялося їх «замінити, продати», а з селян брати всі платежі¹⁰⁹.

До наших часів зберігся запис повинностей селян київського Полісся 1415 р., де йде мова про залежність кількох сіл від Київської Софійської митрополії. Там говориться: «А се софійськми люди, дань дають на празник пречистой богоматери: на имя истобчане и нежиловци — 2 колоди меду; у Новом селе Микула с сыном да Облетковичи дають 9 ведер меду; в Осечи Павел с детми и с Армаком дають 9 ведер меду; Дедковичь дають 4 ведра меду; у Хухори Левон Станеевичь дають 4 ведра меду. Кузма дають 4 ведра меду; в Унина Павел дають корайман меду, Захарья дають корайман меду...; у Кодне Петр Дияков 2 кораймоны меду дають; у Истобках Ондрейко 4 ведра меду дають; у Святошичох корайман а ручьку меду дають... А з Романова и деть, за Чюдновым, 50 гроши. У Чюднови з Дедковщины — 3 ведра меду. У Шумску Подертовьщина земля, а с ней ходить 2 ведре меду. У Новом селе Ондreeвы дети дають ведро меду. У Княжичох земля бортная, а с ней корайман меду, и бобровыя гоны, и став. У Сакольчи — 3 кораймоны меду... У поли у Дорькове, у Скочищох, у Водотыйне, у Вельи 6 карайманов меду... У Демидови Глуховичи дають карайман меду. У Жюкини з Выполозовьское земли три кади меду дають...»¹¹⁰. В документі згадується, що в інших селах селяни давали мед

¹⁰⁷ Українські грамоти, т. I, стор. 3—4.

¹⁰⁸ Там же, стор. 23—24.

¹⁰⁹ Там же, стор. 59.

¹¹⁰ Акты Западной России, т. I, стор. 37—38.

і платили тивунщину, але не говориться про її розмір. Цілком можливо, що в той час селяни більше ніякої ренти і не виконували.

У 1427 р. князь Долгодат Долгодатович подарував київському Миколо-Пустинському монастирю землю Конона Толстолеського. В грамоті сказано, що з цієї землі «идет колода меду». Земля відписана «с всіма пошлинами, з бобры, и с куніцями, и с полюдьем»¹¹¹.

Протягом 30—50-х років XV ст. литовськими князями Свидригайлом, Казимиром та іншими було видано дуже багато жалуваних грамот українським феодалам на землеволодіння, села і селян. В усіх грамотах указується земля, яка жалується, а місцеве населення зобов'язується виконувати всі грошові, натуральні та інші повинності феодалам¹¹².

У підтверджуючій великокнязівській грамоті, виданій у 1468 р. Онуфрійському монастирю на села Комаровичі, Гридково, а також селян, орні землі, угіддя та інші володіння на Поліссі, говориться, що залежні від монастиря селяни повинні платити данину медом, хмелем, давати гроші.

Розмір цих повинностей видно з даних таблиці.

Прізвища селян	Розмір землекористування	Данина медом, пуди	Данина хмелем, бочки	Грошова рента, гроші
Старей	2 лани	22	2	117
Ягнельковичі	1 лан	10	2	110
Селютини	1 »	10	2	90
Данилко	1 »	10	2	26
Своробєви	півлану	5	1	55
Данилко	»	—	—	30

У грамоті названо ще ряд прізвищ залежних людей, але не говориться про розмір феодальних повинностей. Загалом вказується, що монастир володів селами, землями, «людми з пашнями и з сеножатми, и з данники, з медовою данью, и серебряною, и со всіма пошлинами» та іншими повинностями. Скільки днів панщини відбували ці селяни, в грамоті не вказано, але всі селяни були передані монастирю в повне володіння «и судить и радить»¹¹³. Пан Я. Немирович у 1469 р. відписав своє поліське володіння спадкоємцям. У відписній грамоті зазначалося: «... ино тые люди мають платити циншу по 20 грошей и по дву корци овса, и по двою кур, и по полукопью яець...». Там також підкреслюється, що вони мусили відбувати панщину

¹¹¹ Українські грамоти, т. I, стор. 108.

¹¹² Там же, т. I, стор. 65, 69, 70, 74, 75, 76, 79—86, 88.

¹¹³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 21.

«подлуг обычая земли»¹¹⁴. Таким «обичаем» була одноденна панщина, але землевласники завжди зобов'язували селян виконувати і ряд інших повинностей.

В 1480 р. князь Ю. Гольшанський видав підтверджуючу грамоту Київському Печерському монастиреві на право володіння землями і людьми в Глуській і Поріцькій волостях. В ній говориться: «Иж тые люди продкове наши и отцы наши придали светой богородици Печерской, а люди на имя Иванищевичи, и з землею, и з данью у Глуской волости, давати им мера меду¹¹⁵, а рубль грошей литовских; а в Поречьи також Андрея, и з землею, и з данью, а давати ему полмеры меду, а полтина прошей литовских»¹¹⁶. Отже, такі повинності виконувалися селянами на монастир ще в середині XV ст.

Литовський князь Олександр у 1493 р. своєю грамотою підтвердив право пана Горностаєя володіти великим дворичем селянина Дитялковича на Поліссі. У грамоті сказано, що двориче платило Горностаєю натуральної ренти «четыре корамоны меду пресного, а две ведре, а две тузины меду, а три копы грошей, а топор, а сена стог»¹¹⁷. Це двориче мало в своєму користуванні близько трьох ланів землі, а тому мусило виконувати таку велику натуральну і грошову ренту.

На початку XVI ст. князь Олександр пожалував пана Дмитра Олександровича в Житомирському повіті с. Романовом, в якому було 18 селянських дворів данників і тяглих. Вони були зобов'язані давати натуральну ренту панові «... сорок ведер меду пресного, а двадцать лисиц» і багато грошей. Селяни передавались в кріпосницьку залежність і мусили відбувати панщину стільки днів, скільки вимагав землевласник¹¹⁸.

У 1501 р. київський боярин Я. Меж одержав від литовського князя Олександра в пожалування в Овруцькому повіті два селянських двори — Ларивона и Янка Давидковичів, які мали в своєму володінні один лан землі. У жалуваній грамоті вказується: «Тыи люди служат нам одною службою, а дают нам дани тридцать и шесть ведер меду и к замку нашему по три дни орати и жати, и жита возити, и сена косити, и молотити ходят, и лед колют, и огород городят, и иные службы к замку нашему служат»¹¹⁹. Після пожалування ці люди мусили всі повинності виконувати на користь феодала.

Крім натуральної і грошової ренти покріпачені селяни зобов'язані були своєму землевласнику «службу служити сохою и с серпом, с косою, и с топором, и иную тягль тянути по тому.

¹¹⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1286.

¹¹⁵ Міра меду дорівнювала близько 10—12 пудам.

¹¹⁶ Акты Западной России, т. I, стор. 92.

¹¹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 84—85.

¹¹⁸ Там же, № 6, арк. 3—6; № 8, арк. 6, 112, 280—281, 293—403.

¹¹⁹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 594; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 128, 396; № 11, арк. 55—57.

как и иные селяне», — говоритья в судовій справі К. Радчиця¹²⁰. У переважній більшості урядових жалуваних грамот і судових актів про повинності покріпачених селян говоритья дуже коротко, зовсім не називаються їх норми. Але майже всюди підкреслюється, що пожалувані, або «отчини», селяни мусили виконувати «звычайные платы» і «все работы»¹²¹. Про повинності закріпачених селян ясно сказано в кількох велико князівських привілеях, пожалуваних феодалам різних земель. Зокрема, в Дорогочинському привілеї 1492 р. говоритья, що в часи Вітовта, коли селяни закликалися для поселення, кожний селянин у повіті мусив відбувати 14 днів панщини з волоки. Великий литовський князь Олександр зобов'язав кожного закріпаченого селянина відробляти одноденну панщину на тиждень¹²².

В уставній грамоті великого литовського князя Олександра, виданій в 1501 р. жителям Бельської землі, говоритья: «Часу Витовта, щасливей памети, якды ку саженью кметове были взваны, теды 14 дни през еден рок вшелкий кмет з волоки робил в повете. Мы уставили, иж вшелкий кмет з волоки на тыйден мял робить еден день, а с полвлочки на две недели день. Над то ино, такове кмете на чотыри толоки мають быть взваны в рок»¹²³.

Дуже важко точно встановити, на скільки процентів зросли протягом XV ст. натуральні і грошові платежі, які сплачувалися селянами. У кількох актах Литовської метрики говоритья, що в першій половині XVI ст. державні селяни мусили сплачувати податки і натуральну данину в розмірі, встановленому ще за часів князювання Вітовта¹²⁴. Але в дійсності ці платежі збільшилися у два-три рази. Особливо збільшилися повинності закріпачених селян.

На початку XVI ст. велико князівський уряд, намагаючись зміцнити своє панування на Україні, видав ряд привілеїв українським феодалам, якими звільнив покріпачених ними селян від грошових та інших податків. Феодали одержали право збирати з своїх селян всі платежі для себе.

У 1507 р. був виданий велико князівський привілеї Київської землі, за яким місцеві феодали одержали повне право розпоряджатись своїми покріпаченими. Селяни були звільнені від подимного податку і з того часу мусили платити його землевласникам¹²⁵. Того ж року були звільнені від подимщини

¹²⁰ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 275, 474, 775.

¹²¹ Там же.

¹²² М. И. Ясинский, Уставные грамоты Литовского государства, стор. 134; И. Якубовский, Земские привилеи Великого княжества Литовского, «ЖМНП», 1903, № 4, стор. 250.

¹²³ Акты Западной России, т. I, стор. 225.

¹²⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 4—6; Акты Западной России, т. II, стор. 34—36.

¹²⁵ Акты Западной России, т. II, стор. 34—35.

покріпачені селяни Брацлавщини. Цей податок також збирався на користь феодалів ¹²⁶.

Спеціальною великокнязівською уставною жалуваною грамотою у 1509 р. від воловщини і головщини було звільнене покріпачене населення Волині. У грамоті говориться: «Пожаловали есмо их, отпустили есмо им з их людей воловщину по всей Вольнскої земли, которую воловщину здавна, за предков наших, люди их даивали: а пожаловали и отпустили им вечно на веки вечные» ¹²⁷. Право збирати з своїх підданих поголовний податок дістали феодали ¹²⁸.

У пам'ятній записці ігумена Київського Михайлівського золотоверхого монастиря Макарія, написаній в 1526 р., говориться, що монастир з давніх часів одержував від валежних селян Полісся такі доходи ¹²⁹.

Назва дворища	Кількість меду	Грошова рента	Данина рябою
Селивонівське	2 бочки і 1 відро	—	—
Антоновича	2 відра	—	—
Карповича	9 відер	—	—
Федька . . .	1 бочка	40 грошей	—
Два дворища	4 бочки	80 грошей	1 бочка

Селяни цих дворищ панщини не виконували тому, що там не було монастирського господарства.

В кінці першої чверті XVI ст. німецький дипломат С. Герберштейн писав про тяжке становище непохожого сільського населення на території Литовської держави: «Крім оброку, вони працюють на панів шість днів на тиждень; нарешті, при одруженні, при смерті жінки, також як і при народженні і смерті дітей, і під час сповіді вони повинні заплатити певну суму грошей парафіальному священникові». Автор записок перебільшив розмір панщини, але в основному він правильно показав становище трудящих мас. В першій половині XVI ст. окремі селяни нерідко працювали на свого пана протягом цілого тижня. Одноденну панщину на тиждень відбували покріпачені селяни всюди ¹³⁰. На київському Поліссі, Волині, в Галичині і Білорусії феодали примушували своїх селян відробляти панщину два і три дні на тиждень ¹³¹.

¹²⁶ Акты Западной России, т. II, стор. 28.

¹²⁷ Там же, стор. 66.

¹²⁸ Там же, стор. 65—66.

¹²⁹ Там же, стор. 168.

¹³⁰ С. Герберштейн, Записки о московских делах, СПб., 1908, стор. 172—173; Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I, стор. 86—89, 90—120; Д. Л. Похилевич, Земельная рента в Литовском княжестве в XV—XVI вв., «Исторические записки», 1950, № 30, стор. 208—209.

¹³¹ Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I, стор. 78—81, 109, 113, 114; Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, стор. 11—33.

В Кам'янець-Подільському старостві на початку XVI ст. селяни з дворища давали феодалу по одному золотому і відбували одноденну панщину¹³². В Ратненському старостві в середині XVI ст. з двору платили від 30 до 120 і більше грошей, давали натуральну данину зерном, медом і виконували дво- і триденну панщину¹³³. Покріпачені селяни Галичини в першій чверті XVI ст. сплачували ренту продуктами, прощима і відбували панщину від 1 до 3 днів на тиждень з двору¹³⁴.

На території Білорусії і Литви феодально-кріпосницький гніт був також тяжким. Там покріпачені селяни в першій половині XVI ст. з одного лану змушені були платити від 30 до 120 і більше грошей, давати землевласникам по бочці жита, бочці вівса і відбувати від одного до трьох днів на тиждень панщини. У деяких феодальних господарствах була запроваджена щоденна панщина¹³⁵.

Всюди феодалі насильно примушували своїх селян виконувати повинності. Форми примусу були різні. За ухиляння від виконання панщини застосовувалось фізичне покарання селянина, феодал забирав його майно, стягував з нього прощові і натуральні штрафи, збільшував розмір панщини і т. д. Коли селянин не виходив на панщину один день, то мусив відробити два дні, за другий пропущений день — відробляв чотири дні панщини. Якщо селянин протягом шести літніх тижнів не працював три дні, то за це мусив цілий тиждень працювати на пана в «кайданах», а після відроблених днів він зобов'язаний був дати панові в подарунок барана. Але коли селянин продовжував ухилятися від виконання панщини, феодал наказував своїм слугам такого селянина взяти на «сечение на дыбы». До такого покарання часто притягалися данники, тяглі та інші селяни, які не хотіли виконувати «гвалтових робіт» на користь держави¹³⁶.

Феодалі вимагали від закріпачених селян виконувати і ряд інших повинностей: давати їм хутро, віск, курей, яйця, хміль, прядиво, вовну, полотно, сукно, рубати і возити дрова, тіпати коноплі, льон, насипати преблі, чистити ставки, споруджувати містки, ремонтувати дороги, охороняти посіви і допомагати під час полювання і т. д.¹³⁷ Розмір повинностей залежав від бага-

¹³² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 190—210.

¹³³ Там же, стор. 276—310.

¹³⁴ Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, ч. I, Львів, 1906, № 23, 36, 69, 74, 82, 91, 92, 100, 109, 114, 130; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 272—320.

¹³⁵ Документи Московского архива Министерства юстиции, т. I, стор. 86—89, 90—110, 113—132; Акты Западной России, т. I, стор. 225—226; Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, стор. 121—122; С. Герберштейн, Записки о московских делах, СПб., 1908, стор. 172—173; Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, стор. 11—13.

¹³⁶ Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, стор. 14—45; С. Герберштейн, Записки о московских делах, стор. 172—173.

¹³⁷ С. Герберштейн, Записки о московских делах, стор. 172—173.

тьох причин: кількості і якості землі в селянина; юридичної і фактичної залежності селянина від землевласника; місця розташування селянського господарства і феодального маєтку тощо.

Крім того, покріпачені, як і державні, селяни були зобов'язані платити урядовцю «свадебную куніцу», яка в першій половині XVI ст. переважно збиралася грішми. На Подніпров'ї, наприклад, старости або державці брали з жінок, які виходили заміж, за «свадебную куніцу» від 12 до 30 грошей¹³⁸.

Великим тягарем для трудящих мас були військові повинності. Державні і закріпачені селяни були зобов'язані будувати і ремонтувати замки, забезпечувати їх необхідними военними припасами, споруджувати оборонні укріплення в степах, на переправах і важливих шляхах. Під час війни князі, пани і бояри виступали в похід на конях, а селяни мусили на своїх підводах везти за армією всі військові припаси. При зустрічі з ворогом нерідко їм доводилося брати участь в боях.

Таким чином, в першій половині XVI ст. покріпачені селяни виконували великі феодальні повинності. Зокрема, схожі і не схожі селяни з ланового господарства були зобов'язані сплачувати натуральну ренту: від 2 до 6 відер меду, від 12 до 24 і більше пудів зерна, від 20—30 до 120 і більше грошей, кілька куніць, відбувати панщину від 14 днів на рік до 2—3 днів на тиждень¹³⁹.

Покріпачені сусідки, підсусідки, городники, загородники та інші групи збіднілого населення мали в своєму розпорядженні по кілька моргів землі, давали натуральну ренту феодалам по 1—2 відра меду, куніці, деякі з них давали по кілька пудів зерна, платили від 2 до 30 грошей з сім'ї. Вони були зобов'язані

¹³⁸ Акты Западной России, т. I, стор. 144—146; т. II, стор. 33—39; Українські грамоти, т. I, № 57—91; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 84, 589, 595—596, 598; ч. VII, т. II, стор. 22, 29. Щоб зрозуміти, яку реальну суму становили 30 грошей, необхідно показати їх значення в порівнянні до інших цін. Так, наприклад, в XV ст. найкращий кінь коштував 3—4 копи грошей, кабан — 20 грошей, пуд меду — 10 грошей, овечка — 8—10 грошей, гуска 2—3 гроші і т. д. (Акты Литовско-Русского государства, в. I, стор. 91—92).

¹³⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—12, 19—35, 128—363; Акты Литовско-Русского государства, в. I; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 1, 362, 405, 452, 460, 488, 522, 540, 572, 587, 642, 649, 679; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 179, 189, 308—309, 479, 507, 612, 933—934, 967, 1216, 1384, 1493, 1559; Акты Западной России, т. I, № 3, 4, 29, 45, 66, 67, 72, 82, 111, 129, 139; Dokumenta priviore le historie Romanilor, т. I, стор. 10, 14, 29, 75, 95, 140, 200; С. Т о м а ш і в с ь к и й, Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі, «ЗНТШ», 1897, кн. V, стор. 9—39; Писцовая книга Пинского староства, Ревизия пуш и переходов звериных в Великом княжестве Литовском, Вильно, 1867, стор. 130, 330—346; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5—24; М. К. Л ю б а в с к и й, Областное деление, стор. 496—612; М. В. Д о в н а р - 3 а п о л ь с к и й, Государственное хозяйство, стор. 89—133; Ф. А. Г р е к у л, Социально-экономический строй Молдавии в XV в.; А. В. Р о з у м о в с к а я, Повинности крестьян в феодальной Польше, «Ученые записки Института славяноведения», 1951, № 4, і т. д.

відбувати панщину від 14 днів на рік до одного дня на тиждень.

Нарешті, дворова челядь постійно жила в маєтках феодалів, не мала приватної власності, там харчувалася, одягалася і щоденно працювала на городі, в полі, в саду та виконувала ряд інших робіт.

Аналіз різних джерел цього періоду показує, що натуральна і грошова феодальна рента зросла на Україні протягом XV — першої половини XVI ст. у два-три рази. Панщина за цей період зросла в чотири, а в деяких повітах у вісім разів. Значно збільшилась кількість закріпачених селян. Якщо в кінці XIV ст. про них зустрічаються в документах лише короткі згадки, то в першій половині XVI ст. на Україні покріпачені та інші залежні особисто від феодалів селяни становили приблизно 25% сільського населення.

Покріпачені селяни були передані у власність феодалам з землею, майном і повинностями. Перший Литовський статут 1529 р. юридично узаконив всі норми феодально-кріпосницьких відносин, які фактично склалися і вже панували в соціально-економічному і політичному житті Великого князівства Литовського.

3. ЮРИДИЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН

В антагоністичному феодальному суспільстві права і обов'язки того чи іншого класу, а також окремих груп сільського населення визначалися юридичними законами. Але всі закони носили глибоко класовий характер і видавалися в інтересах феодалів.

В досліджуваний нами період на Україні відбувався процес дальшого зміцнення феодально-кріпосницького ладу. Панівним класом суспільства були землевласники, а пригнобленим — феодально залежні і закріпачені селяни. Разом з цим складалися характерні для феодального суспільства стани: магнати, шляхта, духовенство і міщанство. Остаточо склалася і система політичних та юридичних установ. Вищим законодавчим органом Литовської держави була великокнязівська рада, яка складалася з найбагатших магнатів і панів. На чолі ради стояв великий князь. Виконавчими органами влади були великокнязівська канцелярія, місцеві урядові управління, суди, державний скарб, військово-поліцейські установи, уряди по збору і обліку данини, мит, ревізії і т. д.

З розвитком феодально-кріпосницьких відносин у Великому князівстві Литовському протягом XV ст. були остаточно ліквідовані рештки удільного феодального управління і по суті вся державна влада була зосереджена в руках великокнязівської ради панів. Завдяки цьому складалося єдине державне шляхетське право, в кодифікації якого були заінтересовані литовські, українські, білоруські та інші феодали, що прагнули зміцнити

своє панування над трудящими масами сільського і міського населення.

Великокнязівські привілеї, Судебник Казимира і перший Литовський статут лише юридично ослабили могутність магнатів і обмежили їх свавілля і насильства. Фактично ж магнати продовжували займати керівні посади в Литовській державі. Але ці юридичні документи надали широкі права численній розбещеній шляхті, яка не корилась великокнязівській владі. Гостра боротьба між феодалами погіршувала і без того тяжке становище трудящих мас, а також послаблювала Литовську державу, розкладала її управління, приводила до дефіциту державної скарбниці. Тривалі війни, які вела Литовська держава в кінці XV і протязом першої половини XVI ст., лягали великим тягарем на плечі трудящих мас.

Загарбання феодалами селянських і общинних земель супроводжувалося позбавленням селян права на землеволодіння. Селяни потрапляли в економічну і політичну залежність від землевласників, поступово перетворювалися в безправних, покріпачених людей, юридично і фактично позбавлених особистої волі. У зв'язку з цим сільська община швидко втрачала свої самоврядувальні функції. Сільське віче (збори) і копні суди, які відігравали до цього дуже важливу роль у житті сільського населення, були повністю підпорядковані інтересам землевласників.

Копні суди, як відомо, скликалися у великих селах для розгляду судових суперечок між селянами. Дрібні поселення були приписані до великих сіл, і всі їх судові суперечки розглядалися на сільському копному суді. Коли потрібно було розглянути суперечки між селянами різних сіл, утворювався копний суд з представників обох сторін. Нерідко розгляд судових скарг провадився на тому місці, де відбулося порушення громадських правил або була заподіяна якась шкода. Скільки копних судів було в кожній волості, сказати дуже важко. Але кожна сільська община мусила розглядати суперечки між селянами, які безперечно носили судовий характер. Сільські общини при необхідності утворювали свої народні суди. Сільські копні суди в основному були самоврядувальними органами. В своєму судочинстві копні суди керувалися звичаєвим правом, виробленим суспільством протязом кількох попередніх віків. Від державних органів влади копні суди формально не залежали.

Про розгляд в копних судах різних селянських скарг говориться в багатьох документах. У своїх скаргах селяни писали: «на копе были», «нехай сеи осени копу ведуть», «отложили копу мети в осень», «мел с ними копу о земле», «справуючи копу», «ездили на копу», «была копа», «абыхмо тому праву рок на осень отложили для недостатку его, иж не мает чим копы принять», «на копу ходити», «копа справа своего копного сказала», «копу збирами», «на копу людей посылали», «на ко-

пу хоживали» і т. д.¹⁴⁰ Ці документальні згадки свідчать, що общинні суди в той період відігравали чималу роль в житті сільського населення. Копні суди і збори общини були найбільш демократичними органами на селах.

Очоловав копний суд, як правило, сільський староста. До складу суду входили багаті літні жителі села, які в документах називаються «старые добрые люди»¹⁴¹. Суд мав свого секретаря, який записував хід усіх справ при розв'язанні того чи іншого питання. Копний суд розглядав переважно дрібні судові скарги тільки членів своєї общини. Він виносив рішення, якими зобов'язував винуватого компенсувати всі збитки на користь потерпілого. Іноді злочинець за особливо значні вчинки засуджувався до покарання на лавці ломакою або до вигнання з общини. Якщо потерпілий селянин не задовольнявся рішенням копного суду, він звертався до волосного та інших вищих урядових судів. Коли вкрадена злодієм річ коштувала більше півкопи грошей, судово скарга на таку людину передавалася волосному судові. За крупну крадіжку, вбивство та інші великі злочини чоловік, якщо це був селянин, волосним судом засуджувався до страти¹⁴².

Копний суд переважно знаходився у руках заможних селян і захищав насамперед їх інтереси. Проте копні суди більш-менш об'єктивно розв'язували судові скарги. При розгляді скарг нерідко були присутні селяни всієї общини, а тому зловживання владою на суді значно обмежувались. У зв'язку з посиленням кріпосницького гніту в XVI ст. роль копних судів поступово зменшувалася. Але нерідко вони продовжували існувати і тоді, коли вся община потрапляла під владу феодала.

Права копних судів були обмежені і раніше. Так, Земським привілеєм 1447 р. феодалам було надано юридичне право судити своїх селян. З того часу всі рішення сільської общини, які стосувались покріпачених селян, повністю залежали від волі самих феодалів. Це поступово вело до послаблення і неминучого занепаду діяльності копних судів. Судочинство ж над державними селянами переходило в руки волосних старост, державців та інших урядовців. В таких судах брали участь найзаможніші селяни: «люди добрые», «неподозренные», «веры годные». Свідками виступали різні селяни, але їх роль на суді була дуже незначною.

За першим Литовським статутом все судочинство над населенням передавалося феодалам і місцевій адміністрації¹⁴³. За

¹⁴⁰ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 22, 23, 108, 109, 140, 145, 253, 453, 1131, 1334, 1422, 1487, 1495, 1502, 1509.

¹⁴¹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 10, 12, 14, 15, 46, 91, 150, 157, 171, 173 і т. д.

¹⁴² Первый Литовский статут 1529, розд. VI, VII, VIII, XI, XII, XIII.

¹⁴³ Там же, розд. VI, арт. 3, 22; розд. VIII, арт. 1, 2, 4; розд. XIII, арт. 18, 25.

цим статутом закріпачені селяни були повністю позбавлені елементарних громадянських прав. Кожний феодал сам розглядав скарги своїх підданих і виносив таке покарання, яке йому заманеться. Навіть тоді, коли селяни скаржилися на свого феодала, феодал виступав суддею в своїй особистій справі. За розгляд судових скарг феодал стягав з селян високі судові мита на свою користь¹⁴⁴. Сільська община в такому суді не брала ніякої участі.

На Україні мали свої суди і монастирі. Але вони нічим не відрізнялися від звичайних судів феодалів. Монастирі судили селян за невиконання феодалських повинностей, втечу, виступ проти монахів тощо. Духовенство, як і інші феодали, жорстоко експлуатувало селян: брало з них прошову і натуральну ренту, примушувало відбувати панщину і т. п. Щоб привернути українське духовенство на свій бік, литовський уряд заборонив місцевим урядовцям втручатись в церковне землеволодіння і в життя залежних від церков селян¹⁴⁵.

В повітах важливі судові справи між державними селянами та міщанами розглядали великокнязівські намісники за допомогою спеціальних урядовців «следчих», «писарей», «выжей», озброєної охорони¹⁴⁶. Намісникам заборонялось притягати до судової відповідальності феодално залежних селян. Якщо розглядалася справа між закріпаченим і державним селянином, в суді брали участь представники місцевої влади і феодал¹⁴⁷. Іноді волосний суд притягав до відповідальності дрібних землевласників. Але його рішення переглядалося великокнязівським судом¹⁴⁸.

Вищою судовою інстанцією був великокнязівський суд. Він мусив розглядати судові скарги феодалів, міщан, сільських общин і навіть окремих селян. Але цей вищий суд не міг дати належної відповіді на ті численні скарги, які щоденно надходили в судову канцелярію. Переважна більшість скарг залишалась без уваги. Крім того, феодали дуже часто не корилися рішенням великокнязівського суду. Попрабовані і пригноблені селяни ніде не могли знайти захисту. Державна влада стояла на варті інтересів панівного класу суспільства. Все урядове судочинство носило глибоко класовий характер. Так, в першому Литовському статуті говорилось, що кожний злочинець за вбивство люди-

¹⁴⁴ Первый Литовский статут 1529, розд. VI, арт. 34, 35, 36, 37; Акты Западной России, т. I, стор. 57, 73—74, 152.

¹⁴⁵ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 92, 105—106, 127—128.

¹⁴⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. V, К., 1907, № 26, 34; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 9, 82, 88, 166, 247, 284, 490, 506, 600—601; 665; Археографический сборник документов, т. I, № 11; Акты Западной России, т. I, стор. 80—83, 152, 166—168, 197—200; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 638—663.

¹⁴⁷ Там же.

¹⁴⁸ Акты Западной России, т. I, стор. 80—83, 105, 172, 198; Русская историческая библиотека, т. XX, № 34, 43.

ни мусив сплатити штраф родині вбитого або феодалу (за покріпаченого селянина). Розміри штрафів були такі: за вбивство шляхтича треба було заплатити 120 крб. грошей, за пупного слугу — 12, за бортного селянина (пасічника) — 8, за тіуна або ключника — 12, за ремісника — 12, за тіуна або ключника з холопів — 6, за тяглового селянина — 6, за невільного холопа — 3 крб. грошей.

В цьому ж статуті говориться, що феодал мав право вимагати з винуватого за вбивство дресированого собаки — 12 крб., за хорта — 6 крб. і простого собаку — 3 крб.¹⁴⁹ Породистий собака в Литовській державі оцінювався в два рази вище, ніж звичайний селянин, і в чотири рази дорожче за холопа.

Коли феодал вбивав вільного чи поневоленого селянина, він завжди мав можливість ухилитись від сплати мізерної «головщини». Досить було феодалові підшукати одного-двох свідків з шляхтичів, які б на словах підтвердили його невинність, і він за вбивство селянина не відповідав. А коли селянин вбивав феодала, то він і 7 присутніх під час вбивства селян страчувались. Селянин карався на смерть навіть за те, що ударив пана. Якщо селянин лише замахнувся на пана і не вдарив його, йому відрубували руку.

Тяжке і безправне становище селян на території Великого князівства Литовського яскраво описав тогочасний дипломат С. Герберштейн: «Народ жалюгідний і пригноблений тяжким рабством. Бо якщо хто-небудь в супроводі юрби слуг входить у житло якого-небудь селянина, то йому можна без покарання творити, що завгодно, грабувати і забирати потрібні для життя вжитку речі і навіть жорстоко побити селянина...»¹⁵⁰.

В таких безправних умовах жило трудяще населення Великого князівства Литовського, до складу якого тоді входили основні землі України.

Характеризуючи тяжке становище покріпачених селян в період посилення феодального гніту в країнах Західної Європи, Ф. Енгельс писав, що селяни були тепер просто перетворені на кріпаків, а покладені на них необмежені панщина і повинності залежали тільки від сваволі феодала-землевласника. Таким чином, селяни були перетворені на кріпаків, спочатку фактично, а потім і юридично¹⁵¹.

Ця характеристика стосується і становища покріпачених селян України XV — першої половини XVI ст. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Україні, як і в інших країнах Європи, проявлявся в зростанні феодального землеволодіння, покріпаченні різних груп сільського населення, посиленні панщини, збільшенні грошової і натуральної ренти.

¹⁴⁹ Первый Литовский статут 1529, розд. VII, арт. 1—30; розд. XI, арт. 1—4; розд. XII, арт. 1—14.

¹⁵⁰ Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, стор. 131.

¹⁵¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 248.

РОЗДІЛ V

СІЛЬСЬКЕ РЕМЕСЛО І ПРОМИСЛИ НА УКРАЇНІ В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО РЕМЕСЛА

В соціально-економічному і побутовому житті сільського населення в розглядуваний період важливе місце займало ремесло і промисли. Вони відігравали велику роль в дальшому розвитку знарядь праці, поліпшенні обробітку ґрунту, в розширенні орних земель, виготовленні одягу, взуття, речей домашнього вжитку, а також в удосконаленні зброї, якою користувалися селяни в боротьбі проти феодалів, турецько-татарських орд та інших іноземних загарбників, під час полювання тощо.

В XV — першій половині XVI ст. на Україні в зв'язку з розвитком феодално-кріпосницьких відносин ще більше поглибився суспільний поділ праці. На селах в ті часи були відомі десятки ремісничих спеціальностей, що обслуговували різні галузі суспільного виробництва. Ремесло і промисли у зв'язку з дальшим розвитком продуктивних сил перетворювалися в спеціальні галузі господарства. Ремісники і промисловці в основному працювали на переробці місцевої сировини, виробляли різні речі на замовлення селян або для продажу. Готові вироби вони збували в селах і містах.

У зв'язку з суспільним поділом трудової діяльності людей став більш поглиблюватись територіальний поділ праці¹. На Україні він проявлявся у деякій спеціалізації сільських ремісників і промисловців на виготовленні тієї або іншої сировини і готових виробів. Так, наприклад, на Поліссі в XV—першій половині XVI ст. було багато поселень, жителі яких займалися добуванням залізної руди і виготовленням заліза, виробленням селітри, поташу, клепок, дощок, ванчосу (колод) смоли, дьогтю, живиці та ін. В Житомирському, Овруцькому, Кременецькому, Брацлавському, Скальському та інших повітах Украї-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 369—371.

ни на каменоломнях працювали великі групи каменярів, що виготовляли камені для млинів, жорен, а також будівельний матеріал для спорудження оборонних замків, палаців, церков. Багато було ремісників, які працювали в лісах і на берегах річок, робили човни, баржі, ком'яги, шхуни та інші річкові судна, на яких перевозилися вантажі з однієї місцевості в іншу. Посилювалась також спеціалізація окремих волостей, сіл і міст по виробленню гончарного посуду, бочок, барил, шкіри, хутра, зброї, селітри і т. д.

Надаючи великого значення розвитку ремесла і промислів в епоху феодалізму, В. І. Ленін писав: «Основою товарного господарства є суспільний поділ праці. Промисловість обробна відокремлюється від добувної, і кожна з них поділяється на дрібні види і підвиди, що виробляють у формі товару окремі продукти і обмінюють їх з усіма іншими виробництвами. Розвиток товарного господарства веде таким чином до збільшення числа окремих і самостійних галузей промисловості»².

Правда, не слід перебільшувати цього поділу праці і спеціалізації в період феодалізму. Як ремісники, так і промисловці тоді ще були тісно зв'язані з землеробством. Більшість їх мали свої садиби, городи, навіть ділянки орної землі і займалися сільським господарством. Ремесло і промисли були допоміжними галузями в сільському господарстві³.

Від XIV—XV ст. до наших часів збереглося дуже мало історичних джерел, в яких говориться про розвиток ремесла і промислів.

Деякі згадки про існування різних видів ремесла на Україні в XV—першій половині XVI ст. зустрічаються в працях істориків, які вивчали історію Великого князівства Литовського. Зокрема, вони є у Ф. Леонтовича⁴. Про міське цехове ремесло в західноукраїнських землях XV—XVI ст. коротко говориться в працях Л. Харевичової⁵, К. Арламовського⁶, Дашинської-Голінської⁷ та ін. Але ці історики не досліджували ремісничої діяльності сільського населення України. Про Подніпров'я в їх роботах зовсім не має згадок.

Не знайшло це питання глибокого наукового висвітлення і на сторінках радянської історичної літератури. Досить під-

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 17.

³ Там же, стор. 281—283.

⁴ Ф. І. Леонтович, Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве, «Варшавские университетские известия», 1897, № 4—7; Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве, «Варшавские университетские известия», 1898, № 2—3, Варшава, 1898.

⁵ L. Charewiczowa, Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej, Lwów, 1929; Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatycznych i żydów XV—XVI wieku, Lwów, 1925.

⁶ К. Арламовский, Dzieje przemyslskich cechów rzemieślniczych w dawniej Polsce, Przemysł, 1931.

⁷ J. Daszyńska-Golińska, Miasta i ciechy w dawniej Polsce, Warszawa, 1909.

креслити, що на дану тему до цього часу ще не опубліковано жодної наукової статті. Лише побічно про розвиток міського ремесла на Україні в XV ст. згадується в працях К. Гуслистого⁸, Б. Грекова⁹, І. Крип'якевича¹⁰ та інших істориків.

Говорячи про трудову діяльність селян у феодальному суспільстві, В. І. Ленін підкреслював, що «при натуральному господарстві суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування різних видів сировини і кінчаючи остаточною підготовкою їх до споживання»¹¹.

Виготовлення селянами різної сировини і перероблення її на готові вироби в своєму господарстві В. І. Ленін називав домашніми промислами. «Домашні промисли становлять неодмінну приналежність натурального господарства,— пише В. І. Ленін,— рештки якого майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство... Цей вид промисловості (домашнє виготовлення виробів з льону, конопель, дерева і ін. на власне споживання)... нерозривно зв'язаний з землеробством в одне ціле»¹².

Найдавнішим видом домашньої промисловості, яка становила складову частину натурального сільського господарства, було виготовлення селянами знарядь праці і речей особистого та домашнього вжитку. Ці види промисловості у той період відігравали прогресивну роль. Вони активно впливали на дальший розвиток сільського господарства. Ні одна селянська сім'я в епоху феодалізму не могла нормально господарювати і жити без необхідних знарядь праці, одягу, взуття, речей домашнього вжитку, які в основному створювалися нею або за певну винагороду односельчанами-ремісниками. Високо оцінюючи роль домашньої промисловості і сільського ремесла в житті сільського населення, В. І. Ленін писав: «Першою формою промисловості, відриваною від патріархального землеробства, є ремесло, тобто виготовлення виробів на замовлення споживача. Матеріал може належати при цьому споживачеві — замовцю або ремісникові, а оплата праці ремісника провадиться або грішми, або натурою... Бувши неодмінною складовою частиною міського побуту, ремесло поширене в значній мірі і в селах, становлячи доповнення селянського господарства. Певний процент сільського населення являють собою спеціалісти-ремісники, що займаються (іноді виключно, іноді в зв'язку з землеробством) вичинкою шкіри, виробленням взуття, одягу, ковальською роботою, фарбуванням

⁸ К. Г. Гуслистий, Нариси з історії України, в. II, Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею.

⁹ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в.

¹⁰ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 17.

¹² Там же, стор. 281.

домашніх тканин, обробкою селянських сукон, переробкою зерна в борошно і т. д.»¹³. В період феодалізму переробна промисловість була тісно поєднана з добувною, а основою для останньої є землеробство. Розвиток товарного виробництва і посилення суспільного поділу праці сприяли піднесенню всього народного господарства, економічного і культурного життя людей.

На Україні цей процес особливо посилювався в XIV—XVI ст. Він був зв'язаний з дальшим розвитком продуктивних сил, масовим обезземеленням і закріпаченням селян, посиленням феодально-кріпосницького гніту. Величезна кількість малоземельних і безземельних селян змушена була працювати на промислах, займатися ремеслом, щоб здобути собі засоби для існування.

Опубліковані і архівні документи й матеріали та інші історичні джерела свідчать про те, що на Україні в XV — першій половині XVI ст. селяни широко займалися виготовленням різноманітних виробів. Найбільш поширеними видами домашньої промисловості і ремесла було вироблення сільськогосподарських знарядь праці, речей домашнього вжитку, а також полотна, сукна, взуття, одягу, ряден, рушників і т. д. Селяни забезпечували себе всіма необхідними виробами і майже не були зв'язані з ринком. В епоху середніх віків селянська сім'я сама виробляла і переробляла життєві засоби і сировину, які здебільшого сама ж і споживала. В селах в той час жили і працювали шевці, кравці, ткачі, сукновали, теслярі, столяри, клепачі, бондарі, човняри, колесники, санники, гонтарі, ковалі, слюсарі, ювеліри, каменярі, муляри, цегельники, гончарі, кафельники, рудники, вугільники, дьогтярі, кушніри, рогатинники, лучники, стрільники, поташники, селітряники, стрихарі та ін.^{14—15} Якщо в Київській Русі було відомо 100—120 ремісничих спеціальностей, то на Україні на початку XVI ст. їх налічувалося понад 200.

Дуже багато було будівельників. Серед них в документах найчастіше згадуються теслярі, каменярі, муляри, столяри. Вони жили і працювали майже в кожному великому селі. Чимало їх було в містах і містечках. Вони споруджували хати, сараї, комори, клуні, стайні, кузні. В селах і містах будинки здебільшого споруджувалися з дерева, вкривалися соломною, очеретом, значно рідше — гонтою.

Кваліфіковані сільські будівельники, які займалися спорудженням різних будинків для сільського населення за відповідну винагороду, крім того, брали участь у будівництві великих споруд: оборонних замків, церков, монастирів, палаців, мостів,

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281—282.

^{14—15} ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, 79; Книги судових справ, № 3, арк. 142; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 483; ч. VI, т. II, стор. 88, 100; ч. VII, т. II, стор. 117, 148, 175, 178, 205, 247, 293; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 16, 224, 225, 410, 443, 446, 461, 543, 642, 653; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 37, 71, 92, 96, 118, 119, 145, 190, 224; Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 57, 58 і т. д.

поромів тощо. В актових документах говориться, що сільські ремісники «вежі мурують», «хороми роблять», «городні ставлять», «містки ремонтують». Всюди на великих будовах ремісники працювали під керівництвом «майстра тесельського»¹⁶.

Нерідко кваліфіковані ремісники споруджували якусь будову за завданням місцевого уряду і за виконану роботу одержували грошову або натуральну винагороду. В донесенні перемишльського судді Костки польському королеві Ягайлу про використання ремісників на спорудженні будинку, написаному в 1386 р., сказано: «А што пак тыи есмы пенязи выдавали, пан староста Творян взял на твое потребности 30 гривен и полтретье гривны, половиця тех пенязи, а половицю тех пенязи наложили есмы на твое работы, яко же твоя милость усказовал до нас слугу своего и листы своими казал еси на дом на медицкин. Приехал Клепачь на святого Якуба... Лежал призирая тое работы. Коли имел 8 тесль на неделю, а коли 6 тесль. А то на каждую неделю каждому тесле давал по семи гроши широких и еще к тому и страву всем давал и ести пити, а то все твоими пенязми. Взял у мене Клепачь 80 гривен ляцких. А глинярюм, што лепели около дому, а Клепачь нанемал... за 4 недели и страву им давал. То шість гривен платил есмь глинярюм, Клепачь же казал платити»¹⁷.

У першій чверті XV ст. за розпорядженням литовського уряду на р. Південному Бузі, біля м. Саврані Вінницької області, був споруджений великий арковий кам'яний міст. На будівництві його працювали сотні каменярів, теслярів, землекопів та різних селян, які могли лише копати і возити землю. Цей міст стояв кілька століть. Він відігравав велику господарську роль. Через нього перевозилося зерно та інші продукти, які відправлялися з Брацлавщини і Поділля до берегів Чорного моря для вивозу на закордонні ринки. Рештки каміння з цього моста ще й тепер зустрічаються на дні річки¹⁸. Тоді ж литовський князь Вітовт зобов'язав подільського намісника старосту Гедигольда побудувати ряд оборонних споруд в нижній течії Дністра. Для будівництва замка на березі Дністровського лиману, проти сучасного Білгорода-Дністровського, з Поділля було направлено 12 тисяч різних ремісників з 4 тисячами підвід, навантажених камінням, деревом, продуктами харчування тощо. В різні часи на півдні України силами ремісників з багатьох поселень Брацлавщини і Київщини було збудовано ще кілька оборонних споруд¹⁹.

Спорудження багатьох оборонних замків здійснювалося і в

¹⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 12—13, 88—89; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 165—170; ч. VII, т. II, стор. 19—35.

¹⁷ Українські грамоти, т. I, стор. 35.

¹⁸ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., К., 1885, стор. 278—296.

¹⁹ I. Antoni, Zameczki podolskie na krzesach multianskich, Warszawa, 1880, стор. 64—72.

другій половині XIV та протягом XV ст.²⁰ Організаторами цього будівництва були литовські князі та місцеві магнати.

Так, наприклад, в останній чверті XIV ст. ремісниками Київщини був споруджений великий Київський замок. Він стояв на високій Замковій горі, яка мала стрімкі схили. Гора була обнесена дерев'яною стіною з кількома міцними вежами, на яких стояли гармати. Замкова гора лише з південного боку сполучалася з Старокиївською горою вузьким горбом. Він був перекопаний глибоким ровом, через який перекидався підйомний міст на ланцюгах. В'їхати до замка можна було лише через цей міст, що захищався високою вежею²¹. У 1399 і 1416 рр. у цьому замку кияни та населення багатьох навколишніх сіл і міст успішно відбивали численні атаки татар. Ворог змушений був зняти блокаду і повернутись у Крим²².

Але в 1482 р. величезна татарська орда на чолі з ханом Менглі-Гиреем захопила Київ і знищила замок. Загинули і його героїчні захисники. Для відбудови замка, оборонних стін навколо Замкової гори, Подолу і Печерська литовські власті зібрали в подніпровських селах і містах понад 20 тис. теслярів, столярів, мулярів, ковалів і землекопів²³. Протягом кількох років тривали відбудовчі роботи. Одночасно ремісники споруджували для киян житлові приміщення, комори, майстерні та інші будівлі.

Великою оборонною спорудою був Луцький Верхній замок, побудований в XIV—XV ст. Його могутні муровані стіни з високими кількоповерховими вежами — Владичною, Надворітною, Стировою та іншими — яскраво свідчать про те, що на спорудженні замка працювало багато висококваліфікованих каменярів, мулярів, теслярів, ковалів та багато інших ремісників. Тоді ж у Луцьку були побудовані кам'яні церкви Дмитрія (XIV ст.), Покрови (XV ст.), Католицький костіол (XVI ст.) та ряд інших монументальних споруд²⁴.

Хто не захоплювався мальовничим видом Кременецького замка, розташованого на 350-метровій висоті легендарної гори Бони, якого ніколи не змогли взяти татарські орди. Він споруджений ще в XV ст. Але й до цього часу його муровані товсті стіни видніються на десятки кілометрів навкруги. На спорудженні стін працювало багато тисяч ремісників різних спеціальностей, які жили і працювали в Кременецькому повіті. Ці велетенські мури яскраво свідчать про тяжку працю наших трудолюбивих предків.

Протягом другої половини XIV—XVI ст. були побудовані

²⁰ Історія Києва, т. I, К., 1959, стор. 16—18.

²¹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 1, 466, 474, 502, 531, 565, 623, 627, 679, 695.

²² Полное собрание русских летописей, т. XVII, стор. 81, 95, 169, 277.

²³ Історія Києва, т. I, стор. 126—127.

²⁴ С. Бессонов, Архитектура Западной Украины, М., 1946; В. Виноградов, Архитектурные памятники Западной Украины, «Архитектура СССР», 1939, № 9.

міцні оборонні замки у Львові, Володимирі-Волинському, Галичі, Бучачі, Межибожі, Тереховлі, Чорткові, Збаражі, Кам'янці-Подільському, Скалі-Подільській, Острозі, Хотині, Язловці, Зборові, Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Житомирі, Чуднові, Овручі, Чернігові, Бакоті, Смотричі, Червені, Чорногородці, Звенигороді та в багатьох інших містах²⁵. Більшість їх була побудована з каміння і цегли.

Тоді ж було споруджено велику кількість церков і монастирів. Рештки цих будов зберігаються до наших часів. Вони свідчать про тяжку працю десятків тисяч пригноблених селян-кріпаків, сільських і міських ремісників, дворових холопів²⁶. Оборонні стіни, високі вежі, брами, колодязі, потужні вали, глибокі підземні печери, чудове художнє оформлення будов свідчать також про досконалу будівельну, архітектурну і художню майстерність людей праці, які створили ці величні пам'ятники архітектури.

Крім замків і церков українські магнати Острозькі, Вишневецькі, Збараські, Чорторийські, Потоцькі, Бучацькі, Омельковичі, Глинські, Ружинські та десятки інших мали по кілька великих мурованих палаців. Рештки їх, як, наприклад, палаци Збараських у м. Збаражі, Острозьких — в Острозі і Старому селі (Львівської області), Язловецьких — в Язловці, Бучацьких — у м. Бучачі та багатьох інших місцях збереглися до наших часів.

На всіх цих будовах лише висококваліфіковані зодчі працювали за певну винагороду грошима або продуктами. Наприклад, на спорудження нового Брацлавського замка литовський уряд на початку XVI ст. відпустив велику суму коштів. Кваліфіковані будівельники заробляли там щодня по 6 грошей²⁷. Рядові ремісники одержували від 1 до 3 грошей за робочий день²⁸. Основна маса людей працювала на будівництві примусово. Державні селяни відбували там свої тяглі повинності, а закріпачені селяни — панщину.

Багато кваліфікованих сільських ремісників, переважно з сіл, розташованих поблизу замків або великокнязівських фільварків, було приписано до цих господарств. За розпорядженням великого литовського князя вони були зобов'язані виконувати такі роботи: «ремесством на двор служити», «робити до двора, што потреба», «робити службу ковальскую», «теслярскую», «суницкую», «муральскую», «кравецкую», «санницкую» тощо²⁹.

У дворах феодалів постійно працювали теслярі, столяри, ковалі, бондарі, кушніри, цегельники, вапнярі, ткачі, мельники, пе-

²⁵ Starożytna Polska, т. II, стор. 945, 965, 977, 988, 994, 1003, 1008, 1338, 1364 і т. д.

²⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 37, арк. 126—127.

²⁷ За 6 грошей можна тоді було купити барана, а за 1 грош — курку і 10 яєць.

²⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 37, арк. 126—139.

²⁹ Акты Виленской комиссии, т. XVI, стор. 212, 217, 223, 253, 358, 468; Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, № 10; ч. VII, т. II, № 14.

карі, пивовари, шевці та багато інших найнятих або покріпачених ремісників. У кожного магната були великі майстерні, де ремісники робили вози, сани, бочонки, діжки, шили одяг і взуття, виготовляли різні сільськогосподарські знаряддя та багато речей домашнього вжитку. У дворах магнатів Вишневецьких, Збарзьких, Острозьких, Чорторійських, Глинських та інших були спеціальні майстерні, де покріпачені ремісники відбували панщину, а дворові люди щоденно працювали там, наче раби, під наглядом озброєних слуг. В ті часи магнатські господарства майже повністю забезпечували себе всім необхідним — продуктами харчування, знаряддями праці, одягом, взуттям, речами домашнього вжитку і т. д. Магнати і пани купували на міських ринках лише коштовні шовкові, парчові і суконні вироби, зброю, порох, сідла, вина, пахощі, золотий, срібний і бронзовий посуд, підсвічники, лампадки, панікадила та інші прикраси³⁰.

На початку XVI ст. Київський Михайлівський золотоверхий монастир мав кількох ремісників, які мусили «плот ставити, и монастирь городити, и кельи ставити»³¹. Такі ремісники були в кожному монастирському дворі.

В умовах натурального господарства сільські ремісники відігравали велику роль. Здебільшого теслярі були й столярами. Восени і взимку, коли спорудження будинків майже припинялось, вони робили для селян необхідні дерев'яні знаряддя праці. Більш кваліфіковані ремісники уміли робити колеса, вози, сани, дерев'яні плуги, борони, ткацькі верстати і т. д.³² Віла, граблі, ціпи, кісся та інші сільськогосподарські знаряддя праці в більшості виготовляли самі селяни. Для цього в кожного селянина були необхідні теслярські і столярні інструменти.

З столярною справою було тісно зв'язане бондарське ремесло. У ті часи бондарство було, мабуть, одним з найбільш поширених ремесел. В описах українських замків, люстраціях господарств феодалів, в судових та інших актах говориться про те, що в бочках селяни зберігали зерно, борошно, солод, квашену капусту, огірки, мед, солону рибу, сало, м'ясо тощо. У бочках відвозилася данина в замки або у столицю Литовської держави — Вільно.

В основному бондарі виготовляли бочки на замовлення селян і для продажу на ринках. Ринки в базарні і ярмаркові дні були заповнені бочками, клепками, обручами. Багато клепок і готових бочок вивозилося на зовнішній ринок до країн Західної Європи і Близького Сходу. Торгівля ними приносила купцям великі доходи.

³⁰ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 21, 204, 378, 410, 433, 475, 522, 623, 642, 652, 653.

³¹ Акты Западной России, т. II, стор. 168.

³² Акты Литовской метрики, в. I—II, № 453, 656; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 488; ч. VII, т. I, стор. 609; Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 122, 217, 223, 257 і т. д.

Дуже важливе значення в народному господарстві мало ковальське ремесло. У великих селах на Україні було по кілька кузень, в яких працювали кваліфіковані ковалі. Зустрічалися кузні і в невеликих селах³³. На ринках або в сільських промисловців — рудників ковалі купували залізо, з якого виробляли ковальські, теслярські, бондарські, столярні та інші інструменти для ремісників. Ні один сільський або міський ремісник і промисловець не міг займатися будь-яким ремеслом без залізних знарядь праці. В кожному селянському господарстві були такі залізні вироби, як леміш, наральник, сокира, коса, замки, заступи, сапи, серпи та ряд інших, без яких воно не могло займатись землеробством. В документах часто говориться про те, що тяглі селяни «к двору господарському на роботу с топором и з косою ходили», «поле орали», «сено косили»³⁴. На Україні на початку XVI ст. було відомо близько сотні назв різних найважливіших залізних виробів. Серед них мали велике виробниче значення молоти, ковадла, щипці, зубила, сокири, пилки, струги, рубанки, ломи, долота, свердла, кирки та багато інших³⁵.

Найбільш досвідчені сільські ковалі були прикріплені до державних замків і великокнязівських господарств. Одні з них мусили щорічно давати в замок певну кількість готових виробів: лемешів, сокир, кіс, серпів, ланцюгів. Інші були зобов'язані відбувати при замках «службу ковальскую», «повинність ковальскую», «робити железо на замок», «ремеслом на двор служити». В замку коваль виготовляв зброю, робив порох і був пушкарем. Замок мав великі запаси заліза у вигляді шин, болванок, прутів, а також гармати, рушниці, шаблі, списи, крюки, ланцюги, казани, ступи для виготовлення пороху, різний ковальський інструмент³⁶. Гарматами та іншою замковою зброєю завідували пушкарі. Вони були зобов'язані тримати всю зброю в повній готовності, робити кулі, селітру, порох і т. д.³⁷

Добування залізної руди і вироблення з неї заліза мало велике воєнно-оборонне значення. Навіть з опису Овруцького замка, проведеного урядом у 1545 р., відомо, що в ньому були: «Сарпатин³⁸, на колоде приправлений, шести пядей; сарпатин, на колах простих приправлений, шести пядей; сарпатин, на колоде приправлений, семи пядей; сарпатин, у колоде окованный, осьми

³³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 16, 601, 687, 764.

³⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 224; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 16, 92, 106, 122, 152, 273, 302; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—2, 30—31.

³⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 593—594, 600, 601, 612—613; ч. VII, т. II, стор. 1—9, 30—31; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 263, 276, 304—305, 388—389, 404, 1131, 1540 і т. д.; Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 57—58.

³⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 14, арк. 77; № 37, арк. 121; № 42, арк. 1; Книги судових справ, № 9, арк. 120.

³⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 8; ч. VII, т. I, стор. 80, 594, 601; ч. VII, т. II, стор. 35—89.

³⁸ Вид гармати.

пядей; ...зелезников до всіх сарпатинов десять. Кули: куль до всіх сарпатинов железных, обливаных двадцать чотыри, а куле до всіх тых сарпатинов в одну меру, як куречее яйцо; еще куль сарпатина згорелого, штука одна лежит. Гаковницы³⁹: гаковниц давних сем, а межи ними три менших, а на тот час з скарбу господарского прислано двадцать. ...Формы: форм до них одно две, а кули к ним всім неровны; кули гаковничные; шроту до гаковниц железного, не обливаного триста семдесят, а особливых куль двести и двадцать, а менших куль свинцовых до гаковниц осмдесят и осм. Пороховницы: пороховниц гаковничных сем. Ручницы: ручниц замковых чотыри, а куль до них три копы». В замку був також порох, багато селітри, сірки, свинцю тощо⁴⁰. Тоді до замка було прикріплено кілька міських ковалів, які мусили «робити на замок службу ковалскую». Вони володіли землею, яка називалась «ковальською»⁴¹.

З опису Черкаського замка 1552 р. відомо, що пушкар Ворона «порохи робить», «дела правуесть и знову ручници ковати умееть»⁴². В Остерському замку пушкар Станіслав робив порох з «замковое селитры и сирки, а по два аркабузы, и всякую стрельбу [умів] оправовати з железа замкового»⁴³.

До замків були приписані селяни і бояри, які мусили відбувати там службу «путну», «доспешну», «панцирну», «щитну» з своєю зброєю. В документах вони також називаються стрільцями. Всі вони мали залізну зброю⁴⁴.

Серед сільських ремісників південних волостей Київщини і Брацлавщини в першій половині XVI ст. було чимало кваліфікованих ковалів, які уміли виготовляти шаблі, мечі, панцири, луки, стріли, стремена, ланцюги та багато інших залізних виробів⁴⁵.

З посиленням грабінницьких нападів татар на Україну в другій половині XV ст. над українським народом нависла смертельна небезпека. Особливо великого розорення зазнавали жителі південних волостей Київщини, Брацлавщини і Поділля. Литовський уряд дбав про те, щоб більше взяти з України грошей, зерна, меду, хутра, воску, худоби і зовсім не турбувався про захист українських земель, міст, сіл і населення від хижацьких орд. Українські магнати також дбали насамперед про укріплення своїх замків і їх захист. В таких умовах трудящі маси українського народу мусили самі виготовляти зброю і власними сила-

³⁹ Невеликі гармати.

⁴⁰ Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, стор. 37—38.

⁴¹ Там же, стор. 42; ч. VII, т. II, стор. 80, 89, 108, 117, 336.

⁴² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 80.

⁴³ Там же, стор. 594.

⁴⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 1, 4, 77, 46, 102, 118, 122, 199, 232, 251, 262, 399, 403, 423, 481, 522, 579, 588; Українські грамоти, т. I, № 12, 23, 29, 32, 54, 80, 89, 108.

⁴⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, 7, 8, 9; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 11, 34, 71, 92, 114, 118, 119, 192, 207, 224, 229, 230.

ми боронити свою батьківщину. У зв'язку з великим попитом на зброю на Україні в цей час, як ніколи, розвивалася ковальська справа. В селах і містах появлялись все нові й нові кузні, поширилося вироблення різної зброї. З появою в кінці XV ст. запорізьких козаків на Запоріжжі попит на зброю особливо зріс. У краєзнавчих музеях Радянської України зберігаються численні експонати вогнестрільної та іншої зброї тих часів, які свідчать про високу майстерність українських ковалів.

Чимало історичних документів свідчать, що дрібні феодали також використовували сільських ковалів у своїх господарствах. У дворах феодалів ковалі виробляли лемеші, наральники, сокири, пилки, серпи та багато інших знарядь праці і інструментів для теслярів, столярів, ювелірів. У кожного феодала була різна зброя⁴⁶. Великі магнати навіть мали гармати, ядра, значні запаси пороху, селітри, сірки і т. д. У книгах судових справ Литовської метрики збереглося чимало матеріалів, в яких говориться, що феодали під час міжусобної боротьби за землю, покріпачених селян, села і маєтки дуже часто застосовували вогнепальну зброю, шаблі і списи. В судових скаргах є акти, в яких зроблений перелік зброї, захопленої переможцем у його противника. З актів видно, що майже вся зброя була місцевого виробництва⁴⁷.

З опису Городельського маєтку магнатів Острозьких відомо, що в трьох селах Охновської волості жили ковалі, які виробляли різні залізні знаряддя праці для себе, магната і на продаж. У документі сказано, що «ковали... ведлуг давного звичаю от каждых мехов платити мают у каждый рок чиншу по грошей 30, которых железняков есть тепер восем»⁴⁸.

Серед ковалів були досвідчені слюсарі і ювеліри, які робили складні замки, залізні пута для коней, срібні ланцюги, ножі, коштовний посуд, численні прикраси. У стародавніх церквах ще й тепер нерідко можна зустріти тогочасні залізні, мідні, срібні, бронзові, свинцеві і золоті речі, які мають оригінальне художнє оформлення.

Особливо гарно прикрашені були золотом і сріблом церковно-службові книги, хрести, корогви, вівтарі, престולי, даросховища, ковші, чаші, кубки, панікадила, лампадки, кадильниці та багато інших церковних речей⁴⁹.

У магнатських і панських маєтках був срібний, позолочений і навіть золотий посуд. Золотом і сріблом прикрашалися шаблі, ножни, рушниці, лук, сагайдаки, сідла, зброя, іноді навіть ка-

⁴⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 273, 398; Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 27, 70—71, 99; ч. VII, т. I, стор. 80, 88—89, 108, 553—595, 600—601; ч. VII, т. II, стор. 35, 46—48, 413—414.

⁴⁷ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 41, 124, 169, 263, 276, 388, 408, 742, 1409, 1492.

⁴⁸ Акты Виленской комиссии, т. XIV, стор. 221.

⁴⁹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 114, 637, 743, 1155, 1510; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 325.

рети і сани. В документах зустрічаються згадки про срібні і позолочені кубки, які були в палацах феодалів⁵⁰. Там говориться, що у феодалів були численні «золоті речі», «позолочені китайки», «книги, написані золотом», «шуба кунья, камкою крита на золоті», «сукно черлене», «східні килими», «перли», «коштовні камні», «камка на золоті», «оксамит на золоті», «золота кошуля», «білий отлас на золоті», «золоті гудзики», позолочені сундуки, ларці, ікони, рами для картин, письмові канцелярські приладдя та багато інших речей⁵¹.

В реєстрі майна багатого феодала Солтана, складеному на початку XVI ст., говориться, що в його скрині були такі коштовні речі: «... чотыри святости коштовных и девяносто золотых черленых, и сорок коп широких грошей старых, а двадцать и сем перстей золотых с каменьем коштовным» тощо⁵².

Безперечно, що частина золотих, срібних та інших коштовних речей була куплена магнатами і панами в іноземних купців, які тоді часто появлялися на українських торгах. Але на Україні багато було й місцевих кваліфікованих ювелірів⁵³. Художні прикраси церков, монастирів, палаців, одягу, зброї тощо свідчать про високий розвиток цього ремесла.

Серед сільських ремісників було багато ткачів, кравців, шевців, кушнірів, фарбувальників, малярів. Це були збіднілі люди, які займалися тільки ремеслом. Відомо, що сільське населення з давніх-давен уміло з льону, конопель і вовни прясти нитки, з яких ткали полотно і сукно. Хоч у країнах Західної Європи в цей час уже була відома прялка, документи ніде не згадують жодним словом про те, що вона використовувалась тоді на Україні. Напевно, про неї ще не знали. Населення продовжувало прясти нитки при допомозі веретена і пряслиці. Але примітивні ткацькі верстати, на яких ткалося полотно, сукно, рядна, ковдри, рушники, платки, скатерті та ряд інших ткацьких виробів, вже давно були відомі населенню⁵⁴. В селах були досвідчені ткачі. Вони ткали полотно та інші вироби за певну винагороду. Деякі з них навіть не мали постійного місця проживання і все життя працювали в чужих дворах.

Не менш важливу роль відігравали кравці, кушніри, кожум'яки і шевці. З полотна і сукна кравці шили верхній одяг: штани, свитини, сіряки, шапки. В документах часто називаються чорні, сірі, білі, валені, невалені, зелені, сині, червоні, оксамитні сукна⁵⁵. Селяни переважно шили одяг з простого домашнього сукна. Феодали купували сукна, які привозилися з західних і східних країн.

⁵⁰ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 872—874.

⁵¹ Там же, стор. 326, 377, 600, 741, 742, 871, 877, 1247, 1380.

⁵² Там же, стор. 871—877.

⁵³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 204, 641.

⁵⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 600, 875—876, 1515, 1522.

⁵⁵ Там же, стор. 17, 52, 134, 280, 514, 600, 819, 872, 874—875, 1274, 1275, 1404, 1416.

Україна в ті часи славилася своїми багатими мисливськими угіддями, де водилися бобри, білки, соболі, куниці, горностаї тощо. Шкури хутряних звірів, а також овець, кіз, волів, корів, коней та інших тварин віддавалися кушнірам і кожум'якам, які уміли виробляти з них коштовне хутро, юфту, підшви, лимарщину, сап'ян. Хутром селяни сплачували податки, феодальну ренту, частину його продавали на ринках. З овечих шкір вони шили кожухи, кожушанки, шапки та інший теплий одяг⁵⁶. Ремінь, вироблений з шкіри, використовувався для взуття або продавався на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Про розвиток різних галузей ремесла свідчать і прізвища Коваль, Золотар, Тесляр, Столяр, Швець, Кравець, Колесник, Бондар, Ткач, Клепач, Гонтар, Пивовар та багато інших, які тоді появилися на Україні і записувалися у великокнязівські жалувани документи, судові акти, податкові книги, люстрації. Прізвища часто залежали від того, якими ремеслами займалися ці люди. Від назв ремесла походили також назви сіл і містечок.

Особливе місце серед промислів займало млинарство. Вже в другій половині XIII ст. водяні млини були поширені на Русі. Про них згадується в кількох ярликах хана Золотої Орди Менгу-Тимура (1266—1282 рр.). Тоді водяні млини використовувалися для вироблення борошна, валяння сукна тощо⁵⁷.

Перша документальна згадка про водяні млини на території західноукраїнських земель відноситься до 1266 р. Тоді галицьким князем Левом Даниловичем була видана жалувана грамота литовським феодалам Тутеню і Монтсеку на право володіння селом Дуб'яновичі в Перемишльському старостві «со усеми побори и с винами, ...и серпом, и со косами, и с млином, со всеми ужитки»⁵⁸.

У купчій грамоті 1359 р. говориться, що П. Радцейовський купив у Ганни Радивонкової водяний млин, корчму і половину ставка⁵⁹. У 1375 р. подільський удільний князь О. Коріатович пожалував Смотрицькому монастиреві млин та інші володіння⁶⁰. Хонька Васкова в 1378 р. продала Івану Губці біля Перемишля монастир, млин, орні поля, сінокоси, ліс тощо⁶¹. Ці факти дають підставу стверджувати, що в ті часи водяні млини вже широко використовувалися на Україні феодалами, монастирями та населенням. Вони продавалися і купувалися без дозволу короля.

Значно більше документів свідчить про широке використання водяних млинів на Україні в XV ст. Українські, литовські

⁵⁶ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 71, 260, 462, 510, 951, 1339, 1432; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 117, 178, 205.

⁵⁷ М. Д. Приселков, Ханские ярлыки русским митрополитам, Петербург, 1916.

⁵⁸ Акты Южной и Западной России, т. II, додаток, стор. 101.

⁵⁹ Українські грамоти, т. I, стор. 9—10.

⁶⁰ Там же, стор. 19—20.

⁶¹ Там же, стор. 25—26.

і польські феодалі, крім орних земель, сінокосів і лісів захоплювали річки, на яких примушували селян і трудящих міст насипати греблі. На прєблях вони споруджували водяні млини. На великих річках будувалися млини на один, два і три постаменти, з кількома ступами для вироблення крупи і валяння сукна. Такі млини були у володінні Литовської держави, магнатів, панів, міщан, сільських общин, дворищ і окремих селянських дворів.

До державних млинів слід віднести ті, які знаходились у розпорядженні литовських замків, великокнязівських фільварків, а також ті, що віддавалися великим князем в оренду феодалам, слугам та різним урядовцям у тимчасове користування за відповідну плату або як винагороду за службу.

З опису українських замків видно, що в середині XVI ст. майже кожний з них мав по одному або по кілька млинів, якими володів з давніх часів. Зокрема, в опису говориться, що Київському замку належав млин на р. Кудрявці⁶². До Луцького замка належав великий млин біля с. Голешова на 4 постаменти. Там мололося борошно, солод, вироблялася крупа⁶³. Кременецький замок мав млин на два постаменти в с. Кокорєві, на три постаменти — в селах Дунаєві, Підлісцях і Сапанові⁶⁴. Брацлавському замку належав млин на три постаменти з ступою на р. Пунцовці⁶⁵. У розпорядженні Вінницького замка був млин на р. Бузі на три постаменти з ступою, на р. Вінниці — на один постамент і на р. Згарі — на два постаменти⁶⁶.

Правом володіти млинами широко користувалися великі землевласники. У магнатів було по кілька млинів, які забезпечували їх борошном, солодом, а також давали їм великі доходи. В магнатів Острозьких млини були по всій Волині. Магнати Збараські мали свої млини в південній частині Кременецького повіту. Млини Чорторійських були розташовані на річках північної частини Волині, Бучацьких — навколо м. Бучача на Поділлі, Глинських і Олельковичів — на Київщині і т. д.

З урядових жалуваних грамот, виданих феодалам на землеволодіння, видно, що разом з землею жалувалися селянські млини і всі доходи з них. Литовський князь Свидригайло в 1424 р. пожалував панові М. Драгосиновичу села Косово, Жаб'є і Березове в Галичині «с млины, с польми, с ролями» та іншим угіддям з правом володіти ними як своєю власністю⁶⁷. У 1433 р. Свидригайло дав панові А. Волотовичу с. Михлін у

⁶² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 107.

⁶³ Там же, стор. 173.

⁶⁴ Там же, ч. VII, т. II, стор. 29.

⁶⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 23; ЦДІА УРСР, ф. 22, Кременецький земський суд, № 8, арк. 374—377; № 9, арк. 295—298, 338—339, 390, 525—526.

⁶⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 603.

⁶⁷ Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 8—9.

Луцькому повіті «со млини и с мыты»⁶⁸. У тому ж році Свидригайло пожалував Л. Зарубича кількома селами в Луцькій і Кременецькій волостях з млинами і їх доходами⁶⁹. Пан Е. Чус одержав у пожалування від Свидригайла с. Басово в Луцькому повіті з млинами, митом та іншими доходами⁷⁰. Литовський великий князь Сигізмунд у 1437 р. своєю грамотою підтвердив право луцького єпископа володіти водяним млином, який стояв на р. Чечельнику⁷¹. Подібних жалуваних грамот, виданих литовськими князями феодалам на землеволодіння з млинами та їх доходами, від XV ст. збереглося дуже багато⁷².

З актових документів першої половини XVI ст. видно, що водяні млини були майже в кожному місті, містечку і великому селі, які розташовувалися на берегах бистрих річок. Більші млини захопили литовські урядовці і передали їх в розпорядження замків або великокнязівських фільварків. Велика кількість млинів за великокнязівськими жалуваними грамотами перейшла разом з землею і селами у власність феодалів. Проте основна маса сільського населення в той час ще не була закріпачена, а тому млини цих селян залишалися в їх розпорядженні.

Масове спорудження водяних млинів викликало появу цілого ряду нових фахівців: каменярів по виготовленню каменів для млинів і жорен; теслярів, які робили млинарські колеса, шестерні, ступи; будівельників, що споруджували млини і греблі; мельників та інших.

Землевласники на будівництві млинів використовували покріпачених ремісників, а селян примушували насипати і укріплювати греблі, возити на будівництво дерево, каміння та інший матеріал⁷³.

Млини споруджували також сільські общини і окремі селяни за спеціальним дозволом великокнязівського уряду; повітового або волосного старости⁷⁴.

З актових документів видно, що млини давали великі доходи феодалам, які зобов'язували населення молотити зерно в їхніх млинах і давати мірчук. Так, наприклад, сільське населення, яке жило ближче як за 15 км від великокнязівських і замкових млинів, змушене було все своє зерно на борошно і солод молоти тільки на державних млинах, а за це віддавати деся-

⁶⁸ Українські грамоти, т. I, стор. 118—119.

⁶⁹ Там же, стор. 126—127.

⁷⁰ Там же, стор. 127—128.

⁷¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 9, арк. 35.

⁷² Українські грамоти, т. I, № 74, 75, 79, 80, 84, 85, 86, 87; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 110—111; № 37, арк. 497; № 51, арк. 28, 29, 32, 47 і т. д.

⁷³ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 183, 286, 552, 644, 919, 920, 996.

⁷⁴ ЦДАДА; Литовська метрика, Книги записів, № 4, арк. 128; № 30, арк. 44; № 37, арк. 317, 396.

ту мірку. Заборонялося користуватися навіть власними жорнами. В одному з великокнязівських розпоряджень (початок XVI ст.) говорилося: «... а подданные господарские ни в чьих иных млинах, только в господарских всякие збожья и солоды, где кому будет прилегло, мають молоти также под утратою одного збожья и солоду»⁷⁵. В іншій урядовій грамоті (середина XVI ст.) указується: «Жернов своих не мети и ни где инде збожья всякого молоти не мають, только в млинах тамошних»⁷⁶. Селянам дозволялося молоти зерно в будь-якому млині або на жорнах лише тоді, коли поблизу не було державних, магнатських або панських млинів. Всі державні млини здавалися в оренду мельникам-орендарям. За змелення борошна мельник брав десяту мірку. З одержаного мірчука він дві мірки віддавав Литовській державі, а третю брав собі. Протягом XV ст. це правило майже не змінювалося. У 1518 р. у підтвердуючій грамоті панові В. Колчковському на право володіння трьома млинами у Володимирському повіті Сигізмунд писав: «А штося дотычеть тых мерок, што предки его с тых млинов давали, тые мерки и тепер он маеть на замок две мерки давати, а ему третя мерка»⁷⁷. Монополія на млини давала Литовській державі великі доходи. Тому великокнязівські урядовці чинили всякі перешкоди селянам, які намагалися побудувати свої млини.

Такі самі порядки запроваджували і феодалі на території своїх володінь. Вони категорично забороняли шокріпаченим селянам користуватися жорнами або молоти зерно на інших млинах. За змелення борошна феодал брав з селян десяту частину зерна. Правда, в ті часи державних, магнатських, панських і монастирських млинів було ще не так багато. Тому основна маса сільського і міського населення молола зерно на жорнах або у млинах, які належали сільським общинам, окремим селянам і міщанам⁷⁸.

Камені для млинів і жорен вироблялися на Україні біля Кременця, Вишнівця, Збаража, Скали-Подільської, Луцька, Гусятинна, Бучача, Житомира та в інших місцевостях. Майже в кожному дворіщі і навіть дрібних селянських дворах були жорна. У містах були на ринках спеціальні ряди, де продавалося і купувалося каміння для жорен⁷⁹. Про широке використання селянами жорен для помелу борошна свідчить скарга князів Глинських на прикордонних російських поселенців, які в 1487 р. напали на його володіння на Переяславщині, на села Шатальші і Судилову, і забрали багато худоби, зерна і 50 жорен⁸⁰.

⁷⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 110—111; № 37, арк. 497; № 45, арк. 48—50.

⁷⁶ Там же, № 45, арк. 98.

⁷⁷ Там же, № 10, арк. 22.

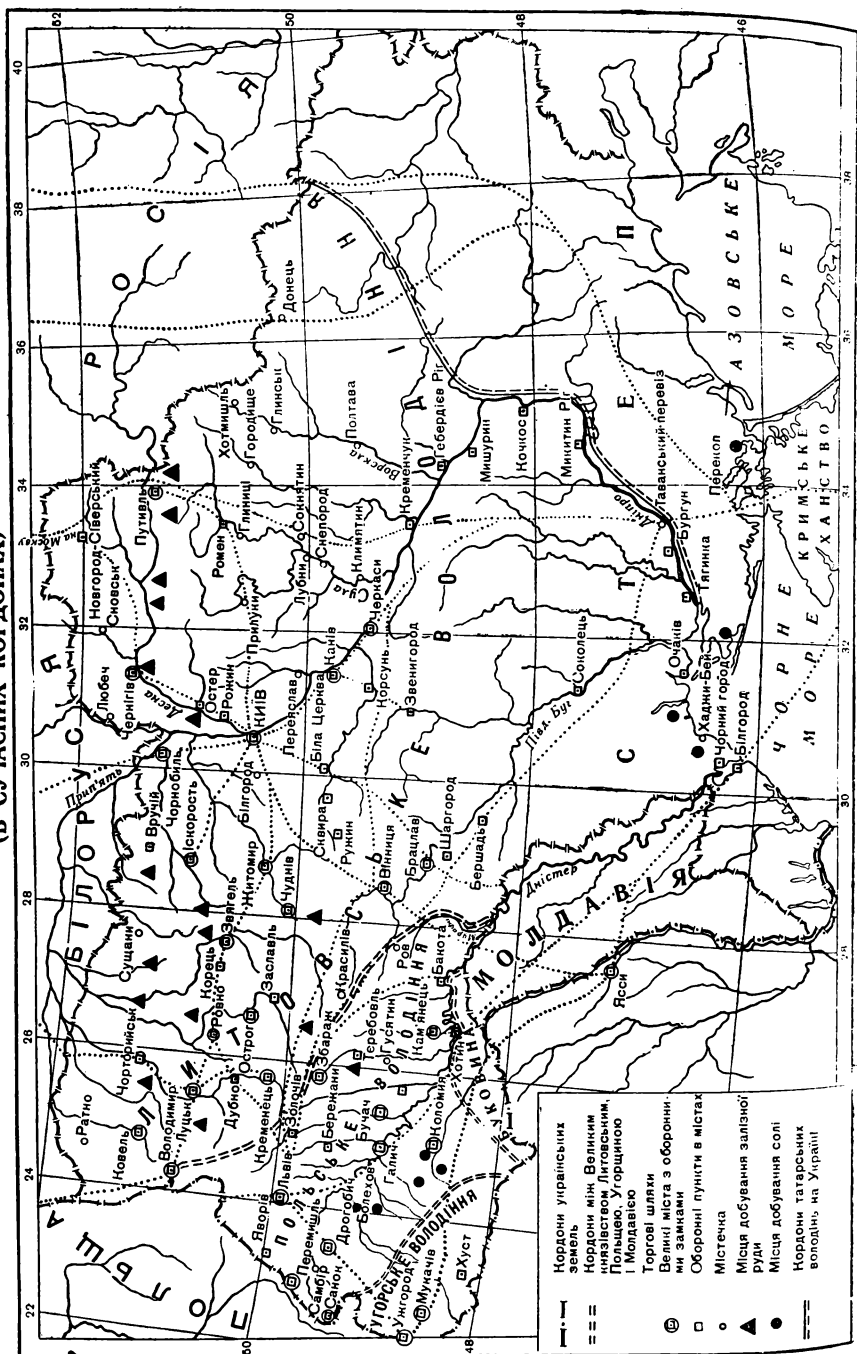
⁷⁸ Там же, № 8, арк. 110—111; № 37, арк. 497; № 45, арк. 98; № 62, арк. 25; № 192, арк. 144.

⁷⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 3, арк. 142.

⁸⁰ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 3—5.

ЕКОНОМІЧНА КАРТА УКРАЇНИ ПІ ПОЛОВИНИ ХV СТ.

(В СУЧАСНИХ КОРДОНАХ)

- Кордони українських земель
- Кордони між Великим князівством Литовським, Польщею, Угорщиною і Молдавією
- ⊕ Торгові шляхи
- ⊙ Великі міста з оборонними замками
- ⊠ Оборонні пункти в містах
- Містечка
- ▲ Місця добування залізої руди
- Місця добування солі
- ==== Кордони татарських володінь на Україні

Ремісники, які виробляли камені для млинів і жорен, називалися «жорновщиками»⁸¹. Їх було багато в селах, розташованих поблизу каменоломень. Всюди, де добувався камінь на будівництво, працювали і каменярі, які робили камені для помелу зерна⁸².

Було багато млинів, які спеціально мололи ячмінь або жито на солод. Для солоду зерно пророщувалося в теплих хатах, потім висушувалося і мололося. Багато солоду продавалося на міських ринках і навіть вивозилося за кордон⁸³.

Солод потрібний був для пивоваріння, гуральництва і виготовлення квасу. Пиво та інші напої селяни мали право варити лише у броварів за високу плату. Якщо напої варилися на продаж, їх можна було збувати тільки в корчмах через корчмаря, який брав собі десяту частину виручки⁸⁴.

Отже, аналіз наведених фактів дає підставу говорити, що українські селяни в XV — першій половині XVI ст. уже мали значні досягнення в галузі будівництва, виготовлення різноманітних знарядь праці, одягу, взуття, речей домашнього вжитку і т. д. Все це свідчить про те, що на Україні навіть в умовах іноземного панування невпинно розвивалися продуктивні сили. Головну роль в цьому відігравали працюючі маси села — основні творці матеріальних і культурних цінностей суспільства в епоху феодалізму.

2. ЗАЛІЗОРУДНІ ПРОМИСЛИ

В розвитку феодального суспільства важливу роль відігравали знаряддя праці. Процес виготовлення і спосіб використання їх активно впливали на зміну соціально-економічного життя різних класів і груп населення, а також на структуру суспільства. Досягнення в галузі добувної, залізообробної та інших галузей ремісничої промисловості визначали рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, поділ суспільства на класи і формування класових взаємовідносин в епоху феодалізму.

Досліджуючи процес розвитку продуктивних сил в історії людського суспільства, класики марксизму-ленінізму надавали великого значення винайденню заліза і виготовленню з нього різноманітних виробів. Вони вказували, що вироблення і поширення залізних знарядь праці прискорило розклад первіснообщинного ладу і сприяло формуванню і розвитку феодаль-

⁸¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 1, арк. 89; № 3, арк. 142.

⁸² Там же, Книги записів, № 9, арк. 35; Книги переписів, № 62, арк. 25.

⁸³ М. В. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство, стор. 446, 447.

⁸⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 139, 292, 444, 506, 507, 749, 1384.

ного суспільства. Дальше удосконалення залізних виробів активно впливало на суспільний поділ праці, розвиток різних галузей ремесла і промислів, на економічне піднесення всього господарства. Ф. Енгельс у своїх працях неодноразово підкреслював, що залізо було найважливішою сировиною для вироблення ремісничих і сільськогосподарських знарядь праці, які визначали рівень розвитку феодальної суспільно-економічної формації. «Людині стало служити залізо, останній і найважливіший з усіх видів сировини, що відіграли революційну роль в історії... Залізо зробило можливим рільництво на великих площах, розчищення під ріллю широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з відомих тоді металів»⁸⁵. Навіть примітивні способи добування заліза і виготовлення з нього знарядь праці уже створювали передумови для дальшого розвитку техніки. Створення ж більш досконалих засобів виробництва було новим ступенем у розвитку продуктивних сил людського суспільства.

На території українських земель населення добувало залізну руду і виготовляло з неї залізо з найдавніших часів. Були цілі села, жителі яких працювали на залізорудних промислах протягом тривалого часу.

Археологічні і літописні джерела свідчать, що в Київській Русі і в період феодального роздроблення добування залізної руди і вироблення заліза мало місце на Подніпров'ї, Волині і в Галичині. Зокрема, розкопки Райковецького городища дали велику кількість речей матеріальної культури, які показують, що на Житомирщині населення з дуже давніх часів знало місце залягання болотної залізної руди і уміло виробляти з неї залізо. Там виявлені рештки домниці, в якій в XIII ст. виготовляли з залізної руди метал. Біля неї знайдені куски прокованого заліза вагою близько 5 кг кожний, болотну залізну руду, шлаки, деревне вугілля, ливарні відходи тощо. Недалеко від домниці знайдені рештки кузні і ковальські інструменти: ковадло, молотки, щипці, зубила, крюки. З готових залізних виробів знайдено сокири, лемеші, наральники, коси, серпи, долота, мечі, саблі, стремена та багато інших знарядь праці і господарських речей. Наявність в одній кузні таких різноманітних виробів переконливо свідчить про те, що тут жили і працювали кваліфіковані ремісники, які виготовляли залізні вироби не тільки для себе, а й на ринок⁸⁶. Такі місця виявлено і на Поліссі.

⁸⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1955, стор. 151.

⁸⁶ Ф. Н. Молчановский, Обработка металла на Украине в XII—XIII в. по материалам Райковецкого городища, «Проблемы истории до некапиталистических обществ», 1934, № 5, стор. 84—85.

Після захоплення в середині XIV ст. литовськими феодалами українських земель розвиток залізних промислів на київському Поліссі і Волині не припинився. В різних літописах, написаних на Україні і в Білорусії, є чимало згадок про те, що українські воїни мали досить досконалу для того часу залізну зброю, з якою вони ходили у далекі походи і здобували перемогу над іноземними загарбниками⁸⁷. Так, об'єднані військові сили Великого князівства Литовського і Польщі в 1410 р. розгромили велику армію німецьких рицарів біля Грюнвальда. Швидкий розвиток залізорудних промислів був викликаний попитом на залізні знаряддя праці, речі домашнього вжитку, зброю. У багатьох великокнязівських жалуваних грамотах XV—XVI ст., виданих феодалам на землеволодіння, ясно говориться про те, що разом з землею жалувалися залізорудні родовища і те населення, яке там жило і працювало⁸⁸.

Про широке використання залізних знарядь праці і взагалі заліза на Україні свідчать рештки великих мурованих будов того часу. При спорудженні монументальних кам'яних будов ремісники використовували великі залізні шини, прогоничі, надворітні ґрати, важкі залізні ворота, ланцюги, гаки, запори, замки, цвяхи та багато інших будівельних матеріалів, виготовлених ковалями і ливарниками з металу⁸⁹. Про роль заліза в господарському житті країни свідчать численні знаряддя праці, в тому числі сільськогосподарський реманент, речі домашнього вжитку тощо.

Основною сировиною для вироблення заліза була болотна залізна руда. Ще в першій половині XIX ст. геологами, природознавцями та іншими дослідниками був зібраний багатий фактичний матеріал про місця покладів болотної залізної руди на Україні і в Білорусії з метою розробки їх. Але виявилось, що ці запаси залізної руди незначні, а тому питання про їх добування залишилося відкритим. Дослідивши цей матеріал, науковець Бунге написав цікаву роботу про розвиток залізорудної промисловості на Поліссі⁹⁰. У своїй праці він зробив висновок, що на Чернігівщині було відомо 33 місцевості з такими покладами, на Київщині — 154, на Волині — 45; на Поділлі — 1. Всього — 233 місця⁹¹.

Поклади болотної залізної руди в різні часи використовувалися місцевими жителями на Переяславщині, Слобожанщині, Південній Україні, Поділлі і в Галичині. На Чернігівщині в XVII—XVIII ст. болотна залізна руда добувалася більш як

⁸⁷ Українські грамоти, т. I, № 12, 23, 29, 32, 54, 85.

⁸⁸ Там же, № 29, 65, 75, 81, 84, 85, 86, 91 та ін.

⁸⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 334—351, Акты Литовской метрики, в. I—II, № 1, 468, 525, 627, 636, 700, 718, 755.

⁹⁰ Н. Бунге, О добычании руды и выплавке из нее чугуна и железа, К., 1856.

⁹¹ Там же, стор. 2—3.

у сотні різних місцевостей⁹². Там же вона перероблялася на залізо біля поселень Димера, Рудницького, Кролівця, Городні, Топалі, Кам'янки, Мартинівки і т. д. Великі поклади руди зустрічаються на берегах річок Трубіж, Реть, Єсмань, Журавка, Убідь, Івот, Свирж, Свиґа, Знобівка, Рудка, Бреч, Слоть, Ірванець, Снов, Ваґа, Деменко, Іпуть, Жеча, Унеча, Сулінка, Десенка, Ви́р, Варва, Пакульна та ін.⁹³

Ще більші поклади болотної залізної руди були на київському Поліссі, у верхніх течіях річок Тетерева, Қобилихи, Тетерівки, Будични, Лісної Шийки, Глибочки, Гнилоп'ятки, П'ятки, Рудої, Горбатки, на берегах Поронівки, Іршиці, Тростяниці, Очеретянки, Везни.

Поклади болотної залізної руди було виявлено і в багатьох місцях на берегах річок Волині. У басейні Случ — у верхніх течіях річок Понори, Павлівки, Вербки, Руди, Жаборічки, Рудки, Дорогані, Руденки, Кривухи, Рудни, Язвинки. Нерідко зустрічаються відклади руди на берегах приток річок Горині, Жерді, Горинки, Семенівки, Руди, Богушівки та ін.⁹⁴

Примітивні способи вироблення з болотної руди металу при допомозі вогню в Східній Європі були відомі ще до нашої ери. З розвитком суспільства удосконалювався й процес вироблення заліза. В Київській Русі вже застосовувалися невеликі домниці. В них руда зварювалася при допомозі дерев'яного вугілля і піддувала. Така домниця могла дати за одну варку 3—5 кг, можливо й більше, сирого заліза. Подібні домниці використовувалися на рудних промислах і в XIII—XVI ст. Але в цей час вони були значно більшими за розміром, удосконалювалося піддувало, використовувалося краще вугілля, подовжувався процес варіння тощо.

Відома домниця Райковецького городища, яка була знищена під час навали татаро-монголів у середині XIII ст. З археологічних розкопок видно, що вона мала круглу форму діаметром понад 2 метри. Каркас домниці ніби робився з дерева, потім обмазувався товстим шаром глини⁹⁵. Але це твердження археологів дуже сумнівне. Домниця з дерев'яним каркасом не могла б витримати ні однієї варки заліза. Напевно, вона була зроблена з цегли і обмазана глиною.

Сиродутні домниці переважно робилися з сирої цегли на глиняному розчині, за формою вони нагадували зрізаний конус⁹⁶. Зверху домниця мала отвір, через який насипалося вугілля і руда. Внизу був другий отвір, який служив для вигортання з дом-

⁹² П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., М., 1960.

⁹³ Там же, стор. 10—19, 161, 167, 254.

⁹⁴ Н. Бунге, О добыванні руди и о выплавке из нее чугуна и железа, стор. 27—34, 43, 49, 51—56, 68—70.

⁹⁵ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 128—129.

⁹⁶ Н. Бунге, О добыванні руди и о выплавке из нее чугуна и железа, стор. 3—6.

ниці крюками звареного заліза. Але під час варіння цей отвір щільно закривався і замазувався глиною. На дні домниці робилося кілька рівчаків, куди стікав шлак. У нижній частині домниці було два-три невеликі отвори. Під час роботи через них нагніталось ковальськими міхами повітря⁹⁷. Подібні домниці були відомі в Росії ще з кінця XIII ст. Лише в містах Ям, Копор'є, Орешок та інших поселеннях було взято на облік 213 домниць райковецького типу. Різні матеріали свідчать, що такі домниці тоді за одну варку давали від 5 до 10 кг заліза⁹⁸. Але в наступні століття одна домниця давала заліза у два-три рази більше.

Процесу варіння заліза передувала тривала підготовка. Рудокопи добре знали місця, де залягала краща руда. Руда добувалася відкритим способом. Там же на місці вона промивалася, висушувалася, подрібнювалася, насипалася в бочки або мішки і відвозилася до домниць. Домниці будувалися переважно поблизу місця добування руди⁹⁹. Тут же виникали поселення, які нерідко діставали назву промисла: Рудка, Руда, Рудавка, Рудниця, Рудок тощо. Рудокопи іноді самі варили з руди метал. Але частіше вони продавали її тим ремісникам, які займалися виключно виробленням заліза¹⁰⁰.

Для варіння заліза застосовувалося деревне вугілля, потрібне було також вапно, яке відігравало роль каталізатора. На місце вироблення заліза вапно іноді доставлялося з інших волостей.

При варінні заліза спочатку у домницю насипалося кілька пудів вугілля і запалювався вогонь. Годину-півтори домниця нагрівалася до температури 500—600°. Коли все вугілля охоплювалося вогнем, у домницю засипали залізну руду, вугілля і вапно. Такий процес повторювався кілька разів і тривав 8—10 годин¹⁰¹. Для того, щоб руда зварилася і перетворилася в тісто-видну і білувату масу, потрібно було підняти температуру в домниці до 700—800°. До рідини руду в такій домниці довести не можна.

Для того, щоб одержати зварене залізо, треба було дотримуватися такого співвідношення: на один пуд залізної руди засипалося в домницю 5—6 пудів вугілля і близько 8—10 кг вапна. Звичайно, що від розміру домниці залежала і кількість звареного заліза. Чим довше тривав процес варіння, кращою була

⁹⁷ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 80.

⁹⁸ Матеріали дослідження по археології ССРСР, М., 1949, стор. 196; Новгородская писцовая книга, т. II, СПб., 1862, стор. 590—771.

⁹⁹ П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., стор. 22—25.

¹⁰⁰ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 334—335; Документи Московського архіву Міністерства юстиції, т. I, стор. 71—297, 505.

¹⁰¹ П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., стор. 19—23.

руда, калорійнішим вугілля і вищою температура в домниці, тим кращої якості було залізо.

Біля домниці працювало 3—4 чоловіки. Там був певний поділ праці: один-два чоловіки приводили в рух ковальські міхи, один засипав у домницю вугілля, вапно, руду, а один випускав шлак і керував усією роботою¹⁰². Але всі ці процеси могла виконувати і одна людина, якщо домниця була невеликого розміру.

Коли закінчувався процес варіння заліза, ремісники відкривали нижній отвір домниці і спеціальним крюком витягали з неї розжарений метал. Якщо близько знаходилась кузня, гаряче залізо негайно відправлялося туди для дальшої роботи над ним. Коли такої кузні не було, ковалі розжарене залізо рубали на куски по 1, 2, 3 кг і більше. Такі куски металу тоді навивалися болванками, прутами, крицями, шинами тощо. В такому вигляді залізо продавалося ковалям, скупщикам на ринках, йшло в замки, великокнязівські фільварки, магнатські і шляхетські двори.

Для зварення заліза ремісник мусив мати ковальські міхи, щипці, крюки, ковадло, молоти, зубила, сокиру, лопату, керамічні трубки і т. д. Домниця називалася сиродутною тому, що з неї можна було одержати сире залізо, яке ще не придатне було для виготовлення з нього знарядь праці. Після охолодження воно нагадувало собою синю, пористу аморфну масу з великою кількістю шлаку, вуглецю, домішків каміння, глини. В холодному стані таке залізо не можна було кувати. За своїми властивостями воно було значно сухіше від чавуну і після удару молотом розліталось на куски.

На підставі археологічних розкопок литовські вчені дослідили, що в Литві протягом XIV—XVI ст. ремісники ще широко використовували більш примітивний спосіб добування заліза. Литовські промисловці насипали підготовлену болотну руду в купу близько пуда, обкладали її вугіллям, дровами і протягом кількох годин палили зверху вогонь. Завдяки цьому руда зварювалась і перетворювалась в пористу металеву масу¹⁰³. Цілком можливо, що такий спосіб добування з руди заліза тоді застосовувався і на Україні.

Працювати біля домниць було дуже важко. Але ще важчою була праця ковалів, які з сирого заліза робили справжній метал, придатний для виготовлення знарядь праці. В кузнях болванки заліза клали в горна і нагрівали до білого кольору. Потім кілька годин кували, щоб звільнити метал від шлаку, вуглецю і сірки. З 16 кг сирого заліза можна було одержати

¹⁰² П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., стор. 43—59.

¹⁰³ История Литовской ССР, ч. 1, Вильнюс, 1953, стор. 298.

8—10 кг металу ¹⁰⁴. Тому кузні були складовою частиною домниць, де залізо зазнавало дальшої обробки ¹⁰⁵.

Про добування болотної залізної руди на Україні в XV—першій половині XVI ст. зустрічаються згадки в багатьох історичних документах. В жалуваній грамоті польського короля Ягайла, написаній в 1394 р., говориться, що пан Д. Задеревецький одержав тоді ряд сіл в Галицькій і Зудечевській волостях, серед яких було с. Руда. Пан мусив з пожалуваних сіл посилати на воєнну службу десять стрільців з залізною зброєю ¹⁰⁶. Князь Свидригайло у 1433 р. надав А. Волотовичу у Луцькому повіті с. Михлін з поселенцями, орною землею, лісами, пасіками, млинами, «з болоты и з рудами и со всеми пожитки» ¹⁰⁷. У 1445 р. цей же князь пожалував пана І. Мушату в Луцькому повіті с. Склень «с нивами... с рудами и с реками» ¹⁰⁸. Свидригайлом за 1445—1452 рр. було видано феодалам чимало жалуваних грамот на землеволодіння. У більшості з них говориться, що на території пожалуваних земель були поклади залізної руди. Внесення в грамоти назв «болоты з рудами», «руды», «рудни» говорить про те, що залізна руда в ті часи мала велике промислове значення і жалувалася як певна цінність ¹⁰⁹. У 1458 р. житомирський староста Жидимонт під час об'їзду повіту склав грамоту, в якій говориться про повинності селян і названі місця «Колоденська руда», «Тетерева велика руда», «Боярська руда», «Велика руда» та інші. Вони були розташовані у верхній течії р. Тетерева, де добувалася залізна руда з давніх часів ¹¹⁰. Ці назви свідчать про те, що на місцях добування болотної залізної руди і вироблення з неї заліза виникали села, де населення працювало на промислах протягом віків.

До Луцького замка в різні часи було прикріплено ряд сіл Луцького повіту, населення яких працювало на залізорудних промислах і займалося сільським господарством. Ці селяни були зобов'язані «цепи к взводам обоих замков, Верхнего и Нижнего, делати... из своего железа». Добувачі заліза також мусили щороку давати в замок готові залізні шини, які використовувалися для вироблення зброї, різних знарядь праці та будівельних матеріалів ¹¹¹.

В опису Луцького замка, проведеному великокнязівськими урядовцями в 1545 р., говориться, що в замку було дві великі

¹⁰⁴ J. Osiński, *Opisanie polskich żeleza fabrik*, Warszawa, 1782, стор. 88—91.

¹⁰⁵ Ф. И. Леонтович, *Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве*, «Варшавские университетские известия», 1897, № 7, стор. 127—130.

¹⁰⁶ Українські грамоти, т. I, стор. 54.

¹⁰⁷ Там же, стор. 118—119.

¹⁰⁸ Там же, стор. 150.

¹⁰⁹ Там же, стор. 150, 156, 159, 161.

¹¹⁰ Там же, стор. 167—168.

¹¹¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, стор. 70—99, 160—175.

гармати, дві польові, вісім стояло на вежах, багато інших гармат і рушниць зберігалося в сараях. Замок мав велику кількість гарматних куль, залізних шин, свинцю, пороху, сірки. Приписані до замку ремісники мусили виконувати там ковальську службу: «виробляти залізо і віддавати в замок»¹¹². Зокрема, замкові ковалі із с. Рудники щорічно давали у двір Гнідівський два плужних заліза, вісім серпів, чотири коси, два малих руських сошники, дві мотики, два заступи, два залізні світильники, дві сокири. Таку ж кількість залізних виробів вони давали на великокнязівський Красний двір. Далі в опису вказується, що на замок ті ж рудницькі ковалі повинні були давати сокири, коли потрібно — світильні заліза, мотику і заступ. Вони ж купували в лавках шини і щорічно давали їх в «замок на гармати і ланцюги до підйомного мосту Верхнього замку»¹¹³. Цей документ свідчить про те, що селяни с. Рудники з давніх часів займалися добуванням залізної руди, виробленням заліза і залізних знарядь праці. Повинності цього села на замок і державні фільварки уже були традицією, тобто виконувались селянами ще в XV ст.

Чималі залізорудні та вугільні промисли на Волині були біля сіл Забороля, Голешово, Рудники, Гнідовське та ін. Ремісники добували там руду і виробляли з неї залізо. Ці промисли були в розпорядженні лудського старости. Він віддавав їх в оренду промисловцям за високу плату. За користування ними промисловці мали щороку давати старості данину натурою: сошники, лемеші, наральники та інші залізні знаряддя праці.

Біля рудних промислів були спеціальні будинки, де жили рудники і ковалі. На Волині в першій половині XVI ст. було багато рудних промислів, на яких працювали переважно ще не закріпачені селяни. Повітові і волосні старости вимагали від рудників і ковалів щорічно давати на замки і великокнязівські двори лемеші, наральники, сокири, мотики та інші залізні вироби¹¹⁴.

Про рудні промисли на Волині йдеться в ряді документів. Зокрема, в жалуваних грамотах литовських князів Свидригайла, Казимира, Олександра та інших згадується про болотні руди і рудні. У книгах записів великого литовського князя Казимира вказується, що у Володимирському повіті біля урочища Верби було дві рудні. Кілька рудень було в Ковельському повіті, де працювали рудокопи, варники заліза, ковалі, вуглярі¹¹⁵.

¹¹² Памятники Киевской комиссии, стор. 70—71, 98—99, 163.

¹¹³ Там же, стор. 70—71, 168—169.

¹¹⁴ Там же, стор. 146—226; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк. 239—240.

¹¹⁵ Українські грамоти, т. I, № 81, 85, 86; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 25, арк. 268—270; Книги переписів, № 21, арк. 281; № 41, арк. 453.

В першій половині XVI ст. на Волині рудні промисли були розташовані біля сіл Руда, Рудець, Рудні, Рудаково, Рудичне, Рудня, Рудка, Рудники, Рудно. За підрахунками О. Яблоновського, на Волині в XVI ст. діяло близько сорока рудних промислів, де місцеве населення добувало болотну залізну руду і виробляло з неї залізо¹¹⁶. Безперечно, значну частину тих промислів було засновано ще в попередні століття. Поряд з цим необхідно підкреслити, що документи зберегли лише випадкові дані про розвиток цієї важливої галузі промисловості. Чимало рудних промислів у документи не потрапили. Але про них збереглися численні дані в географічних і топонімічних джерелах. В документах говориться також про добування і перероблення залізної руди на Київщині. Недалеко від Житомира у другій половині XV і першій половині XVI ст. залізна руда добувалася в кількох місцях на березі р. Гнилоп'ятки. В XVI ст. населення сіл Рудники і Рудня переважно працювало на рудних промислах. Навколо Житомира було декілька таких промислів. Готове залізо ремісники віддавали в замок, продавали міським і сільським ковалям. Частина заліза з цих рудників відправлялася в Київ та інші міста. У Житомирському, Овруцькому, Київському та інших замках було багато заліза у вигляді шин, болванок, прутів, яке привозилося туди з рудних промислів Житомирщини¹¹⁷.

У жалуваній грамоті великого литовського князя Олександра, виданій на початку XVI ст. пану Лозовицькому, сказано, що тоді йому були пожалувані на Київщині землі Велика Жерделева, Мала Жерделева, Руда Руїня, Руда Молявка з болотною рудою і тими промислами, що там знаходилися¹¹⁸. До пожалування ці промисли використовувалися житомирськими міщанами, які разом з місцевими жителями добували і переробляли залізну руду. Згідно з жалуваною грамотою, всі рудні промисли з поселеннями перейшли у власність феодала¹¹⁹.

З давніх часів добувалася залізна руда на берегах р. Мини біля м. Радомишля. Важливим місцем добування і перероблення руди було с. Церковщина. В кінці XVI ст. воно потрапило у володіння Києво-Печерського монастиря. І селяни мусили давати вироблене залізо монастирському духовенству¹²⁰.

Документи XVI ст. свідчать, що на Київщині рудні промисли були розташовані біля міст Овруча, Радомишля, Рокитного, Житомира, Чорнобиля, сіл Рудки, Рудаки, Рудавка, Рудники,

¹¹⁶ Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 79, 80, 87; т. IV, стор. 145—187; *Źródła dziejowe*, т. XVIII, стор. 46; т. XIX, стор. 154; т. XX, стор. 66—67, 84, 131, 141, 166—184; т. XXII, стор. 32—33, 64.

¹¹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 234—238, 318—319; Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I, стор. 37—38; ч. VII, т. I, стор. 73—74; ч. VII, т. II, стор. 6.

¹¹⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 318—324.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, № 91.

Рудно, Рудня, Кривецьке, Порицьке, Розовське, Хабне, на землях Микулинських, Бабинських та багатьох інших місцевостях. Майже всі ці населені пункти відомі і в XV ст. Місцеве населення з дуже давніх часів займалося добуванням залізної руди¹²¹. Названі залізородні промисли забезпечували залізом потреби населення майже всієї Київщини і Брацлавщини. Рештки їх у вигляді шлаків та інших відходів на берегах річок залишилися до наших часів.

Надто бідні фактичні дані про добування залізної руди на Брацлавщині і Поділлі. Цілком можливо, що рудні промисли тут в XV ст. були розвинуті слабо. Але відомо, що в XVI ст. там були поселення і урочища під назвою Руди, Рудники, Руда тощо¹²². У південних волостях України добування і перероблення руди на метал почалося в XVI ст., коли на цій території появилася велика кількість переселенців з інших волостей¹²³.

Варто нагадати, що залізородні промисли були поширені і в Галичині. З опису Перемишльського і Львівського староств, проведеного польським королівським урядом у 1569 р., відомо, що там було зареєстровано 25 рудень, де промисловці добували руду і виробляли метал¹²⁴.

Чимало рудних промислів було на Лівобережній Україні. Місцеве населення Чернігівщини з дуже давніх часів добувало руду на берегах річок¹²⁵. Широкі економічні зв'язки Чернігівщини з російськими землями сприяли дальшому розвитку промислів. Переважна більшість рудень була в розпорядженні державних селян.

На Лівобережжі кілька рудних промислів належало Києво-Печерському монастирю. З реєстру монастирських володінь видно, що йому належали рудні Ропчик, Палузька, Катицька, дві Пануцьких та ін.¹²⁶ Всі ці володіння монастир захопив ще в XV ст.

До XVI ст. багато рудних промислів було захоплено феодалами. Але лише невелика частина феодалів використовувала їх для одержання металу на продаж. Більшість землевласників примушувала селян відробляти панщину, а рудні промисли занепадали або віддавалися в оренду промисловцям за гроші.

Державні селяни, які добували руду і виробляли з неї метал, платили грошовий податок щорічно від 6 до 12 грошей з

¹²¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 576, арк. 174; Архив Юго-Западной России, ч. VII т. II, стор. 6, 133, 331, 361, 382, 418, 490—497, 502—503; *Źródła dziejowe*, т. XX, стор. 37—38, 78, 127.

¹²² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 25, 31, 33, 86, 108, 232, 266., 517 і т. д.

¹²³ *Starożytna Polska*, т. III, стор. 420; т. IV, стор. 175, 263, 289.

¹²⁴ *Źródła dziejowe*, т. XVIII, ч. II, Warszawa, 1888, стор. 453.

¹²⁵ П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв.

¹²⁶ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов, т. I, СПб., 1907, № 91, 727, 1631.

кожного двору і давали в замки або державні фільварки залізні вироби і готове залізо¹²⁷. Розмір грошових і натуральних платежів був різний. Це залежало від кількості виробленого заліза, розміру землеволодіння і землекористування, від того, кому належали залізні поклади, стану господарства, доходів від рудень тощо.

В «Уставі на волоки» 1557 р. говориться про використання ремісниками на рудних промислах водяних коліс: «А где пры ставех могут быти млыны и фолюше, альбо млыны на руду, маеть вряд казати будовати звычайем тым, яко ся заховывает, намовившыся з ревизором»¹²⁸. Отже, всі промисли потрібно було заносити в реєстрові податкові книги і платити відповідний податок. Правда, про використання водяної енергії на рудних промислах України в XV—першій половині XVI ст. в документах не знайдено жодної згадки. Проте відомо, що в Польщі уже використовувались млинові колеса для приведення в рух ковальських молотів і міхів¹²⁹.

Зростання залізорудних промислів, збільшення вироблення заліза, удосконалення залізних виробів і поширення їх в містах і селах сприяло дальшому розвитку продуктивних сил, піднесенню економічного і культурного життя в країні.

3. РОЗВИТОК ЛІСОВИХ ТА ІНШИХ ПРОМИСЛІВ

На території України в XV ст. величезні простори Полісся і Лісостепу були покриті буйними лісами. Рештки їх ще й тепер зберігаються під назвами Чорний ліс, Мотрин ліс, Уманський ліс, Чорний яр, Великий гай та багато інших.

У XV—першій половині XVI ст. найбільші лісні масиви з багатими мисливськими угіддями, бортними деревами та іншими природними багатствами були у безпосередньому володінні великокнязівського двору Литовської держави. За цей час чимало лісів захопили феодали. Але ще залишалися великі площі лісів, які були у володінні і користуванні сільських общин і міських жителів. Юридично вони належали державі, а фактично ними користувалися селяни.

У державних лісах литовським урядом були утворені спеціальні лісові господарства. Там жили лісничі з цілим штатом сторожів, мисливців, бортників, об'їждчиків та інших слуг, які повинні були охороняти ліс від порубки, пожежі, полювання сторонніх мисливців, появи там бортників¹³⁰. Вони займалися сільським господарством, полюванням і були звільнені від податку.

¹²⁷ Археографический сборник документов, т. V, Вильно, 1869, стор. 32.

¹²⁸ Памятники Киевской комиссии, т. I—II, стор. 524; Źródła dziejowe, т. II, стор. 799.

¹²⁹ B. Zientaź, Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w. Warszawa, 1954, стор. 45.

¹³⁰ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 61, арк. 82.

Серед густих лісів України, на берегах численних річок і озер, наче на островах, з найдавніших часів розташовувалися села і поселення. Через бездоріжжя, непрохідні болота і густі зарослі Полісся менше зазнавало хижацьких нападів татар. Тому воно завжди приваблювало до себе людей з інших повітів. В лісах шукали притулок бездомні розорені селяни. Там швидше можна було збудувати житло, на полюванні дістати м'ясо, в річках наловити риби, зібрати фруктів. І не випадково на Поліссі в ті часи жило багато збіднілих селян, городників, ремісничих людей. У документах вони називаються дереворубами, вугільниками, смоловарами, дьогтярами, теслярами, столярами, колодіями, колесниками, клепачами, бондарями, гонтарями, санниками, поташниками, бортниками, бобровиками, човнярами, рибалками тощо¹³¹. Основну масу цих людей становили ще не закріпачені селяни, які не виконували ніяких тяглих повинностей. Проте було вже багато ремісників, які при великокнязівських дворах виконували «теслярську», «столярську», «клепацьку», «санницьку» та інші служби¹³².

Лісові промисли були дуже доходною статтею Литовської держави. Тому литовський уряд ще з початку XV ст. свої найбагатші лісні угіддя взяв під свій контроль і поставив там своїх урядовців, які організовували вирубку лісів для спорудження оборонних замків, палаців, містків, займалися відправкою будівельних матеріалів на зовнішні ринки, завідували збором меду і вощини, влаштовували полювання на хутрових та інших звірів і т. д. Литовський уряд дбав про те, щоб державні лісові промисли приносили в скарбницю максимальний доход. В уставній великокнязівській прамоті 1529 р. про це говориться: «При котором колвек дворе нашом суть пожитки с купов в лесе, то есть, смолы, ванчос, клепки, попел, тое суполную на нас зоставуем»¹³³.

Для заготовки будівельного матеріалу великокнязівські урядовці направляли в ліси тисячі селян з волостей і повітів. Ці лісоруби рубали ліс, сортували його і відвозили до берегів річок для сплаву. Там колоди спускалися на воду і зв'язувалися лозою по десять штук, десятки зв'язувалися в сотні і навіть тисячі. Величина плотів залежала від глибини та ширини річки і пори року. Супроводжувалися плоти людьми, які вели їх до місця призначення.

Так доставлявся будівельний матеріал на спорудження замків у Києві, Чорнобилі, Овручі, Черкасах, Каневі, Житоми-

¹³¹ Ф. И. Леонтович, Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве, «Варшавские университетские известия», 1897, № 4, стор. 3—5.

¹³² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 14; ч. VII, т. II, стор. 317, 340, 351; Акты Западной России, т. II, № 159; Акты Южной и Западной России, т. I, № 56.

¹³³ Акты Западной России, т. II, стор. 197.

рі та інших місцях. Багато будівельного матеріалу продавалося міським ратушам, монастирям, сільським общинам, які споруджували церкви, містки, переправи та інші будови.

Литовський уряд широко практикував продаж лісних масивів підрядчикам. Підрядчик, здобувши право на вирубку певної ділянки лісу, наймав дереворубів, пильщиків, клепаців, вуглярів, які повинні були працювати за певну винагороду. Вони рубали дерева, очищали його від гілля, кори, сучків, потім розпилювали на частини потрібної довжини. Найкращі сосни, дуби та інші колоди йшли на спорудження великих будов або відправлялися до країн Західної Європи. Колоди сортувалися у малі або великі сотки. У малих сотках було по 120 штук, у великих — по 2880 штук. Іноді колоди сортувалися в шестидесятки, в кожній з них було по 7200 штук¹³⁴. На лісорозробках утворювалися величезні склади будівельних матеріалів. Звідти підрядчики на підводах і водним шляхом відправляли ліс на будівництво або сплавливали річками в Західний Буг для вивозу за кордон.

Вивіз будівельних матеріалів з українських і білоруських лісів на закордонні ринки в XV ст. широко практикувався. Відомо, що в 1490 р. було відправлено лише через м. Гданськ в Західну Європу 2523 великі сотки колод, тобто понад 7 млн. штук; у 1491 р. було відправлено 2235 соток; у 1492 р. — 766 соток колод і 100 тис. лудів попелу і т. д. Тоді в Гданську одна велика сотка колод коштувала 4 марки¹³⁵, в Любеку — 8—10 марок, в англійських портах 24—34 марки¹³⁶. Багато вивозилося тоді на Захід також поташу, шмальцюги, живиці, клепок та інших лісоматеріалів¹³⁷.

Значно більше збереглося даних про вивіз з України лісоматеріалів на Захід у першій половині XVI ст. Луцький підканцлер А. Волович, луцький війт Бордзобагатий і міщанин Ізакович відправляли щороку з різних волостей Волині до берегів Західного Бугу сотні підвід з різними товарами. Там ці товари навантажувалися на величезні баржі і відвозилися до Гданська¹³⁸.

Найбільші лісові промисли на Україні були розташовані на берегах правих приток р. Прип'яті та Західного Бугу. У першій половині XVI ст. там всюди працювали теслярі, пильщики, шхунники, клепаці, попелярники, поташники та інші ремісники, які рубали ліс, виготовляли колоди, бруси, дошки, клеп-

¹³⁴ «Zeitschrift des Westprussischen Geschichtsvereins», 1894, т. 33, стор. 25—38.

¹³⁵ Одна пруська марка дорівнювала 20 польським грошам.

¹³⁶ «Zeitschrift des Westprussischen Geschichtsvereins», стор. 36—42.

¹³⁷ Там же; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 14, арк. 77; № 25, арк. 53.

¹³⁸ L. Kocz, Polityka bałtycka zakonu Krzyżackiego, Torun, 1936, стор. 38—54.

ки та ін. Про масове винищення лісів на Волині свідчить опис Ратненського староства, проведений в середині XVI ст. З цього опису видно, що вже в той час на Волині найбільші ліси були винищені, дерево вивезене на Захід або спалене на попіл. Під час проведення опису цього староства підрядчик по вирубці лісу Валентин заявив урядовцям: «За небіжника Яна Тенчинського, воєводи сендромирського, розпочав я роботи з моїм батьком лісові товари в Головенському і Нудійському лісах» ще в 30—40-х роках. За часів старости С. Маційовського (1549—1563 рр.) Валентин заготовив у лісах 36 тис. великих колод, 24 тис. клепок і випалив попелу 140 тис. пудів¹³⁹. Там же в лісах працювали ремісники, які робили шхуни, ком'яги, човни і бочки на продаж¹⁴⁰. У 1564 р. під керівництвом цього ж Валентина було заготовлено 12 тис. великих колод, випалено 3 тис. пудів попелу. За будівельний матеріал він одержав від ратненського старости велику суму прошей і багато жита¹⁴¹. Для виконання цих робіт підрядчик наймав теслярів, столярів, клепачів, попелярників та інших сільських ремісників, яким платив гроші, давав жито. На виготовленні шхун працювали десятки різних ремісників. В організації роботи був чіткий поділ праці: лісоруби рубали дерева і очищали їх від гілля, пильщики пиляли їх на дошки, сушильники висушували дошки і сортували по десятках, сотнях і тисячах, клепачі і гонтарі робили клепки і гонту, курачі виробляли вугілля, попіл, поташ і т. д. Там була своєрідна мануфактура. Будівельний матеріал, клепки, попіл, поташ і шхуни підрядчик за наказом старости відвозив на берег р. Мурховиці. Привезені товари навантажувалися на шхуни і з слугами старости відправлялися до Гданська та інших міст Західної Європи для продажу¹⁴².

Литовський уряд дуже часто продавав лісні масиви місцевим та іноземним купцям за гроші і дозволяв їм розробляти їх. Вони наймали підрядчиків, а останні наймали різних ремісників, які за певну плату працювали на лісових промислах. Готові товари відправлялися на Захід або поступали на місцеві ринки. З Литовської метрики відомо, що для ремонту лише одного Київського замка в 1563 р. було привезено в місто 12 900 великих колод і 31 200 дощок¹⁴³.

Вирубка лісів для заготівлі будівельних матеріалів та інших лісових товарів у другій половині XV — першій половині XVI ст. набрала великого розмаху. Литовські урядовці часто заявляли старостам, що лісні масиви, розташовані поблизу річок, уже повністю знищені. Лише далеко від річок та серед не-

¹³⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 351—352.

¹⁴⁰ Там же, стор. 351—352.

¹⁴¹ Там же, стор. 317, 336, 340, 351.

¹⁴² Там же.

¹⁴³ Русская историческая библиотека, т. XXX, стор. 643—644.

прохідних боліт ще зберігалися ліси, але й там димили «буди» і «купи», «смоловарні» і «поташні» печі, де працювали різні ремісники, говориться в багатьох документах Литовської метрики¹⁴⁴.

На лісових промислах, крім заготівлі будівельних матеріалів, ремісники займалися виготовленням полозків для саней, готували матеріал для коліс, возів, дерев'яних плугів, борін, скринь, сундуків, а також для різних знарядь праці, речей домашнього вжитку і т. д.

В лісах, де були влаштовані «будні промисли», цілий рік не припинялася робота пильщиків, клепаців, бондарів, гонтарів та ін. Великі дошки сотнями тисяч відправлялися на будівництво замків, палаців, а також на ринки. Менші дошки використовувалися на місці для виготовлення дверей, вікон, стільців, шалівок¹⁴⁵.

Місцеві ринки були заповнені будівельним матеріалом і готовими дерев'яними виробами. Все це свідчить про те, що на Україні в ті часи дуже були розвинуті теслярське, столярське, бондарське та інші ремесла.

Особливо багато лісу йшло на випалення вугілля, попелу і поташу. Після відбору кращих колод для вивозу за кордон, для місцевого будівництва та виготовлення будівельних матеріалів решта зрубаного лісу звозилася у певні місця, де він спалювався. На вугілля відбиралися переважно клен, праб, бук, ясен, дуб та ін. Вугілля відправлялося на залізорудні промисли, в кузні, замки і за кордон. Кращі сорти його розмелювали на дрібні частини, змішували у певній пропорції з селітрою, сіркою і одержували порох¹⁴⁶.

Дуже багато дерева спалювалося на попіл. Готовий попіл насипався в бочки по 6, 12 та більше пудів і відправлявся покупцям¹⁴⁷. Виробництвом попелу займалися промисловці, підрядчики і великокнязівські урядовці. Литовський уряд одержував від них великі доходи в державну скарбницю. Дуже багаті також ті, хто збував готову продукцію на ринках. У Гданську в першій половині XVI ст. 1 лашт попелу коштував 34 злотих, і ціни на нього швидко зростали¹⁴⁸. В кількох документах Литовської метрики про вивіз лісових товарів з Литовської держави до Гданська говориться: «К порту Кпданскому и Кролевецкому товаров лесних, яко тепер робят... то есть: попелу, ванчосу, клепок и васильков, накладом его милости через шафари и буджанки его милости выробили и выставити на властный

¹⁴⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 24, арк. 44, 55, 165; № 47, арк. 10; № 48, арк. 223; № 61, арк. 17, 82; № 68, арк. 82—83.

¹⁴⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, стор. 81, 101; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 25.

¹⁴⁶ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 26, 96.

¹⁴⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 54, арк. 215—216.

¹⁴⁸ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 317, 350, 417; *Zródła dziejowa*, т. V, стор. 119—120.

пожиток за чотирнадцять тисяч злотых польских, за три роки по себе будучих... по той цене, яко служебником нашим. Платити постановлено: от каждого лашту попелу польских пятнадцать, от каждого ста ванчосу по злотых польских девять»¹⁴⁹. Попіл та інші лісові товари відправлялися в Німеччину, Нідерланди, Англію¹⁵⁰.

Матеріали ревізії лісних масивів, мисливських, рибальських та інших утідь, складені литовськими ревізорами в різні часи, свідчать про те, що на всьому Поліссі відбувалося хижацьке винищення лісів. В одному з тогочасних документів записано: «Куди не підеш, всюди роблять або бук до гути, або сосну на смолу, або дуб на шхуни»¹⁵¹.

«Попелярники» і «поташники» велику кількість попелу переробляли на поташ і шмальцюгу. Для одержання їх до попелу в спеціальних печах додавали вапно і крейду. При високій температурі з цієї суміші одержували шмальцюгу, з якої потім виготовлявся поташ (K_2CO_3). Поташ був потрібний для різних галузей ремесла: вироблення мила, вичинки шкіри, хутра, промивки шерсті, біління полотна, виготовлення скла, заліза, соди, фарб, вживався він також для лікування тварин від шкірних хвороб, для миття підлоги, посуду, рук і т. д. Попіл широко використовувався для удобрення.

Важливе значення в господарстві мало вироблення дьогтю, смоли і живиці. Ці промисли в документах також називалися будами, смолварнями, дьогтярнями. Сировиною для них була береза, сосна і ялина. Кращі сорти дьогтю виварювалися з березової кори.

Промисли, на яких вироблялись дьоготь, смола і живиця, знаходились переважно на Поліссі. На місці промислів виникли цілі поселення, які дістали назви Дьогтярня, Смолярня, Смолянка тощо. Поселень під такими назвами чимало зустрічається на Україні і в Білорусії¹⁵².

Смола і дьоготь в ті часи були дуже важливим будівельним матеріалом. При спорудженні дерев'яних замків, палаців, церков, мостів та інших будов сохи, підвалини, а іноді увесь будівельний матеріал просмолювався і обмазувався дьогтем. Особливо багато смоли і дьогтю використовувалося для спорудження мостів, шхун, ком'яг, барж, човнів. Дьоготь потрібний був і для вироблення шкіри для взуття, змащення возів тощо. На ринках завжди було багато цих товарів. Смола і живиця вивозилися на продаж до країн Західної Європи¹⁵³.

¹⁴⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 66, арк. 177—178.

¹⁵⁰ Там же, № 61, арк. 82; № 63, арк. 177—178; № 68, арк. 82—85.

¹⁵¹ Жерела до історії України — Руси, т. III, стор. 183, 192, 333—335.

¹⁵² М. К. Любавский, Областное деление, стор. 32—35, 84, 121, 251, 252, 266, 288 і т. д.

¹⁵³ Акты Виленской комиссии, т. XVII, стор. 38, 108, 131, 174; Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 701—708, 739—743; Жерела до історії України — Руси, т. I.

Доходним промислом на Україні було і бджільництво (бортництво, підлазництво, пасічництво). Збиранням меду і вощини в лісах люди займалися з найдавніших часів. В XV—XVI ст. бджільництво було дуже поширене і мало важливе господарське значення в житті людей.

Правда, на Поліссі найвигідніші бортні угіддя були взяті під охорону великокнязівських слуг. Зібраний там мед відправлявся князівськими бортниками у Вільно і Троки для потреб Литовської держави. Селянам не дозволялося збирати мед в лісах, захоплених феодалами.

Але біля кожного села чи поселення були ліси, де селяни з весни до пізньої осені доглядали свої рої, які осідали в дупластих деревах. Коли наставало літо і бджоли роїлися, бортники завчасно підготовляли нові дупла. На кожному дереві з роєм бортники робили відповідні позначки, які показували, кому належить рій. Якщо в дереві було кілька дупел з роями, які належали різним людям, на ньому робилися різні позначки. Приналежність роїв визначалася звичаєвим правом. Іноді воно поширювалося і на приватні ліси і дерева. Коли чужий рій сідав у дупло дерева, яке росло на полі іншого селянина, господарем роя був той, хто перший його там побачив і зробив на дереві свою позначку. Господар поля не мав права рубати це дерево. В Литовському статуті про це говориться: «А хто бы сосну-пчельницу порубал або сказил, в которой пчолы были, хотя в той час их не будет, повинен будет за нее платити полковы грошей, а за дуб пчолный, в котором пчолы бывали, по тому ж»¹⁵⁴.

Пізно восени бортники йшли в ліси з драбинами, сокирами, долотами, ножами, медовницями і бочонками. Вони прорізували біля дупла отвір і забирали увесь мед. В результаті бджоли взимку гинули. Досвідчені бортники брали лише частину меду, а потім отвір знову щільно закривали, і бджоли залишалися там зимувати. Якщо бортний ліс знаходився далеко від поселення, то бортники жили в ньому влітку і восени в куренях, які називалися «лязні» або «лазнице»¹⁵⁵.

Документи відрізняють «бортников подлазников» від «бортников лесных»¹⁵⁶. Перші появлялися в лісах лише періодично, «находом» — під час роїння і збору меду¹⁵⁷. «Бортники лесные» жили в лісах з весни до осені, а іноді навіть появлялися там зимою і охороняли свої рої¹⁵⁸. Мабуть, тоді були частими випадки крадіжки меду і знищення роїв. Не випадково в першо-

¹⁵⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. IX, арт. 13.

¹⁵⁵ Там же, арт. 3, 13, 14.

¹⁵⁶ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 179, 189, 308—309, 507, 612, 868 і т. д.

¹⁵⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, стор. 8; Акты Западной России, т. I, стор. 20, 187.

¹⁵⁸ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. IX, арт. 3.

му Литовському статуті в кількох місцях говориться про покарання злочинця за крадіжку меду: «Хто бы дерево бортное чужое со пчолами сосну очер або пожаром ожог, або яко-кол-ве сказал, тот за тое дерево и за пчолы повинен будет плати-ти тому, чие будет, копу грошей, а за дуб по тому ж ...Хто ко-му выдереть пчолы нелажонные, чинячи шкоду, а дерева не ка-зить, тогда повинен будет за каждые пчолы нелажонные, тыле их кому выдереть, платити по полукопю прошей, а за лажонные по пятнадцати грошей»¹⁵⁹.

Коли селянин мав рої в чужому лісі і хотів забрати їх до-дому, йому дозволялося відрізати такі колоди, щоб бджоли не зазнали шкоди, і взяти їх собі. Господар лісу мусив «вольно улей з бортью випустити, а верхове и коренье того дерева оста-вити в пущи тому пану, чия будеть пуща», — говориться в Ли-товському статуті¹⁶⁰. Безперечно, ці закони насамперед захи-щали інтереси землевласників та інших багатих людей. Вони були спрямовані на зміцнення феодальної власності. Але з них видно, яку важливу роль займало пасічництво в господарському житті. Волосні та інші суди мусили керуватися артикулами Ли-товського статуту і виносити справедливі вироки «ведлуг пра-ва»¹⁶¹.

Про велике значення збирання меду в лісах свідчать числен-ні документи, в яких записані розміри податків, що збиралися з селян медом і воском. Намагаючись взяти з населення більше меду, литовський уряд майже всюди дозволяв селянам займа-тися бортництвом у місцевих лісах. Відповідаючи на скаргу па-на Ф. Григор'євича і князя С. Чорторійського, в якій говорилося про їх суперечки за бортні дерева в Любецькому лісі, великий литовський князь Олександр у 1499 р. писав, що місцеве насе-лення ще від часів діяльності Вітовта в тому лісі вільно збира-ло мед і мало свої бортні дерева: «А дерева на хоромы, и на инынн потреби никому не волно брати, нижли человек... в той земли обрубной здавна борть свою хоживал посполу с тыми своими поплечники, а дерева никому не волно там брати»¹⁶². В цьому документі уряд виступає на захист селян-бортників. Він дозволив їм користуватися бортними деревами і збирати мед з тим, щоб вони могли вчасно виконувати данину медом. Про дозвіл селянам вільно збирати в лісах мед говориться у вели-кокнязівській жалуваній грамоті, виданій у 1505 р. пану Чап-личу. Тоді цьому пану було пожалуване с. Родохово в Луцько-му повіті. У грамоті зазначено: «Здавна тым людем вольно в дубраве нашею Жуковской на будованье и дрова брати и све-пета [рої] находити»¹⁶³. І після пожалування села селянам

¹⁵⁹ Статут Великого княжества Литовского 1529, род. IX, арт. 13—14.

¹⁶⁰ Там же, арт. 3.

¹⁶¹ Там же, Акты Западной России, т. I, стор. 224—225.

¹⁶² Акты Литовской метрики, в. I—II, № 516.

¹⁶³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 351.

дозволялося користуватися бортними деревами в державному лісі.

Збирання селянами і трудящим населенням міді меду в державних лісах широко практикувалося по всій Україні. Про це свідчать різні податкові документи¹⁶⁴. В опису Канівського замку 1552 р. говориться, що жозаки та різні ухадники уже багато років живуть в степах «на мясе, на рыбе, на меду з пасек, з свепетов, и сытять там себе мед яко дома»¹⁶⁵. Дійсно, ухадники без відома великокнязівських урядовців ще з другої половини XV ст. користувалися угіддями і відмовлялися платити податки.

Крім збирання меду від диких бджіл, селяни широко займалися культурним пасічництвом в лісах і дома. У великих лісах багаті селяни влаштуовували пасіки на землі і на деревах. На Поліссі селяни переважно прив'язували вулики на гілках, щоб зберегти їх від нападу ведмедів. У південних волостях пасіки влаштуовувалися в гаях, байраках, на островах і в долинах степів. Вони огороджувалися високим тинном і охоронялися пасічниками¹⁶⁶. У багатих господарів було по кілька пасік. Наприклад, у відписній грамоті козака Т. Волевича говорилося, що він на Чигиринщині мав п'ять великих пасік, де було кількасот вуликів. У його дворі було 50 діжок меду¹⁶⁷. Опис свідчить, що багатство це було нажите його батьком і дідом протягом багатьох десятиліть. Невеликі пасіки були в кожному селі. Здебільшого селяни виконували медову данину з своїх пасік¹⁶⁸.

Великі землевласники тримали свої пасіки в лісах. Там були спеціально огорожені галявини, на яких стояли великі пасіки, були житлові приміщення і попреби, куди вулики ховали на зиму. Доглядали за пасіками кваліфіковані пасічники. Восени феодали одержували з своїх пасік десятки і сотні пудів меду, багато воску¹⁶⁹. У кожного феодала комори були наповнені бочонками з медом. Загалом, до наших часів збереглося дуже багато історичних документів, які свідчать про те, що сільське населення широко займалося домашнім пасічництвом по всій Україні¹⁷⁰.

Мед використовувався для харчування, з нього робили цукор, варили напої, ним лікували хворих. На ринках завжди було багато меду і воску. Віск використовувався для освітлення, його закуповували церкви і монастирі на свічки. Він йшов

¹⁶⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 1—9, 321—363.

¹⁶⁵ Там же, ч. VII, т. I, стор. 103.

¹⁶⁶ Там же.

¹⁶⁷ Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, стор. 128—129.

¹⁶⁸ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 91.

¹⁶⁹ Там же, № 7, арк. 649.

¹⁷⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 5, 10, 21, 76, 83—84, 86, 90, 98; ч. VII, т. II, стор. 1—9, 132—140 і т. д.

і на експорт і користувався великим попитом на західноєвропейських ринках¹⁷¹.

Важливою галуззю в господарській діяльності селян було також полювання. Ним займалися різні групи населення: землевласники, селяни, ремісники та ін. Мисливські угіддя були в лісах, степах, на берегах річок, озер і на болотах.

З документів Литовської метрики та мемуарної літератури відомо, що в XV—XVI ст. на Україні водилося багато різних диких тварин: зубрів, буйволів, оленів, диких свиней, коней, кіз. Важливе місце в трудовій діяльності сільського населення займало полювання на хутряних тварин: вовків, ведмедів, лисиць, зайців, горностаїв, куниць, бобрів, пецців, білок, соболів і т. д.¹⁷²

Про багаті мисливські угіддя України дипломат литовського великокнязівського двору М. Литвин, який в першій половині XVI ст. кілька разів їздив через Україну в Крим з важливими дипломатичними дорученнями, писав: «На берегах річок у великій кількості зустрічаються поселення бобрів. Птахів така надзвичайно велика кількість, що весною хлопці наповнюють цілі човни яйцями диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а потім їх виводками наповнюють птахівні»¹⁷³.

Правда, ці величезні природні багатства в основному знаходились в руках литовських загарбників та місцевих феодалів. Литовський уряд найбагатші мисливські угіддя використовував для збільшення доходів своєї держави. Там постійно жили великокнязівські слуги, які мусили виконувати таку службу: «околи и станы королевские робити», «службу ловещкую служити», «зверей сочити и ловити», — говориться у грамотах великого князя¹⁷⁴. Мисливці, які служили на тих угіддях, називалися: «стрельники», «осочники», «ловцы», «сокольники»¹⁷⁵. За цю службу їм дозволялося мати по одному лану землі. Вони були звільнені від платежів та інших повинностей. Коли великий князь або його урядовці приїздили на полювання, слуги мусили допомагати їм шукати і вбивати звірів, а все хутро відправляли у Вільно. Без дозволу великого литовського князя їм категорично заборонялося полювати в державних мисливських угіддях.

В державних заповідниках полювали облавою. Такі облави влаштовувалися здебільшого після першого снігу і великих морозів, щоб можна були вільно їздити в лісах і по болотах. Старости вигонили на облаву мисливців і селян тих волостей, які були зобов'язані брати участь у «пригонах» і «гвалтах»¹⁷⁶.

¹⁷¹ В. И. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа, стор. 66—68.

¹⁷² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1, К., 1890, стор. 48.

¹⁷³ Там же.

¹⁷⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 93; № 17, арк. 160.

¹⁷⁵ Там же, № 12, арк. 162; № 38, арк. 457; № 41, арк. 109.

¹⁷⁶ Там же, № 9, арк. 92; № 25, арк. 265; Книги судових справ, № арк. 121; Книги переписів, № 6, арк. 157.

Прибулі на облаву люди оточували велику ділянку лісу і гнали звірів у певному напрямку, де їх чекали в засідках великокнязівські мисливці і вбивали їх з рушниць, луків, списами, ловили «вовчими ямами», петлями, капканами, сітками, за допомогою собак, соколів, коршунів і т. д.¹⁷⁷ Такі облави іноді тривали по кілька тижнів. На місці полювання відбувалася засолка м'яса у бочках. Потім селяни на своїх підводах мусили везти м'ясо у Вільно, Троки або інші міста чи замки¹⁷⁸. Такі облави давали Литовській державі великі доходи. В документах говориться, що на Україні найчастіше облави влаштовувалися біля Чорнобиля, Остра, Овруча, Житомира, Луцька, Ковеля, Любеча¹⁷⁹.

Нерідко повітові старости влаштовували облави в тих лісах, які не були під охороною великокнязівських слуг. Вони також використовували для цього місцевих мисливців, селян і міщан. Після облави старости забирали собі все хутро, а також м'ясо ведмедів, диких свиней, буйволів, зайців тощо. Потім вони дозволяли полювати там сільським і міським мисливцям, але брали з них частину доходів¹⁸⁰. Правда, селяни не завжди зверталися за таким дозволом до старост. Формально вони мали право полювати без такого дозволу, але за це платили державний податок хутром.

З опису Житомирського замка останньої чверті XV ст. видно, що навколо Житомира було багато сіл, в яких жили мисливці. Вони знаходились на службі великого князя. В с. Ловкові, наприклад, було 5 дворів мисливців, «што в лови ходять, тые подымщины не дают»¹⁸¹. В с. Крошні жило «ловцев четьре а пять слуг, подымщины не дають»¹⁸². Такі мисливці жили і в інших селах. Вони володіли землею, але податку не платили. Мисливці мусили разом з урядовцем великого князя ловити або вбивати звірів, а хутро віддавати Литовській державі¹⁸³.

Протягом XV — першої чверті XVI ст. багато мисливських угідь було захоплено українськими і литовськими феодалами. На таких угіддях селянам категорично заборонялося полювати. Литовський уряд всіляко захищав права феодалів і жорстоко переслідував тих, хто не корився експлуататорам. Про покарання селян, які без дозволу полювали в чужих угіддях, в Литовському статуті повориться: «Теж уставляем: хто бы чие ловы квалтом половил, тогды тому, в чией пушци половил, маеть квалт заплатити двадцат рублев прошей, а на нас, господаря, противен маеть заплатити под ценою, который звер будет по-

¹⁷⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 25, арк. 265; Книги судових справ, № 11, арк. 121.

¹⁷⁸ Там же, Книги записів, № 24, арк. 165; № 37; арк. 316.

¹⁷⁹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 86, 95, 97, 589, 596 і т. д.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Там же, стор. 5—6.

¹⁸² Там же, стор. 6.

¹⁸³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 3, арк. 92.

ловил, яко нижей написано. А естли бы хто стрелцов послал в чужую землю, в пущи або сам украдом звер побил, тогда, естли буде на него доводом слушным переведено, колко зверу убито, таковой маеть звер платити под ценою, нижей описаною. А естли бы стрелца поймано над звером, убитым у пущи, тогда мает веден быти до враду, а с ураду маеть быти на смерть сказан, яко иншие злодеи. А хто бы теж у своей земли звер погонил, а тот бы звер бег до чужое земли, тогда тот за своим зверем маеть гонити и через чужую землю и может свой звер убити в чужой земли»¹⁸⁴. В статуті є цілий розділ, в якому говориться про широкі права феодалів використовувати мисливські угіддя і передбачені всілякі покарання селян за порушення феодальної власності. Цими правами феодали користувалися і в XV ст. Всі вони в тій чи іншій мірі були узаконені великокнязівським привілеєм 1447 р., Судебником 1468 р. та іншими урядовими грамотами.

Особливого значення литовський уряд надавав мисливським угіддям, де розводилися бобри. Великокнязівські урядовці в XV ст. взяли на облік найбагатші боброві угіддя у фіскальних цілях. В тогочасних документах вони називалися «бобровые гоны», «бобровые ловы», «бобровые гаи», «бережища», «зеремьяни» та ін.¹⁸⁵ Такі угіддя були на берегах річок Десни, Прип'яті, Ужа, Тетерева, Збруча, Росі, Трубежа, Недри, Супія, Оржиці, Удаю, Сули, Псла, Ворскли та їх численних приток¹⁸⁶. Найбагатші боброві угіддя були оголошені великокнязівськими. Без дозволу уряду там ніхто не мав права полювати. Такі угіддя охороняло місцеве населення, яке виконувало там «бобровницкую службу». Коли приїздили великокнязівські мисливці, слуги мусили йти з ними на боброві гони, ловили або вбивати бобрів. Київські воеводи їздили з мисливцями полювати на бобрів на річки Прип'ять, Тетерів, Уж та їх притоки¹⁸⁷. Все хутро бобрів точно обліковувалося і відвозилося у Вільно.

Багато бобрових угідь було захоплено феодалами. Там селянам полювати заборонялося. Селяни не мали права навіть появлятися там, де водились бобри. З метою охорони бобрових угідь в Литовському статуті говорилось: «Теж уставуем: естли бы князьские або панские, або землянские были гоны бобровые ув ыншого суседа дедизне, а оный бы пан, в чией дедизне будут гоны, не маеть сам ани людем своим допустити от старого поля до орати так далеко, как бы мог до зеремьяни кием докинути; так же далеко сеножати подкошивати не мает и лозы теревити. А пак ли бы бобр с того зеремени вышол а подшол

¹⁸⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. IX, арт. і.

¹⁸⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 16, арк. 284—285.

¹⁸⁶ Там же, № 5, арк. 306; № 41, арк. 253, 427; М. К. Любавский. Областное деление, стор. 350, 352, 480, 691, 693, 830.

¹⁸⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 4, 590; Акты Западной России, т. I, № 35, 55.

у вышшее зеремя, в поле або в сеножати, тогда так жо далеко не маеть поля подорывати и сеножати подкошивати, и лозы те-ребити, как бы мог от зеремяни кием докинути. А естли бы поля под зеремя подорал або сеножать подкосил, або лозу подрубал, а тым бобра выгонил, таковой маеть платити двадцать рублев грошей¹⁸⁸, а тому зеремяни предся по тому маеть в покой дати так далеко, яко бы мог кием докинути. А пак ли бы хто кгвалтом бобры побил або злодейским обычаем выкрал, таковой маеть кгвалт платити, а колко будеть бобров убил, тогда маеть платити за карого копа грошей, а за чорного две копе грошей»¹⁸⁹.

Коли феодали виходили на полювання, вони зобов'язували йти з ними своїх підданих. Селяни мусили йти в плавні, густі зарослі, розкопувати нори і виганяти звідти бобрів, а землевласники при допомозі собак виловлювали їх. Полювання на бобрів відбувалося взимку, коли вода замерзала і бобри збиралися в такі місця, де була близько велика течія і вони могли ловити рибу для їжі. Хутро з убитого бобра зимою коштувало дорого.

Багато бобрових угідь знаходилося в користуванні селян. Якщо угіддя було на території володіння якогось селянина, він сам мав право полювати там на бобрів. Коли угіддя належало сільській общині, тоді всі селяни спільно виходили на полювання, виловлювали бобрів і ділили хутро нарівно.

У багатьох волостях селяни повинні були виконувати податок або феодальну ренту бобровим хутром. Таке хутро йшло на одяг. Багато його вивозилося на зовнішні ринки для продажу.

Селяни полювали також на соболів, куниць, лисиць, горностаїв, білок, вовків та інших тварин. Такі мисливські угіддя були майже біля кожного поселення. Переважно селяни полювали «кгвалтом», тобто спільно. Мисливські угіддя, розташовані далеко від міст і сіл, належали державі. Там дозволялося полювати селянам за спеціальним розпорядженням представників уряду.

Дуже багаті мисливські угіддя знаходилися на Переяславщині і Черкащині. В опису Черкаського замка 1552 р. говорить-ся, що на Переяславщині з найдавніших часів були багаті «бобровии гоны» і «ловища зверя». Туди приходили на полювання з багатьох волостей Подніпров'я. Черкаський староста вимагав від мисливців, щоб вони віддавали йому після полювання «третього звіра»¹⁹⁰. Найбагатші мисливські угіддя були захоплені

¹⁸⁸ В Литовському статуті 1529 р. говориться про вартість тогочасних грошей. Наприклад: зубр коштував 20 крб., лось — 6 крб., олень — 3 крб., ведмідь — 3 крб., кінь або кобила — 3 крб., свиня — 3 крб., рись — 3 крб і т. д. (Статут Великого княжества Литовского 1529, стор. 104).

¹⁸⁹ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. IX, арт. 9.

¹⁹⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 86.

магнатами, монастирями і церквами. Так, наприклад, угіддя в нижній течії р. Сули були у володіннях Київського Микола-Пустинського монастиря, на берегах р. Самари — Києво-Печерського монастиря, урочище Біловець захопив князь В. Путивльський, князь В. Домонтов мав свої володіння біля Переяслава, по р. Золотоноші і т. д.¹⁹¹ На угіддях, захоплених феодалами, селянам заборонялося полювати під загрозою великого штрафу або жорстокого покарання¹⁹². Правда, мисливці з інших волостей не визнавали влади старости, його урядовців і землевласників. Вони йшли в ліси, зарослі, плавні, вбивали там хутряних тварин, потім поверталися додому і нічого не платили за використання мисливських угідь.

Мисливці полювали й на різних птахів: гусей, лебедів, журавлів, качок, дроф, перепілок. Полювання на птахів було більш-менш вільним. На полюванні мисливці користувалися рушницями, луками, стрілами, кільцями, сітками, а також собаками, соколами, коршунами. Про «пташинні лови» згадується в багатьох тогочасних документах¹⁹³. Полювали на птахів феодали, селяни і жителі міст. Але таке полювання не мало великого промислового значення. Воно було допоміжною галуззю в сільському господарстві.

Немалу роль в господарській діяльності селян відігравало рибальство. Велика кількість багатководних річок, озер і ставків давала можливість селянам широко використовувати ці природні багатства як засіб до існування.

Про величезну кількість риби в річках України згадується в різних актах Литовської метрики. Майже в кожній великокнязівській жалуваній грамоті феодалам на землеволодіння говориться, що разом з орною землею жалувалися йому річки, озера, ставки, сажавки, потоки та інші рибні угіддя. В них підкреслюється, що землевласник мав право використовувати рибні угіддя для себе, споруджувати нові ставки, розводити в них рибу і т. д.¹⁹⁴ Відомий вже нам дипломат М. Литвин писав: «Собак годують м'ясом диких звірів і рибою, тому що річки наповнені неймовірною кількістю осетрів та інших великих риб, які підіймаються з моря в гору річками в прісну воду. Тому багато річок називаються золотими, особливо Прип'ять, яка в одній місцевості близько Мозиря... з наповненням свіжої води з джерел щорічно на початку березня наповнюється такою кількістю риби, що кинутий в неї спис занурюється і

¹⁹¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 86; Акты Западной России, т. II, стор. 188, 402.

¹⁹² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 36, арк. 559; № 38, арк. 658.

¹⁹³ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 382; М. К. Любавский, Областное деление, стор. 333; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 24, арк. 117—118.

¹⁹⁴ Українські грамоти, т. I, № 12, 32, 36, 38, 40, 44, 54, 60, 64, 68, 79, 80, 81, 93; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 575, 619, 712.

стоїть прямо, ніби застромлений в землю, — так густо зосереджується риба. Я б не повірив цьому, якби сам не бачив часто, як звідти безперестанно витягали рибу і наповнювали в один день близько 1000 возів, що належали приїжджим купцям, які щорічно з'їжджалися в цей час»¹⁹⁵. Можливо, М. Литвин значно гіперболізував те, що бачив. Але в ті часи у річках дійсно було багато різної риби: осетр, білуга, щука, лещ, короп, сом, в'яз, лин, карась, плітка та ін.¹⁹⁶ Ловили рибу неводами, волоками, сітками, в'ятерями, вершами, саками, лозянками¹⁹⁷. Весною ловили велику рибу, яка приходила в річки з моря для нересту; восени рибалки спускали воду з ставків і забирали всю рибу, щоб вона зимою не загинула під час великих морозів. Риби було так багато, що на міських ринках стояли великі ряди возів з свіжою, солоною, куреною, сушеною та іншою рибою. Ціни на рибу були дуже низькі.

Ще в другій половині XIV ст. литовські князі і урядовці взяли на облік найбагатші рибні угіддя. За їх розпорядженням селяни насипали греблі, будували нові ставки, розводили рибу і охороняли її¹⁹⁸. Такі рибні угіддя були під владою великокнязівського уряду і називалися «рыбные ловы», «вловы», «ловища», «входы», «вступы», «осетровые луки», «рыбные береги», «затоны», «котчища» і т. д.¹⁹⁹ В розпорядженні кожного замка і великокнязівського фільварка було по кілька рибних ставків, де селянам заборонялося ловити рибу. На вилов риби в річках, озерах чи ставках спеціально приїздив староста або інший урядовець великого князя. Великокнязівські риболови зобов'язували тяглих селян брати участь у виловленні риби: «квалтом волочити тоны», «тянуть невод», «бить езы»²⁰⁰. Коли рибу виловлювали весною або восени, її одразу ж засолювали. Бондарі робили бочки, а спеціальні засольщики чистили рибу, солили і складали. Солону рибу в бочках відправляли в місцеві замки або селяни на своїх підводах возили у Вільно. Зимою під час великих морозів риба заморожувалась і відвозилась в Литву. Багато риби залишалось в замках у розпорядженні старост²⁰¹.

Кожний феодал мав у своєму володінні річки, озера і ставки. На рибних угіддях експлуатувалася праця покріпачених селян, яких зобов'язували виконувати такі роботи: плести неводи, сітки, в'ятері, бити їзи, городити стружки, рити криниці,

¹⁹⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1, стор. 48—49.

¹⁹⁶ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 76; № 6, арк. 180.

¹⁹⁷ Там же, № 5, арк. 10; № 6, арк. 27; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 85, 119, 620—621; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 853—855, 899, 927.

¹⁹⁸ Skarbec dyplomatów, № 544.

¹⁹⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги переписів, № 5, арк. 213—216, 277, 365—368; Книги записів, № 9, арк. 15, 45; Книги судових справ, № 7, арк. 7, 14.

²⁰⁰ Там же, Книги записів, № 5, арк. 211, 213, 277, 303, 365, 368.

²⁰¹ Там же, № 37, арк. 175—176; № 52, арк. 47; № 8, арк. 256.

насипати греблі, чистити ставки, наповняти їх водою, розводити рибу, ловити, солити її і відвозити у двори господарів²⁰².

Рибні угіддя давали Литовській державі і феодалам великі доходи. Не випадково в Литовському статуті 1529 р. в кількох місцях говориться про права землевласників жорстоко карати тих, хто ловить рибу в чужих угіддях: «А хто чужое озеро у своей пуши поволочить, тогда маеть тому, чие озеро будеть, квалт платити, а нам, господару, противня, и за рибу, на чом тот сметь иметь присягнути, што ему шкоды в рыбе станет»²⁰³. Отже, за вилов риби в чужому озері винуватий змушений був заплатити великий штраф землевласнику і таку ж суму дати в державну скарбницю. В іншому місці статуту сказано: «Теж уставуем: хто бы кому озеро, або сажовку, або став зволочил або ез порубал, таковый мает платити квалт и шкоду предся оправити»²⁰⁴. Крім того, феодали самі жорстоко розправлялися з тими людьми, які ловили рибу в їх угіддях. Загалом, на Україні великі рибні озера були захоплені землевласниками і використовувалися ними для власних потреб.

Селянам дозволялося ловити для себе рибу на тих угіддях, які ще не були захоплені землевласниками і не належали до великокнязівських «ловів». Селяни використовували їх спільно. Вони ловили рибу волюками, сітками, в'ятерями тощо²⁰⁵. В актах говориться, що селяни мали в своєму розпорядженні «рыбные уходы», «езы», «уступы», «тоны», «котцы», які «уживают к своему пожитку» вільно²⁰⁶. Там кожному селянину дозволялося ловити рибу цілий рік. Серед селян було багато рибалок, які займалися виловом риби для себе і на продаж. На панських угіддях селянам можна було ловити рибу тільки за дозволом господаря. За це селянин мусив віддавати панові від $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{30}$ частини пійманої риби. А таку велику рибу, як білугу, осетра, селянин мусив всю віддавати панові²⁰⁷.

Багато селян влітку працювало на рибних промислах і у південних районах Київщини і Переяславщини. Багаті рибні угіддя були на річках Удаї, Сулі, Пслі, Ворсклі, Орелі, Самарі, Тясміні та інших. До пізньої осені селяни ловили рибу, солили, складали в бочки і продавали торговцям, які спеціально приїздили туди за рибою. Восени рибалки з бочками риби по-

²⁰² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, стор. 14, 26; ч. VII, т. I, стор. 85, 589, 596, 621; ч. VII, т. II, стор. 286, 313, 329, 336; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 7, арк. 7—8; Книги переписів, № 6, арк. 18.

²⁰³ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. IX, арт. 4.

²⁰⁴ Там же, арт. 7.

²⁰⁵ Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I, стор. 84, 88, 103; ч. VI, т. I, стор. 26, 596; ч. VII, т. I, стор. 85, 589; ч. VII, т. II, стор. 286, 313, 329, 336.

²⁰⁶ Там же, ч. V, т. I, стор. 84; ч. VI, т. I, стор. 85, 596; ч. VII, т. I, стор. 85—86; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5, арк. 76; № 80, арк. 256.

²⁰⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 85—86; ч. VII, т. II, стор. 286, 313, 329.

верталися додому. Черкаський староста дуже пильнував за такими рибалками, щоб взяти з них мито за користування угіддями. Він брав $\frac{1}{10}$ частину виловленої риби²⁰⁸. Якщо рибалки займалися й іншими промислами, він вимагав від них також мед, віск, хутро, гроші і т. д. Коли ухадники відмовлялися платити мито, черкаський староста насильно забирав у них частину риби і забороняв їм користуватися угіддями²⁰⁹. Правда, багато таких ухадників вважало себе козаками. Вони не визнавали влади урядовців, без дозволу старости користувалися угіддями і з рибою та хутром поверталися додому або їхали на Запоріжжя і там зимували²¹⁰. Запорізькі козаки без всякого дозволу вільно використовували рибальські, мисливські та інші угіддя. В кінці XV — на початку XVI ст. на Запоріжжі вже жили сотні, а можливо й тисячі козаків. Там також розвивалося ремесло, багато козаків працювало на промислах, зростали і розширялися економічні зв'язки Запоріжжя з усіма повітами України.

Таким чином, займаючись крім сільського господарства різними промислами, український народ своєю трудовою діяльністю створював різні матеріальні цінності, боровся за дальший економічний розвиток батьківщини.

²⁰⁸ Акты Западной России, т. II, стор. 210.

²⁰⁹ Там же, стор. 188.

²¹⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 84—85; ч. VII, т. II, стор. 11.

РОЗДІЛ VI

БОРОТЬБА СЕЛЯН ПРОТИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ФЕОДАЛАМИ І СЕЛЯНАМИ

В кожній суспільно-економічній формації справжнім творцем історії є народ—трудящі маси міста й села.

В епоху феодалізму основну масу населення кожної країни становили селяни. Вони вели боротьбу з стихійними силами природи, удосконалювали знаряддя праці, створювали матеріальні цінності, необхідні для життя і розвитку людства. При феодальному способі виробництва, говорив К. Маркс, «безпосередній виробник володіє тут своїми власними засобами виробництва, речовими умовами праці, необхідними для здійснення його праці і для виробництва засобів його існування; він самостійно веде своє землеробство, як і зв'язану з ним сільсько-домашню промисловість»¹.

На Україні в XV—XVI ст. основними виробниками матеріальних і культурних цінностей були селяни. Їх жорстоко експлуатували і гнобили українські, литовські, польські та інші феодалі.

Експлуататорський клас становив абсолютну меншість українського народу — лише кілька процентів загальної кількості населення країни. Але в економічному і політичному житті клас феодалів займав панівне становище, був більш організованим і згуртованим. Інтереси феодалів захищала Литовська держава. Землевласники тримали в своїх кріпосницьких ланцюгах експлуатовану більшість трудящих мас і всіляко придушували антифеодальні виступи селян. В органах державної влади сиділи князі, магнати і пани. На боці феодалів була церква. Духовенство, закликаючи селян до покорі, слухняності і покаяння на землі, обіцяло їм царство небесне після смерті.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 796.

Дворянські і буржуазні історики всіх напрямків і шкіл не показували класової суті феодального суспільства. Як представники експлуаторського класу, вони намагалися виправдати панування феодалів в суспільному житті, юридично довести законність їх прав володіти землею, управляти державою і використовувати працю селян.

Українські буржуазно-націоналістичні історики намагалися пояснити тяжке життя українського народу тільки тим, що Україна перебувала під іноземним гнітом. В своїх працях вони навмисно затушовували боротьбу між різними класами українського народу. М. Грушевський та його ідейні послідовники намагалися зобразити класові суперечності між експлуаторами і експлуатованими як боротьбу українського народу проти іноземного гніту. Це була спроба під націоналістичним прапором приховати класову боротьбу і відвернути увагу народних мас від всебічного і глибокого вивчення історії своєї вітчизни.

Радянська історична наука довела, що боротьба селян проти землевласників розпочалася ще з часу поділу слов'янського суспільства на клас експлуаторів і клас експлуатованих. І в різні періоди вона проявлялася в різноманітних формах. Ще в період Київської Русі пригноблені смерди і трудящі міст не раз повставали проти класових гнобителів, боролися за поліпшення свого життя. Класова боротьба ще більше загострилася в період феодального роздроблення. Про виступи селян проти феодалів і татарських баскаків йде мова і в стародавніх руських літописах.

З дальшим розвитком феодально-кріпосницьких відносин і посиленням соціального гніту ускладнювалися і загострювалися взаємовідносини між землевласниками і селянами, посилювалася класова боротьба між ними.

Уже в XIV ст. представники уряду часто посилали замкові гарнізони та інші військові загони, щоб примусити селян своєчасно сплачувати податки та виконувати тяглі повинності. Ще в тяжчому становищі перебували ті селяни, які потрапили під владу землевласників. В. І. Ленін говорив, що при феодальному господарстві «селянин і сам повинен був ставати *кріпаком*, бо без *примусу силою* ні одна людина, що сидить на наділі, не стала б працювати на поміщика»². А примусити селянина відробляти панщину, платити натуральну і грошову ренту землевласник міг лише тоді, коли він юридично і фактично мав право купити і продати селянина, покарати його фізично, забрати в нього майно, увесь урожай, прогнати з своєї землі і двору в голодні роки, перетворити на холопа і т. д. Отже, «наділений землею селянин повинен бути *особисто залежний* від поміщика, бо, маючи землю, він не піде на панську роботу інакше як з *примусу*. Си-

² В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 228.

стема господарства породжує тут «позаекономічний примус», кріпосництво, залежність юридичну, неповноправність і т. д.»³.

В XV — першій половині XVI ст. на Україні не було ніякого державного закону, який би зобов'язував селян усіх місцевостей відбувати певну кількість днів панщини на феодала і платити йому відповідну ренту. Права феодалів над закріпаченими селянами також ніким не обмежувалися. Використовуючи своє становище, кожний землевласник застосовував насильство, щоб примусити селян давати дедалі більшу грошову і натуральну ренту, відбувати панщину та виконувати ряд інших феодалських повинностей.

Але землевласники були заінтересовані в тому, щоб залежні від них селяни мали постійне місце проживання, житло, двори, тягло, реманент, хліб для харчування, посівні матеріали, а також могли працювати в своєму господарстві, обробляти прикріплені або приписані до них ділянки землі, відбувати панщину та інші повинності. Прикріплення селянина до землі було джерелом феодалської експлуатації.

З розвитком кріпосницьких відносин між феодалами посилювалася гостра боротьба за землі, села і селян. Під час нападу війська одного феодала на володіння іншого становище селян ще більше погіршувалось. Війська феодалів палили села, забирали в селян худобу, хліб, домашнє майно, вбивали людей. Після кожного такого нападу збільшувалася кількість бездомних убогих селян, які змушені були тікати з своїх сіл в інші волості. Феодали їх вилловлювали і насильно тримали в дворах на становищі холопів. В міжусобній боротьбі перемагали великі магнати, які мали власні гарнізони і не визнавали ніякої влади.

Акти судових справ Литовської метрики заповнені численними скаргами бояр і селян, в яких говориться про грабїж з боку військових слуг магнатів. В основному в них йде мова про свавілля феодалів Волині і Київщини. Але така ж боротьба магнатів і шляхти за землі і селян точилася по всій Україні. Скарги феодалів періодично розглядав великокнязівський суд і виносив відповідні рішення.

Судові скарги селян на феодалів і їх слуг направлялися до того землевласника, який володів цими селянами. Це було вигідно феодалам. Вони розглядали скарги своїх підданих з метою одержання додаткових доходів. За це феодали вимагали від селян платити «судове», «оглядне», «потюремне», «поколодне» грошима, хлібом, хутром⁴.

Феодали судили своїх селян, коли вони не виходили на панщину або на іншу роботу. За таке «непослушенство» слуги землевласників били селян, забирали в них майно, кидали їх в тюрму, погреб, заковували в ланцюги, колоди, пекли розжареним

³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 64.

⁴ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 523, 557, 575, 607.

залізом і т. д.⁵ Загалом кожний феодал карав «непослушного» селянина так, як хотів, і свавілля його ніхто не обмежував.

Збереглося кілька документів, де йде мова про покарання селянина за невихід на панщину або іншу роботу. У рішенні великокнязівського суду 1514 р. сказано, що «естли би который человек с tych людей вмешкал бы работы, на службу не ходил, маеть заплатити на каждую неделю по шести грошей, водле права земского»⁶. У великокнязівському статуті 1529 р. є спеціальна стаття, в якій передбачено покарання селянина, коли він відмовлявся виконувати тяглі повинності. Там сказано: «Так же, кгда мужик на заказанье державцы нашего, або врядника его, на работу не выйдет день один, або непослушон будет, ма быть марною грабицею каран, аничого больши над барана; а естли будет в чем больш упорный над росказанье державцы нашего, ма быть, яко упорный, плетью, то есть бычом каран». Отже, тут йде мова про узаконене катування і пограбування селян, коли вони відмовлялися виконувати трудові повинності⁷.

З великокнязівських привілеїв феодалам Литовської держави, Волинській і Київській землям та з багатьох судових документів ми дізнаємося про великий опір селянських мас наступові феодалів. Не випадково у великокнязівському привілеї 1447 р., Судебнику 1468 р. та інших урядових документах основна увага звернута на покарання тих селян, які відмовлялися виконувати феодалські повинності або нападали на панські маєтки і забирали майно. В Судебнику у кількох місцях говориться, що такі люди мали бути засудженими «на шибеницу», «казнь», «держати у казни» тощо⁸. У великокнязівському привілеї Волинській землі 1501 р. говориться, що покріпачені селяни, панські та землянські слуги вбивали своїх панів і тікали. Великий князь надавав широкі права землевласникам нещадно карати таких підданих. У привілеї 1501 р. з приводу цього є спеціальна стаття, де сказано: «... коли который слуга бо человек князкий або паньский а любо землянский убьеть кого... нехай они з слуг и з людей своих, хто в головщину впадет, сами головщину на слугах и на людех своих берутъ», а їх «на шибеницу» ведуть⁹.

Про загострення класових суперечностей між феодалами і селянами на території Великого князівства Литовського, в тому числі на українських землях, говориться в багатьох артикулах першого Литовського статуту. Статут складається з тринадцяти розділів і 234 артикулів. Із них в I, II, III, IV, V, VII, IX і X розділах йде мова про розширення феодалного землеволодіння,

⁵ Акты Западной России, т. I, стор. 27; т. II, стор. 64—65; Статут Велико-го княжества Литовского 1529, розд. VI, арт. 1, 2, 3, 5, 19; розд. VII, арт. 25—30.

⁶ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 181.

⁷ Акты Западной России, т. II, стор. 197.

⁸ Там же, т. I, стор. 80—83.

⁹ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 565.

зміцнення панування землевласників над селянами, про державне управління, права і обов'язки феодалів. В решті розділів мова йде про жорстоку розправу феодалів над трудящими масами. Литовський уряд, відбиваючи інтереси панівного класу, надавав феодалам повне право тримати «непокорных» і «квалтовных» селян в кріпацькому ярмі. В усіх державних замках України стояли спеціальні гарнізони гайдуків, завданням яких було допомагати феодалам в придушенні виступів селян. Кожний великий землевласник мав і свої власні гарнізони. Вони захищали його маєтки від повсталих селян і примушували покріпачених людей виконувати феодалські повинності. В повітових містах і волостях були спеціальні суди, що судили і карали селян. Нарешті, на службі феодалів була також православна і католицька церква. Все це говорить про гостроту класових суперечностей на території українських земель.

Ще більше загострилася класова боротьба на Україні в кінці XV — на початку XVI ст. Протягом кількох років точилася війна між Росією і Великим князівством Литовським за Смоленщину, Чернігово-Сіверщину та інші українські і білоруські землі. І якщо переважна більшість українських феодалів підтримувала литовських феодалів і допомагала їм в агресивній війні проти Росії, то трудящі маси українських земель з нетерпінням чекали російських військ, щоб при їх допомозі визволитись від литовського ярма. У зв'язку з цією війною на Україні посилювалась боротьба проти литовських урядовців, магнатів і панів. Так, селяни Чернігівщини відмовлялися платити податки, виконувати феодалську ренту та інші повинності. Значно збільшилась втеча селян з Правобережжя на Переяславщину та південні землі¹⁰. Такі ж явища відбувалися і на території Росії.

В епоху феодалізму, пише Ф. Енгельс, селяни були обурені страшним гнітом. Але їх важко було підняти на повстання. «Іх роз'єднаність надзвичайно утруднювала можливість загального порозуміння. Діяла довга, успадкована від покоління до покоління звичка коритися; в багатьох місцевостях селяни відвикли від вживання зброї; жорстокість експлуатації то посилювалась, то слабшала залежно від вдачі пана,— все це допомагало тримати селян в покорі»¹¹. Проте опір селян проти кріпосницького гніту зростав.

На Україні найбільш гострою була класова боротьба на Чернігівщині, у північній частині Київщини, на Волині, Поділлі і в Галичині, де феодално-кріпосницький гніт був найтяжчим. В південній частині України основну масу населення становили не закріпачені ще селяни. Там і класові суперечності не проявлялися так гостро.

Велику і для свого часу позитивну роль в боротьбі селян про-

¹⁰ Акты Западной России, т. I, № 192.

¹¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 29.

ти наступу феодалів відіграла сільська община. Вона об'єднавала жителів села і досить активно захищала їх інтереси. Віками селяни всією общиною захищали свої орні землі і угіддя від посягання на них феодалів. Одноставно виступаючи проти ворогів, сільська община керувалась звичаєвим правом. Навіть і тоді, коли феодали захоплювали общинні землі і привласнювали їх за допомогою жалуваних великокнязівських чи королівських грамот, селяни не визнавали влади землевласників, продовжували користуватися своїми общинними землями, ухилялися від виконання панщини і виплати ренти. Своє обурення проти наступу феодалів селяни висловлювали на зборах общини і в копних судах.

Але, виступаючи проти класу феодалів, селяни нерідко наївно вірили у справедливість влади великого литовського князя, який, на їх думку, мусив захищати інтереси всіх людей держави. Коли селяни не мали змоги власними силами відстояти свою незалежність, вони збиралися на збори і писали судові скарги до великого князя, в яких перераховували всі злочини феодалів та урядовців і просили допомоги¹². В своїх скаргах селяни доводили, що вони з найдавніших часів були незалежними, мали свою землю, угіддя, виконують державні податки і вважають себе «слободними людьми»¹³. Писали селяни скарги і до волосних і повітових судів. Але всі скарги селян, як правило, залишались без результатів¹⁴. Всюди в судах сиділи місцеві феодали, які не хотіли виступити на захист селян.

Частина скарг сільських общин, що надходила у великокнязівську канцелярію, потрапила до книг Судових справ Литовської метрики. Але великокнязівський суд не розглядав селянських скарг і не приймав ніяких рішень. В Литовській метриці дуже рідко зустрічаються такі документи, в яких великокнязівський суд виступає на захист інтересів сільських общин або окремих дворощ.

У скаргах сільських общин переважно говориться про загарбання якимсь феодалом їх земель. Селяни писали, що вони згодні виконувати ті податки, які були за часів Вітовта, але відмовляються коритись феодалам і не хочуть сплачувати урядовцям додаткові податки¹⁵⁻¹⁶. Посилання селян на стародавні порядки, звичаєве право властиве для багатьох інших європейських країн на певному етапі їх розвитку.

В одній із своїх скарг селяни Кричевської волості на початку XVI ст. писали великому князю: «Иж дей вжо далее того там

¹² Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 193, 222, 311, 414, 486, 506, 512, 518, 536, 548; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 99.

¹³ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 129, 231, 275, 400, 543, 757.

¹⁴ Там же, № 15, 90, 188, 189, 202—203, 220, 271, 304, 457, 478, 483, 523, 527, 565, 740.

¹⁵⁻¹⁶ Акты Литовской метрики, в. I—II, № 99, 203; Археографический сборник документов, т. III, Вильно, 1867, № 27.

жити не будем, а поїдем із женами и з дѣтьми прочь, а то вашой милости... объявляем и з себя присягу в том складаем»¹⁷. В таких випадках великокнязівський уряд іноді, боючись щоб справді не опустіла волость, змушений був усувати свавільного державця або давав розпорядження воеводам і старостам обмежити його владу¹⁸. Навіть в деяких волостях Полісся литовський князь зовсім заборонив державцям їздити по селах і стягати з селян додаткові платежі. Сільські старости самі збирали податки і відправляли їх у волость. Але такі факти були винятком. Як правило, державці рідко усувалися урядом з своїх посад. Вони продовжували грабувати селян, переслідувати селянських посланців, які їздили з скаргами до великого князя, ув'язнювали їх, били, катували¹⁹.

В першій половині XVI ст. влада воевод, повітових старост і державців ще більше зміцніла. Великий князь дозволяв їм розв'язувати на місцях всі суперечки між селянами і феодалами. Це знайшло відображення і в першому Литовському статуті: «Зася теж уставуем, иж воеводы, старосты и державцы наши мають каждый у своем повете обрати двух землянинов, людей добрых а годных веры, и ку присязе привести, и установити тым обычаем: коли пан воевода, староста и державца наш сами за некоторыми справамч нашими або земскими не поспешнѣ будутъ которых прав судити, тогда тые два землянины весполон з наместники и маршалки тых панов врядников наших мают того смотрети и то справовати водле тых писаных прав, которые есмо всей земли дали»²⁰. Отже, сільським общинам фактично було зовсім заборонено подавати скарги на місцевих феодалів і урядовців у великокнязівський суд.

Та державні селяни продовжували боротися проти феодалів. Сільська община не припиняла такої боротьби до того часу, поки сама з усією землею не потрапляла до рук феодала. Говорячи про антифеодальну боротьбу німецьких селян в епоху середньовіччя, Ф. Енгельс особливо підкреслював роль марки в цій боротьбі. Це цілком стосується і сільської общини на українських землях. Однією з форм протесту селянства проти феодалів були скарги покріпачених селян на землевласників, які зустрічаються в Актах Литовської метрики. Мабуть, їх було дуже багато. Не випадково великокнязівський уряд на початку XVI ст. заборонив селянам скаржитись на феодалів. Наприклад, в уставній грамоті, виданій в 1507 р. великим литовським князем Сигізмундом Київській землі, говориться: «Також хто имеет на кого сочити, ино того сока с ним поставити... А коли будет человек или холоп, или роба на государя своего сочити, ино с челове-

¹⁷ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 19, арк. 320—321.

¹⁸ М. В. Довнар-Запольский, Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в., стор. 23—35.

¹⁹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 4, арк. 193—196.

²⁰ Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. VI, арт. 2.

ком и с холопом и с робою суда нет, а человека и холопа и робу государю видати»²¹.

На Україні найбільш поширеною формою боротьби селян проти феодалів було масове переселення їх з однієї місцевості в іншу. Втеча селян з густонаселених повітів в південні степи іноді набирала масового характеру. З густозаселених волостей Чернігівщини, Київщини, Волині, Галичини і Західного Поділля селяни тікали на південну Брацлавщину, Черкащину і Переяславщину.

Перші згадки про втечу феодально залежних людей з однієї волості в іншу зустрічаються у великокнязівських привілеях 1432 і 1434 рр. У привілеї 1447 р. уже вміщена спеціальна стаття, в якій категорично забороняється землевласникам приймати на території свого володіння збіглих людей. Там написано: «А також мы, а любо заказники наши, тых предречоных княжат, рытерев, шляхтичов, бояр, местичов земель наших литовских и руских, и жемоитских и иных, людей данных, извечных, селянитых, невольных, которое бы коли плоти были, а любо достоинства, не прийдем, а ни урадником нашим принять не перепустим; а они теж прелаты, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, местичи... наших и будущих людей, которое бы коли плоти были, а любо достоинства, приняты сами, а любо через свои врядники, ни жадным обычаем не смети будуть»²².

Основну масу втікачів становили ті селяни, які намагалися зберегти свою незалежність. Люстрація Київської землі та опис різних українських замків дають чималий фактичний матеріал, який свідчить про те, що на півдні Київщини і Брацлавщини жило дуже багато новопоселенців, які не мали змоги виконувати будь-які державні повинності. З люстрації Київщини відомо, що в 1471 р. там майже в кожному селі жили люди, прибулі з інших місцевостей (див. таблицю на стор. 262).

З наведеної таблиці видно, що в цих селах близько 43% селян прибули з інших повітів. В люстрації говориться, що багато з них були убогими людьми. Подібне становище було і на Брацлавщині. Особливо багато селян тікало на Переяславщину, де в кінці XV — першій половині XVI ст. було засновано десятки нових поселень і значно збільшилася кількість жителів у старих селах. Найбільшими з цих поселень були такі: Юрків, Павлів, Максимів, Брегинці, Кулажин, Воронків, Карпилівка, Клемятин, Прилуки, Повстен, Лубни, Глинськ, Глиниці, Полтава, Хорощки та багато інших²³.

Поряд з цим ряд документів свідчить, що на північній Київщині, Чернігівщині і Волині в селах було багато запустілих дворів. Намагання уряду припинити втечу селян на південь і приму-

²¹ Акты Западной России, т. II, стор. 34, 209.

²² Белоруссия в эпоху феодализма, т. I, стор. 127.

²³ П. Г. Клепатский, Очерки истории Киевской земли, т. I, стор. 376—377, 402—403.

Назва села	Дворів старих поселенців	Дворів нових поселенців	Бездомних людей
Терпсеев	5	3	3
Глевака	8	—	—
Гуляльники	11	—	—
Водотиїн	9	2	—
Скочишов	8	5	—
Соколчо	20	5	—
Головчин	6	2	—
Ходорково	8	5	—
Почуйково	10	2	—
Родостов	—	4	—
Рудники	—	9	—
Котельня	—	24	—
Разом	85	61	3

сити їх виконувати феодалні повинності не мало успіху. В документах Литовської метрики говориться, що на початку XVI ст. «многие люди тых волостей (Полісся.— Д. М.) порозходилися прочь и дань наша опустела»²⁴.

Багато поселень було засновано втікачами на південному ділі і в Карпатських горах.

Міграція населення з однієї місцевості на іншу в південних повітах нерідко викликала і грабіжницькими нападами татар. З описів південноукраїнських повітів і замків, проведених литовським урядом в різні часи, та інших документів видно, що багато сіл, приписаних до Житомирського, Канівського, Черкаського, Київського, Вінницького, Брацлавського замків, було заселено прибулими людьми, які користувалися «роками волі» і ще не виконували податків та інших платежів²⁵.

Найбільш відважні втікачі йшли на південну Черкащину. Там на численних островах Дніпра, в густих зарослях по обох берегах ріки вони знаходили собі притулок. Влітку втікачі полювали, ловили рибу, а восени поверталися в північні волості, де зимували. З них в кінці XV ст. і утворилися перші козацькі заго-ни, які відігравали важливу роль в боротьбі українського народу за незалежність.

Магнати і пани всіляко намагалися припинити втечу селян, а всіх збіглих зловити і повернути назад. Вони організовували із своїх слуг і замкових гарнізонів військові заго-ни, посиляли їх у південні волості і степи для виловлення втікачів. Але нелегко було примусити селян, до того ж озброєних, повернутися до феодалів. В першій половині XVI ст. втеча селян на південь ще більше посилилась²⁶. На початку XVI ст. київський митрополит навіть надіслав скаргу до великого литовського князя, в якій писав, що на Черкащині з'явилось багато людей, які прибули туди з різних українських земель і не визнають ніякої влади. У відповідь на цю скаргу великий литовський князь в спеціальній грамоті до в'їта, бурмистрів і ради м. Черкас писав: «Мовил нам

²⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 200—208.

²⁵ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 333—334, 376—377, 432—433; 441—442; 500—502; 534—535.

²⁶ Zródła dziejowe, т. XXI, стор. 216—228; А. С. Стороженко, Очерки Переяславской старины, К., 1900, стор. 72—86.

наречений митрополит киевский и всея Руси, владыка смоленский Иосиф, штож деи там многие люди, русь, в тех местех незаконне мешкають, жоны поймуючи, не венчаються, и детей крестити не хотят, и на исповедь не ходят; и которых деи он слуг своих по таковых людей посылает, хотячи их перед собою у праве ставити, и вы дей за ними стоите и не хотите их слугам его выдавати. Про тож, где коли, в котором месте слуги его таковых людей найдуть, которые не надобре закон держат, приказуем вам, абы есте за тыми людьми не стояли и тым слугам его их выдавали, перед дворанином нашим Ивашком Черкасом. Пак ли бы есте не хотели слугам его таковых людей выдавати, и мы велели тому ж дворянину нашому Ивашку Черкасу, мощно их имаючи, перед ним становити: нехай он обыск тому учинит и виновных находити карает, подле прав духовных их закону греческого»²⁷.

Основна маса козаків, що оселялися на островах Хортиці, Базавлук та інших, складалася з колишніх покріпачених та збіднілих селян і міських жителів²⁸. Козаки захищали південні кордони від нападів татарських орд, працювали на промислах, займалися сільським господарством, ремеслом, торгівлею. Правда, з перших років формування козацького війська там стала появлятися козацька старшина, яка очолювала окремі загони і використовувала працю бідноти для свого збагачення.

В той же час формувалися перші козацькі загони і на берегах нижньої течії Дону. Незабаром вони перетворилися у велику силу, небезпечну для феодалів і турецько-татарських завойовників. На початку XVI ст. між донськими і запорізькими козаками налагодилися широкі економічні і військові зв'язки. Козаки вели спільну боротьбу проти феодално-кріпосницького гніту та іноземних загарбників.

Своєрідною формою боротьби сільського населення проти феодалів-кріпосників була також втеча збіднілих селян у міста. Литовський уряд чинив усякі перешкоди, щоб не допустити втікачів у міста. Про контроль за прибулими в Київ торговцями, козаками, збіглими селянами та іншими сторонніми людьми говориться в уставній великокнязівській грамоті, виданій в 1499 р. київському воеводі Д. Путятичу: «... коли которых купцы, а любо козаки приходят до Киева, а в которого мещанина стануть на подворьи, тот мещанин мает их обестити воеводе киевскому або наместнику его, подлуг давнего обычая: а естли бы который з вас мещанин не хотел купца або козака воеводе обвестити, на том воеводе киевскому дванадцать коп грошей вины»²⁹. Подібні штрафи бралися і в інших містах з тих міських жителів, які надавали притулок прибулим з інших місцевостей людям. Але урядовими розпорядженнями не можна було припинити втечу селян

²⁷ Акты Западной России, т. II, стор. 62—63.

²⁸ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 23; т. 41, стор. 36, 149, 190, 321.

²⁹ Акты Западной России, т. I, стор. 194.

у міста. Як відомо, після нападу в 1482 р. татарської орди на Київ все місто було спустошене, а люди знищені. Але в кінці XV і на початку XVI ст. Київ знову був великим і багатолюдним містом. Тут оселилося багато втікачів з різних волостей. Подібні явища були характерними і для інших міст.

Не допомагали і заборони литовського уряду надавати в містах притулок збіглим селянам. Втечі в міста, як і в південні малозаселені райони, набирали масового характеру.

Щоб покласти край таким втечам, литовський уряд зобов'язав своїх воевод і намісників використовувати міські гарнізони для виловлення втікачів і повернення їх туди, звідки вони прийшли. Міщанам заборонялося пускати в свої будинки прибулих людей навіть на ночівлю, а коли такі з'являлися, вони мусили негайно повідомляти про це магістрат³⁰. У великокнязівському привілеї Київській землі 1529 р. говорилось: «А людей наших тамошних, а ни литовских им за себе не приймовати, а нам королю и великому князю церковных людей и князьских и панских за себе не приймовати отчизных людей непохожих»³¹.

Окрема стаття Литовського статуту передбачала покарання і тих людей, які допомагали втікачам. В ній говорилось: «Теж уставуем, иж коли бы подданные наши людей подозрених, злочинцов, розбойников, выволаных з земли в дому або в имени своем ведомо переховывали або им некоторую раду або помоч ку шкоде речи посполитое давал и чинил або теж речей злодейских ведомо поживал, а на кого бы то переведено, тогда тот не инако маеть быти каран, толко яко каждый с тых злочинцов, вышей писаных; або всем справедливим правом чинячи а призволяючи однаковою виною мають быти караны»³².

В південних волостях Київщини і Брацлавщини литовський уряд тримав спеціальні озброєні загони, які виловлювали селян-втікачів і насильно повертали їх назад. Але ці гарнізони стояли переважно в замках. Вони не могли контролювати всі шляхи, якими тікали селяни на південь. На початку XVI ст. багато покріпачених селян переселялося на Переяславщину, зупинялося на берегах річок Сули, Ворскли або тікало далі на схід, до берегів Сіверського Дінця³³.

Боротьба селян за свою незалежність нерідко проявлялася і в більш гострих формах. Історичні джерела зберегли багато яскравих прикладів непримиренної боротьби селян проти феодалів за орні землі, ліси, сіножаті, пасовища, рибні лови та інші угоддя. Селяни не допускали на свої землі феодалів, їх озброєних слуг, продовжували користуватися своїми землями, угоддями,

³⁰ Акты Западной России, т. I, стор. 194—195.

³¹ Там же, т. II, стор. 209.

³² Статут Великого княжества Литовского 1529, розд. VII, арт. 30.

³³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений, ч. III, М., 1897, стор. 89; ЦДАДА, Посольський приказ, Ногайська книга, № 2, арк. 230—231.

відмовлялися відбувати панщину і платити феодалам ренти. Нерідко селяни знищували панські посіви, бортні дерева, сінокоси, палили, руйнували феодальні маєтки, нападали на панських слуг, панів і вбивали їх. В Книгах судових справ Литовської метрики зберігається чимало документів, в яких говориться про селянські «гвалты», «наезды», «грабежи», «поджоги», «убийства», «потравы посевов» і т. д.³⁴ Насправді ж ці виступи були проявами класової боротьби селян проти експлуататорів.

Селяни, доведені експлуататорами до відчаю, нерідко невеликими групами зненацька нападали на двори феодалів, підпалювали їх, вбивали експлуататорів, забирали в них зброю, майно, коней³⁵. Такі напади відбувалися вночі, коли легше було розправитись з ворогами. Вдень селяни ховалися в лісах³⁶. Так, литовський князь Олександр у 1495 р. писав до берестейського намісника С. Олізаровича, що на Підляшші озброєні селяни напали на великокнязівський фільварок Києвці, забрали худобу і зникли. Князь зобов'язував свого намісника покарати винних³⁷. У великокнязівській судовій грамоті 1495 р. говориться, як селяни поселення Дубна на Волині напали на двір землевласника Т. Гринковича, «двор сожгли и статки вси пограбили...»³⁸. Після того, як землю Гринковича захопив магнат О. Ходкевич, селяни ще протягом довгого часу вели вперту боротьбу проти нового експлуататора. В 1499 р. поблизу м. Володимира-Волинського в с. Сомині відбувся великий виступ селян проти місцевого феодала. Повстанці напали на двір пана Т. Козарина, вбили його і відмовились виконувати феодальні повинності. Литовський князь Олександр передав це володіння панові І. Русиневичу³⁹. Але селяни відмовилися коритися і новому феодалу.

На початку XVI ст. група повсталих людей з зброєю в руках напала на двір слуги волинського князя І. Полубенського С. Ножчича. Повстанці забрали зброю, деяке майно, спалили кілька будинків⁴⁰.

Дуже часто селяни використовували чвари між феодалами, щоб визволитися з-під кріпосницького гніту. Вони захоплювали у дворах феодалів коней, одяг, рушниці, порох, свинець, а потім вирушали в інші волості. Про такі напади озброєних селян на феодальні володіння часто згадується в судових актах, занесе-

³⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 4, арк. 327, 328, 329; ЦДІА УРСР, фонд 35, Володимирська гродська книга, № 943, арк. 1, 4, 27, 30, 33, 48, 60, 63, 115, 132, 160, 178; Луцька гродська книга, № 2038, арк. 129, 130, 134, 147.

³⁵ ЦДІА УРСР, фонд 35; Книга гродська Луцька записова, № 2043, арк. 85, 88, 99, 114, 127, 161, 178, 195.

³⁶ Там же, Книга Луцька гродська записова і поточна, № 2042, арк. 12, 18, 223, 237, 240, 241, 270, 277, 278.

³⁷ Русская историческая библиотека, т. XXVII, стор. 584.

³⁸ Там же, стор. 634—635.

³⁹ Там же, стор. 766—767.

⁴⁰ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги судових справ, № 3, арк. 103—104, 106; Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 1522—1523.

них до книг Литовської метрики. В них говориться: «селяни квалт учинили... при великой дорозе», «наехавши на дом квалтом..., многие шкоды там поделали..., жита и ярины пожали»; «наехавши на дом... мощно квалтом, самих забили, замордовали и на поли ячменю десять коп взяли», «домы их грабили..., людей панских... пугами были, мордовали..., одному дом розметали, а другому сожли, и жита оным людом в гумне сто коп и четыре копы взяли»⁴¹. Навіть скремі згадки про участь селян у нападах на панські маєтки свідчать про те, що і в ті часи трудящий люд піднімався на боротьбу проти своїх експлуататорів.

Всю відповідальність за придушення селянських виступів литовський уряд покладав на воевод, старост, ротмістрів та інших урядовців. У грамоті великого литовського князя Сигізмунда, виданій в 1509 р. феодалам Волинської землі, говорилось: «Старосте судити на замку нашом князьских, або паньских, або землянских людей, што ся дотычет розбою приличного, квалту, шляхетское раны, пожогои, абы ся злодейство не множило; а злодея приличного, где коли имуть на чьем именьи, там его мають судити и там жо мает каран быти, подлуг давного обычая; а политичное тому, на чьем именьи злодея изымають; а приличного злодея не пускати, а хто бы его пустил, або на окуп дал, и на него бы довод справный был, тот мает вину заплатити по давному, как перед тым было»⁴². Великокнязівський уряд зобов'язував своїх намісників жорстоко розправлятися з повсталими.

Напади селян на шляхетські маєтки особливо часто відбувалися на території Галичини, де феодально-кріпосницький гніт був найтяжчим. В шляхетських скаргах до польського короля антифеодальні виступи селян називаються «злодейство», «рашпущенство холопское», «злодейство и разбой ...в том краи од них самих и от зем их плодятся»⁴³.

Активну боротьбу проти феодалів вело і селянство Брацлавщини, Київщини і Чернігівщини⁴⁴. І не випадково в першому Литовському статуті землевласникам дозволялося тримати на території своїх володінь селян під пильним наглядом. В останніх п'яти розділах статуту йдеться виключно про покарання селян за всяку спробу боротьби проти феодалів і посягання на їх майно.

На відміну від дворянських та буржуазних істориків, які боротьбу селянства України проти шляхти і магнатів називали

⁴¹ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 10, 14, 23, 33, 35, 41, 44, 57, 100, 101, 104, 112, 131, 182, 193, 259, 269, 298 і т. д.

⁴² Акты Западной России, т. II, стор. 65; Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 27; Акты Литовской метрики, в. I—II, № 565.

⁴³ ЦДІА УРСР, фонд 35, Володимирська гродська книга, № 934, арк. 90, 213; Луцька гродська книга, № 2049, арк. 28—39.

⁴⁴ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 70—72, 332—333, 418, 470—472, 1252—1255; ЦДІА УРСР, фонд 35, Володимирська гродська книга, № 943, арк. 86—199; Книга Луцька гродська, № 2035, арк. 149—170.

«розбійництвом», «бандитизмом», «гультьяїством», «прабїжництвом», радянські історички, керуючись марксистсько-ленїнською теорією, на підставі численних історичних фактів довели, що боротьба трудящого селянства проти гнобителів мала класовий характер. Ця боротьба була прогресивним явищем у розвитку суспільства. Значення селянських виступів полягало не тільки в тому, що вони послаблювали владу феодалів. Трудящі маси села під час таких виступів глибше усвідомлювали своє соціальне становище, набували дедалі більшого досвіду у боротьбі з класовим ворогом.

Аналізуючи тяжке соціально-економічне і політичне становище селян в епоху феодалізму, В. І. Ленін підкреслював, що розправа поневоленого селянства над землевласниками була цілком закономірною і справедливою. «Про це не доводиться багато говорити, — писав В. І. Ленін, — тому що селянського повстання без розправи з поміщиками і захоплення земель ніхто не став би, напевно, й уявляти собі. Зрозуміло, що, чим свідоміше і організованіше буде це повстання, тим рідші будуть випадки винищення будівель, майна, худоби і т. п. З воєнної точки зору для досягнення певних воєнних цілей знищення — напр., спалення будівель, а іноді й майна — є захід цілком законний і обов'язковий у певних випадках. Тільки педанти (або зрадники народу) можуть особливо оплакувати те, що селяни вдаються завжди до таких засобів. Але нічого приховувати від себе, що іноді винищення майна є лише результатом неорганізованості, невміння *взяти собі* і вдержати за собою майно ворога замість знищення його, — або результатом *слабості*, коли воюючий *мстить* ворогові, не маючи сили *знищити*, роздавити ворога»⁴⁵.

2. ЗБРОЙНІ ВИСТУПИ СЕЛЯН

Найвищим проявом загострення класових суперечностей були антифеодальні збройні повстання селян проти землевласників. На кожному етапі розвитку феодалізму вони мали свої особливості і залежали від цілого ряду внутрішніх і зовнішніх обставин. Але метою повсталих селян в кожній країні було одне — визволитись від тяжкого феодально-кріпосницького гніту і здобути незалежність.

Ще в період феодального роздроблення на території російських земель часто вибухали масові збройні виступи селян, спрямовані проти експлуататорів. Так, у 1304 р. відбулося повстання селян і трудящих міст проти бояр та інших класових гнобителів у м. Костромі; у 1305 р. велике повстання вибухнуло в м. Нижньому-Новгороді; у 1340 р. — у м. Брянську; у 1357

⁴⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 99—100.

і 1382 рр. — у Москві. Такі народні повстання відбувалися в м. Новгороді у 1342, 1359, 1418 рр., в м. Пскові у 1385, 1484 рр., і т. д.

В умовах феодального ладу селяни боролися проти своїх гнобителів — феодалів, яких охороняв, захищав і підтримував уряд. «Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»⁴⁶.

Історія України епохи феодалізму також багата великими збройними селянськими повстаннями, спрямованими проти землевласників та інших класових гнобителів.

Аналізуючи форми боротьби трудящих мас проти експлуататорів в період феодалізму, Ф. Енгельс писав, що революційна опозиція феодалізму проходить через усе середньовіччя, що вона, відповідно до умов часу, виступає або у формі містики, або у формі відкритої ересі, або у формі збройного повстання⁴⁷. Ці форми боротьби мали місце і на Україні. Зокрема, серед селян чимало було людей, які через свою убогість залишали села, йшли в монастирі, де прагнули заслужити собі «царство небесне». Цю найбільш темну і відсталу частину селян монастирі перетворювали у дворових холопів або кріпаків. Таких людей легше було залякати богом і примусити щоденно працювати на панщині. Але соціальний ґніт в монастирських володіннях був не лепшим від ґніту в магнатсько-шляхетських фільварках. У зв'язку з цим у монастирях також точилася гостра класова боротьба.

У другій половині XV — першій половині XVI ст. серед пригноблених мас українського народу поширювалися і деякі релігійні ересі. Проте в умовах панування литовських і польських загарбників цей рух носив переважно антикатолицький характер. Селяни України були православними, а тому, повстаючи проти феодалів, вони одночасно вели боротьбу проти католицького духовенства та костелів. Таким чином, збройна боротьба селян проти землевласників майже всюди поєднувалася з боротьбою проти католицької агресії.

Оскільки українські землі в ті часи перебували під владою литовських, польських, мадярських та інших завойовників, то й збройна боротьба селян проти класових ворогів завжди перепліталася з визвольним рухом широких трудящих мас проти іноземних загарбників.

Перше відоме в історичній науці масове селянське повстання на території українських земель відбулося в першій чверті XIV ст. на Закарпатті. На чолі повсталих селян стояв керівник Ужанського округу Петро Петрович (Петруня). Повстан-

⁴⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

⁴⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, К., 1961, стор. 344.

ня носило антифеодалний і народно-визвольний характер: озброєні селяни боролися проти місцевих феодалів і мадьярських загарбників. Вони нападали на феодальні маєтки, вбивали феодалів або виганяли їх з своєї землі, руйнували замки і палаци, забирали майно. Селянські маси боролися і проти місцевих феодалів, які були на службі в угорського короля. Повстанців підтримували трудящі маси міст і навіть деякі дрібні землевласники, які не хотіли коритися угорським магнатам. Антифеодална і визвольна боротьба тривала кілька років. Іноді повстанці контролювали всю підкарпатську частину українських земель. Коли там з'являлися великі сили угорських феодалів, селяни дрібними загонами відступали в Карпатське передгір'я, де ховалися в лісах і чекали слушного часу, щоб продовжувати боротьбу. У 1321 р. під час військових сутичок керівник їх загинув⁴⁸. Скориставшись цим, угорські загарбники спільно з місцевими феодалами жорстоко придушили повстання.

В 40-х роках XIV ст. точилася гостра боротьба трудящих мас Галичини проти місцевих феодалів та польсько-шляхетських загарбників. Вона тривала кілька років. Тоді ж на території Галичини появилися і литовські війська. Галицькі феодали перейшли на їх бік. Польська шляхта через напад татар та активну боротьбу місцевого населення змушена була покинути Галичину. Скориставшись цим, місцеві феодали придушили виступи селян і відновили свою владу. Але Галичина потрапила в тимчасову залежність від Литви⁴⁹.

З новою силою розгорнулася боротьба населення Галичини проти польських завойовників у 1349—1352 рр. Місцеві феодали швидко капітулювали і визнали над собою владу польського короля, а трудящі маси протягом кількох років самовіддано відстоювали свою незалежність. Шляхетська Польща доклала багато зусиль, щоб придушити повстання в Галичині і встановити там своє панування⁵⁰.

У 1370 р. по всій Галичині знову прокотилася хвиля масових виступів місцевого населення проти бояр, польської шляхти, угорських військ⁵¹. Повстання розпочалося після смерті польського короля Казимира, коли в Галичині появились угорські війська, щоб захопити цю землю і приєднати до Угорщини. Протягом двох років озброєні групи селян і трудящих міст нападали на панські маєтки, вбивали польську шляхту, бояр та угорських завойовників. Повстанцями було зруйновано ряд костелів і католицьких монастирів. Частина католицького духовенства зму-

⁴⁸ «Закарпатская область», Ужгород, 1947, стор. 6—28.

⁴⁹ И. Шараневич, История Галицко-Володимирской Руси, стор. 158—174.

⁵⁰ Там же, стор. 164—175.

⁵¹ Там же, стор. 216—226.

шена була покинути Галичину і втекти в Польщу або сховатися в замках⁵². Лише в 1372 р. угорським феодалам при допомозі місцевих бояр і польської шляхти вдалося придушити цей антифеодальний і визвольний виступ⁵³.

Збройна боротьба трудящих Галичини проти феодалів та іноземних загарбників продовжувалася і в 1376—1378 рр. У 1380 р. повстанням було охоплено кілька староств Галичини. Повстанці нападали на угорські військові загопи і знищували їх. Ними було зруйновано багато феодальних маєтків і кілька католицьких костьолів у Львівському, Перемишльському, Стрийському та інших староствах. Місцеві феодали та угорські війська змушені були захищатись від повстанців в оборонних замках. Лише в 1387 р. польським загарбникам удалося захопити всю Галичину і придушити повстання⁵⁴.

Після захоплення польською шляхтою Галичини феодально-кріпосницький гніт там ще більше посилювся. Польська шляхта, що переселялася сюди, захоплювала села, кращі землі, покріпачувала місцеве населення, вводила католицьку віру. Але трудящі Галичини всюди чинили впертий опір іноземним загарбникам. Польський історик І. Длугош пише, що в 1420—1421 рр. на території Галичини відбулося ряд значних селянських виступів проти місцевих і польських землевласників⁵⁵. Повстанням були охоплені Саноцьке і Перемишльське староства. Селяни відмовлялися виконувати феодальні повинності і вбивали землевласників⁵⁶.

Велике повстання проти феодально-кріпосницького гніту відбулося в 1490—1492 рр. під керівництвом Мухи. В ньому взяли участь селяни Галичини, Покуття, Буковини і Молдавії. Документальні джерела зберегли мало відомостей про цього селянського ватажка. В них Муха названий простим селянином. Думка деяких польських істориків про те, що він раніше був козаком Чорноморського узбережжя, документально не підтверджується⁵⁷. В хроніці польського шляхтича Бельського Муха називається волохом⁵⁸. Це саме повторюється і в Густинському літопису. Літописець пише: «В лето 6999 (1497) Муха, некто волошин, своеволник, собра себе таковых же своеволников з десять тысячей, с ними же прииде на Покутья пленяя»⁵⁹. «Волошином»

⁵² М. Wobrzyński, Dzieje polski w zarysie, т. I, Kraków, 1887, стор. 276—279.

⁵³ Akta grodzkie i ziemskie, т. II, стор. 30—33; т. III, стор. 56—57; т. V, стор. 7—8.

⁵⁴ П. А. Иванов, Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV в., стор. 249—254; Akta grodzkie i ziemskie, т. II, стор. 4—6; т. III, стор. 51.

⁵⁵ I. Długosz, Historia Polonica, т. XII, Warszawa, 1711, стор. 432—456.

⁵⁶ Там же, стор. 456—464.

⁵⁷ «ЗНТШ», 1897, т. XV, стор. 22.

⁵⁸ М. Bielski, Kronika Polska, т. IV, Warszawa, 1830, стор. 30—31.

⁵⁹ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 360.

Муха міг називатися і тому, що він довгий час перебував на території Волощини (Молдавії). Адже багато селян часто тікало від феодально-кріпосницького гніту з Галичини і Поділля в Карпати, Закарпаття, Молдавію, а молдавські селяни — на Україну. Така міграція покріпачених селян з однієї країни в іншу тривала протягом всієї епохи феодалізму. Цілком можливо, що Муха був родом з Північної Буковини, яка тоді входила до складу Молдавського князівства.

В історичній науці вже давно висувалася гіпотеза, нібито основна маса повстанців складалася з молдаван, які раніш служили в польській армії. Відправлені польським королем Казимиром додому, як уже не потрібні, не маючи засобів для існування, вони повстали проти феодалів⁶⁰. Але цю думку не можна визнати правильною. По-перше, в ті часи особливо посилюлися татарські напади на Поділля, Галичину, і польський уряд зміцнював оборону кордонів своєї держави, а тому не міг розпускати військо. По-друге, молдавани взагалі рідко служили у польському найманому війську. Звичайно, окремі колишні військові люди Польщі і Молдавії могли взяти участь в цьому повстанні. Але основну масу повсталих становили селяни з Покуття, Північної Буковини та інших повітів галицького Підкарпаття, які зазнавали тяжкого соціального і національного гноблення.

Більш об'єктивно, на нашу думку, про це повстання писав німецький літописець Л. Наккер в своєму щоденнику. За його словами, повстанці, що склалися з галицького населення, напали на шляхетські маєтки, забирали коней, зброю, виганяли панів, в результаті чого багато з них втратили своє майно, перетворилися в злидарів і пішли шукати собі засобів до життя у багатих феодалів або стали жебраками⁶¹.

Про повстання селян під проводом Мухи повідомляв і сучасник цих подій — перемишльський біскуп Ян з Торговицька. У своїй хроніці він у 1490 р. записав: «Якийсь Муха з Волощини в короткий час зібрав натовп війська близько 9000 чоловік з селян. Він напав на ту частину Русі, де лежить Снятин, взяв його і зруйнував. Потім Муха захопив багато міст і сіл аж до Галича і підкорив собі»⁶². До повстанців сходилися селяни з усіх кінців Галичини і Поділля.

В радянській історичній літературі найбільше уваги приділив цьому повстанню молдавський історик М. Мохов⁶³. Автор в

⁶⁰ A. Morgebesser, Przyczynek do dziejów Mołdawskich, Lwów, 1892, стор. 15—16.

⁶¹ L. Nacera, Tagebuch, «Scriptores rerum Prussicarum», т. V, стор. 305—307.

⁶² Rocznik Jana z Torgowiska, «Monumenta Polonica historica», т. III, Warszawa, 1878, стор. 239—240.

⁶³ Н. А. Мохов, Восстание молдавских и украинских крестьян под руководством Мухи в 1490—1492 гг.; «Известия Молдавского филиала АН СССР», 1953, № 3-4; Очерки истории молдавско-русско-украинских связей, Кишинев, 1961.

основному вірно описує повстання і дає йому правильну наукову оцінку. Але в його статті є кілька тверджень, з якими погодитись не можна. Наприклад, М. Мохов пише, що повстанням був охоплений район Північної Молдавії з містами Коломия, Снятин, Галич, Рогатин⁶⁴. Але відомо, що названі міста ніколи не були молдавськими. Він також твердить, що це повстання було боротьбою молдавського народу проти феодално-кріпосницького гніту. Чому ж воно відбувалося на Україні, а не в Молдавії?

Всі виявлені історичні джерела говорять, що спочатку основні сили озброєних селян були зосереджені на Покутті, де й розпочалася відкрита збройна боротьба їх проти українських і польських феодалів. Згодом повстання поширилося на Південну Галичину і частину Поділля.

Наляканий повстанням, польський король закликав шляхту до походу і навіть запросив собі на допомогу пруські війська. У серпні велике шляхетське військо зібралось у Львові, а звідти вирушило на Станіславщину до м. Рогатина, куди вже прибули основні сили повстанців. Польська шляхта під керівництвом М. Ходецького напала на головні сили селян і завдала їм великої поразки. Погано озброєні селяни, не маючи умілого керівництва, не змогли протистояти переважаючим силам противника. В бою загинуло багато селян, з рештою Муха відступив на Покуття, а потім у Північну Буковину в густі ліси⁶⁵. Але весною 1491 р. повстанці появилися на Покутті і вирушили до м. Галича. По дорозі вони нападали на маєтки українських і польських феодалів, палили їх, забирали майно, убивали панів. На чолі одного великого загону повстанців стояв Андрій Боруля. Деякі історики вважають, що Андрій Боруля керував окремим загonom повсталих селян і був активним помічником Мухи; інші історики дотримуються думки, ніби сам Муха виступав під ім'ям А. Борулі. Більш вірогідним, на нашу думку, є перше припущення. Муха був всюди відомий як захисник інтересів трудящих мас і виступати під іншим прізвисьмом йому не було ніякої потреби. Під проводом Мухи тоді діяло кілька селянських загонів і кожний з них мав свого керівника. А. Боруля був одним з таких керівників і діяв разом з Мухою.

Відомо, що повстанський загін під проводом А. Борулі зазнав поразки, сам керівник потрапив до рук ворогів. Полонені повстанці в Хотинському замку були порубані і скинуті із стін фортеці⁶⁶.

Інші повстанські загани протягом літа і осені 1491 р. під керівництвом Мухи та його спільників діяли в різних волостях Галичини. Деякі з них переправились через р. Дністер і появилися

⁶⁴ «Известия Молдавского филиала АН УССР», 1953, № 3-4.

⁶⁵ Rocznik Japa z Torgowiska, «Monumenta Polonica historica», т. III, стор. 240—241.

⁶⁶ Н. А. Мохов, Очерки истории молдавско-руско-украинских связей, стор. 38.

на Поділлі. До них приєднувалися місцеві селяни, які відмовлялися виконувати феодальні повинності. Виступи всюди мали антифеодальний характер. Але їм бракувало організованості, селянство діяло здебільшого розпорошено. Використовуючи це, королівська кіннота оточувала окремі групи повсталих селян і знищувала їх. В Галичині і на Покутті відбулося кілька кривавих сутичок між повстанцями і шляхетським військом. Восени повстання було повністю придушене. Рештки повстанців відступили в Карпати і Буковинський ліс, де готувалися знову до боротьби⁶⁷.

За свідченням польських джерел, у 1492 р. на Покутті знову появились великі повстанські загони селян під проводом Мухи. Основну масу їх становили українці з Буковини, Покуття і Галичини. Повстання швидко поширювалося і незабаром охопило велику частину Південної Галичини. Багато українських і польських феодалів було знищено повстанцями, а решта втекла до Львова або в Польщу. На захопленій території повстанці встановили свою владу і запровадили нові порядки: скасували панщину, дозволили селянам забирати панську землю і не визнавати королівської влади. Але слабою стороною цього виступу, як і всіх інших антифеодальних повстань, була відсутність у повсталих міцної організації. Селяни часто обмежувалися розгромом феодальних маєтків, знищенням або вигнанням окремих експлуататорів, а потім знову поверталися до праці в сільському господарстві. Це і використовували уряд та феодалі для розгрому повстання.

Група українських шляхтичів недалеко від Галича по-зрадницькому вночі напала на загін повстанців, де перебував Муха. Загін був знищений, а Муху шляхта схопила і видала польським військам. Його було відправлено у Краківську в'язницю, де він від катування скоро й помер⁶⁸. Чи був це справді Муха, точно не відомо. Ясно одне, що ізолювавши керівника повстанців, польський уряд кинув свої військові сили на придушення повстання. В кількох місцях відбулися криваві сутички між королівськими загонами і повстанцями. Сили були на боці ворога. Незабаром королівським військам вдалося розгромити найсильніші загони повсталих селян. Зазнавши поразки, багато повстанців змушено було, уникаючи шляхетської розправи, переселитися на територію Південного Поділля, Буковини і Молдавії. Велика кількість їх втекла в Карпатські гори.

Повстання селян під керівництвом Мухи було одним з виступів трудящих мас проти соціального гніту та іноземного панування. В ньому яскраво проявилася класова солідарність трудящих мас Галичини, Буковини і Молдавії.

⁶⁷ A. Lewicki, Codex epistolaris, III, Warszawa, 1894, стор. 368—370; Феодальні відносини в Молдавії в період XIV—XVIII вв., стор. 18—20.

⁶⁸ Rocznik Jana z Torgowiska, «Monumenta Polonica historica», т. III, стор. 239—240.

Антифеодальна боротьба відбувалась і на інших українських землях.

В 1431 р. вибухнуло повстання селян Бакотської волості на Поділлі проти місцевих феодалів. Повстання розпочалося під час агресивного нападу польської шляхти на Східне Поділля. Ведучи боротьбу проти королівських військ, селяни одночасно нападали на феодальні маєтки і розправлялися з тими землевласниками, які підтримували польських загарбників. Повстанням були охоплені всі села волості. Феодали кидали свої маєтки і тікали в укріплені міста Поділля. В повстанні взяли участь широкі маси сільського населення і трудящі міста. Озброївшись косами, сокирами, вилами, списами, повстанці вигнали з Бакотської волості місцевих, литовських і польських феодалів. Протягом довгого часу вони успішно захищали всю волость від землевласників. Здобувши перемогу над феодалами, повсталі селяни проголосили себе вільними людьми і відмовилися виконувати феодальні повинності та платити податки. Майже три роки Бакотська волость була незалежною від Польщі і Великого князівства Литовського. Лише в 1434 р. повстання було придушене спільними силами польських і литовських військ, а Бакотська волость загарбана шляхетською Польщею⁶⁹.

Боротьба трудящих мас проти литовського панування та місцевих феодалів відбувалась і на Подніпров'ї.

Наслідком антифеодальних виступів було те, що з 1432 до 1438 р. населення Подніпров'я фактично було незалежним від Литовської держави. Литовські феодали, які мали свої земельні володіння на Київщині і займали урядові посади, змушені були втекти в Литву. Щоб придушити цей антифеодальний визвольний рух, литовський уряд кілька разів посилав свої війська на Київщину. Але місцеве населення давало їм належну відсіч, і вони відступали назад⁷⁰. Велике військо було направлене на Подніпров'я в 1436 р. Проти литовських загарбників виступило все місцеве населення під командуванням київського воеводи Юрші. Під час битви, яка відбулася на київському Поліссі, литовські війська зазнали повної поразки і відступили в Білорусію. У битві вони втратили велику кількість своїх людей, сім прапорів, багато полонених і т. д.⁷¹

Боротьба проти литовського панування відбувалась також на Чернігівщині, Волині і Брацлавщині. Більшість литовських феодалів, які мали свої маєтки на Україні, до 1438 р. майже не користувалися ними, а залежні від них селяни не виконували ніяких феодальних повинностей.

⁶⁹ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. К., 1885; Е. Сецинский, Бакота—древняя столица Покуття, Каменец-Подольск, 1889, стор. 25—27.

⁷⁰ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 45—46.

⁷¹ Там же, стор. 46.

Намагаючись зміцнити панування над українським народом, великокнязівський уряд видав кілька привілеїв українським, білоруським та іншим феодалам, якими розширяв їх права на землеволодіння і селян. В 1440 р. литовський уряд змушений був поновити права Київського удільного князівства і дозволив місцевим феодалам управляти ним. Лише за допомогою таких привілеїв та великих військових сил литовським загарбникам вдалося відновити свою владу на Чернігівщині, Подніпров'ї і Волині, придушити визвольну боротьбу місцевого населення і примусити його виконувати феодальні повинності⁷².

У 1508 р., коли на Поліссі князі Глинські розпочали повстання проти литовського панування, посилюєся виступи селян на Подніпров'ї. В повстанні, крім князів, взяли участь міщани і селяни. І якщо Глинські мали на меті використати виступи населення для власного збагачення, щоб загарбати під свою владу нові землі, то селяни боролися за своє соціальне і національне визволення.

Самовіддано боролося проти своїх гнобителів і селянство Закарпаття. В 1436—1437 рр. селянськими повстаннями було охоплено майже все Семиграддя і частина Закарпаття. Але повстанці діяли невеликими групами і тому не мали успіху в боротьбі проти організованих і добре озброєних військ феодалів. Після кількох поразок повстанці змушені були припинити боротьбу.

У 1457 р. відбулося велике антифеодальне повстання на Шарищині і Земплинщині. В ньому взяли участь селяни багатьох сіл. Коли угорські війська придушили це повстання, частина повстанців перейшла із Закарпаття на територію Словачії, де взяла участь у боротьбі місцевого населення проти феодально-кріпосницького гніту та іноземних загарбників⁷³. Решта повстанців відступила в Карпатські гори і продовжувала періодично влаштовувати напади на феодальні маєтки.

Після придушення повстання наступ землевласників на селян Закарпаття ще більше посилюєся. Це привело до масової втечі селян у гори. Щоб покласти край цьому, угорський сейм змушений був у 1463 р. дозволити феодально залежним селянам переходити від одного феодала до іншого. Більшість землевласників виступила проти такого рішення і відмовилася виконувати його. У 1468 р. сейм прийняв нову постанову, за якою селяни дістали право на вихід. Проте під тиском землевласників у 1470 р. сейм скасував свою постанову 1468 р. Це викликало в Угорщині ряд нових селянських виступів, в результаті яких угорський сейм у 1471 р. знову дозволив селянам після повернен-

⁷² К. Stadnicki, Bracia Władysława Jagelly, Lwów, 1867, стор. 360—362.

⁷³ М. Лелекач, Процес закріпачення закарпатського селянства, «Наукові записки Ужгородського державного університету», 1957, т. XXIX, стор. 35.

ня феодалам взятої позики вільно переселятись з однієї місцевості в іншу. Це рішення підтверджувалося в 1474, 1486, 1492 рр.⁷⁴

Але феодали Угорщини і Закарпаття не виконували рішень цих сеймів. Вони захоплювали селянські землі, села, покріпачували селян і примушували їх виконувати натуральну, грошову і відробіткову ренту. Коли селяни кидали свої села і тікали, слуги феодалів ловили їх, били і знову повертали в кріпацтво⁷⁵. Все це прискорило початок нового великого селянського повстання.

Особливо посилилася боротьба селян Закарпаття проти феодального гніту в кінці XV і на початку XVI ст. В цей час Угорщина вела тривалу війну проти агресивної султанської Туреччини. Для ведення війни королівський уряд значно збільшив розмір податків з усього населення, а феодали вимагали від селян сплати великої додаткової грошової ренти для утримання своїх військ. Становище селян в зв'язку з цим значно погіршилося. Тим часом Туреччина зосередила свої військові сили біля кордонів Угорщини. Угорський уряд змушений був озброїти селян і всі сили спрямувати на оборону держави. Так було не раз. Повернувшись з походів, селяни не хотіли коритись феодалам і з зброєю тікали в гори, звідки нападали на феодальні маєтки.

З цих озброєних людей утворилися загони повстанців, які й розпочали велику антифеодальну війну в Угорщині і на Закарпатті в 1514 р. На чолі цього руху став Георг Дожа, що раніше брав участь у боротьбі проти турецьких загарбників. За хоробрість він і одержав від короля дворянський титул. Але до кінця свого життя Г. Дожа залишався на боці селян і боровся за їх соціальне визволення.

У 1514 р. Угорщина мобілізувала всі війська для походу проти турків, що появилися в Семиградді і Молдавії. До цих військ приєдналися і повстанці, які прибули з Карпатських гір. На чолі всього селянського війська — близько 60 тис. чоловік — було поставлено Г. Дожу. Але уряд не турбувався про забезпечення армії всім необхідним. Голодні і обурені селяни під керівництвом Г. Дожі почали нападати на феодальні маєтки, руйнувати їх, забирати хліб, худобу, одяг і вбивати експлуататорів. Головні сили повстанців розташувались на Ракошському полі біля Будапешта. Після розправи з місцевим дворянством Г. Дожа розділив своє військо на п'ять колон. Дві колони він послав на Закарпатську Україну, сам з двома колонами пішов на Сегедин, а п'ята колона залишилась біля Будапешта⁷⁶.

⁷⁴ М. Лелекач, Процес закріпачення закарпатського селянства, «Наукові записки Ужгородського державного університету», 1957, т. XXIX, стор. 35.

⁷⁵ Там же, стор. 35—36.

⁷⁶ Márki Sándor, Dörse György, Budapest, 1913.

Для придушення антифеодального повстання угорський уряд змушений був закликати на допомогу семиградського воеводу І. Заполья, який прибув в Угорщину з великим військом і розгромив групу повстанців на Ракошському полі⁷⁷. Потім на придушення повстанців уряд спрямував основні свої сили під Сегедин. Там між урядовими військами і повстанцями відбувся бій. Зазнавши невдачі, повстанці відступили до Чанади, взяли місто, розправились з феодалами, проголосили республіку, знищили дворянство, запровадили загальну рівність і суверенність народу⁷⁸. Але під містом Темешваром військо Г. Дожі було розбите дворянською угорською армією, до якої приєднався І. Заполья. Дожа був взятий у полон, живим зажарений на розпеченому троні і з'їдений своїми людьми, яким лише на цих умовах було дароване життя⁷⁹.

В цей же час відбувалися масові селянські повстання проти українських і угорських феодалів на Закарпатській Україні. Повстанням були охоплені Мармарошський, Угочський, Береговський, Земплинський та інші комітати⁸⁰. До повсталих селян приєднувалися жителі міст і навіть дрібні землевласники. Повстанці палили феодальні маєтки, взяли кілька невеликих замків і там розправилися з феодалами. Під керівництвом Вереші, Боршви та інших ватажків повстанці кілька тижнів тримали все Закарпаття під своєю владою⁸¹.

Після придушення повстання селян в Угорщині великі сили королівського війська були кинуті на Закарпатську Україну. Армія землевласників під керівництвом закарпатських магнатів С. Вербовци і Г. Перені в кількох місцях завдала повстанцям значної поразки. Основна маса повсталих відступила в гори, а решта була знищена. Тоді ворог спалив на Закарпатті велику кількість сіл, тисячі людей було закатовано. Міста Пряшево, Ужгород, Мукачево, Хуст, Вишково, Бердиев, Сігет, Тячево, Солотвіно та інші були оголошені «бунтарськими». Два роки населення Закарпаття сплачувало велику контрибуцію, яка йшла на винагороду дворянським військам⁸².

Уряд жорстоко розправлявся з повстанцями. «Трупи селян тисячами висіли вздовж вулиць і біля околиць спалених сіл. Кажуть, що в боях і під час різни було вбито до 60 000 чоловік»⁸³. Після поразки цього повстання багато селян переселилось в Карпатські гори. Але боротьба трудящих мас проти

⁷⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори., т. 7, стор. 370.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же, стор. 371.

⁸⁰ История венгерского крепостного крестьянства, М., 1956.

⁸¹ В. М. Маркуш, Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 г., «Наукові записки Ужгородського державного університету», 1952, т. VI, в. 1, стор. 13—18.

⁸² Там же.

⁸³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 371.

феодално-кріпосницького та іноземного гніту на Закарпатській Україні тривала і в наступні десятиліття.

Повсталих селян, безумовно, підтримувало і трудяще населення міст. Так, коли селяни під проводом Мухи наблизилися до Снятина і Коломиї, багато міських жителів приєдналося до них. Подібні факти відбувалися і на Закарпатті.

Селянські антикріпосницькі виступи завжди закінчувалися поразкою. Характеризуючи ці виступи, Ф. Енгельс писав, що в епоху феодалізму в політиці існують тільки дві вирішальні сили: організована сила держави і неорганізована, стихійна сила народних мас⁸⁴. Відсутність у повстанців належної організації була однією з важливих причин того, що селяни зазнавали поразки й тоді, коли вони мали змогу розгромити ворога.

Всі антифеодальні селянські повстання, які ми розглянули, носили стихійний і локальний характер. Селяни, виступаючи зі зброєю в руках проти феодалів, не мали, проте, досвідченого, надійного і послідовного керівництва, яке повело б їх на боротьбу за створення нового суспільного ладу. Самі вони також не були тим передовим класом, який міг знищити феодальний лад і створити нове суспільство.

Крім того, соціально-економічне і юридичне становище селян не було однаковим. Селяни, як уже зазначалося, поділялися на цілий ряд груп, жили в різних умовах і ступінь експлуатації їх феодалами була різною. Кожна з таких груп мала свої господарські, громадські і особисті інтереси, традиції. Так, наприклад, покріпачені селяни боролися за волю, знищення панщини, скасування натуральної і грошової ренти; феодально залежні селяни домагалися повної незалежності; державні селяни вимагали зменшення податків, додаткових платежів і тяглих повинностей; холопи боролися за одержання землі і повної незалежності. В цілому ж основна маса селян боролася за поліпшення свого економічного і громадського становища. Керівники повстання вели селян на боротьбу проти феодалів, а самі чітко не уявляли собі того суспільного ладу, за який вони боролися. Тим більше цього не могли знати широкі трудящі маси.

Проте з сказаного аж ніяк не слід робити висновку, що селяни взагалі боролися проти своїх гнобителів несвідомо. Стихійність боротьби ще не означає відсутності свідомості і певної спрямованості в тому чи іншому повстанні. Селяни цілком свідомо йшли на боротьбу проти класових гнобителів — литовських і місцевих феодалів, духовенства, уряду. Повстанці нерідко використовували продумані тактичні прийоми для несподіваного нападу на противника, організовано наступали, знищували ворожі війська, приступом брали укріплені феодальні маєтки, міста і вміли відступати, коли сили ворога переважали. Але навіть селянські повстання під проводом Мухи і Дожі не

⁸⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 446—447.

могли закінчитись перемогою повстанців. Вони залишалися локальними, стихійними. «Всі великі повстання середньовіччя походили з села, — указують К. Маркс і Ф. Енгельс, — але й вони, через роздрібненість і зв'язану з нею крайню відсталість селян, так само лишалися цілком безрезультатними»⁸⁵. Селяни тоді не могли знищити клас експлуататорів і взяти владу в свої руки. Селяни не були тим передовим і прогресивним класом, який міг би створити новий соціально-економічний і суспільно-політичний лад.

В боротьбі з класовим ворогом селяни показували приклади самовідданості, героїзму, про який відомо було трудящим України. Перекази про ці повстання передавалися з покоління в покоління і завжди запалювали трудящих до нових виступів проти гнобителів. Класова боротьба до певної міри обмежувала сваволю землевласників.

⁸⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1959, стор. 48.

ВИСНОВКИ

Наведений в монографії численний фактичний матеріал з різних історичних джерел свідчить про те, що на Україні в XV ст. продовжувався процес розвитку феодально-кріпосницьких відносин. Характерними рисами цього процесу було зростання феодального землеволодіння і розширення фільваркового господарства; масове закріпачення селян і посилення феодально-кріпосницького гніту; ліквідація литовськими загарбниками рештків феодального роздроблення і зміцнення великокнязівської влади.

Передумовами розвитку феодально-кріпосницьких відносин було дальше поглиблення суспільного поділу праці і зростання трудової активності сільського і міського населення, а також піднесення різних галузей ремесла і промислів, розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Загалом на Україні продовжувався процес розвитку продуктивних сил, розширялися і зміцнювалися економічні, політичні і культурні зв'язки між населенням усіх українських земель. Все це позитивно вплинуло на формування українського народу. За загальними підрахунками на Україні в середині XV ст. жило близько 3,5 млн. чоловік.

Основну масу населення України становили селяни. Вони були головними творцями матеріальних і культурних благ. Найважливішим зайняттям селянства було хліборобство, скотарство, ремесло і промисли. З дальшим розвитком феодалізму і збільшенням кількості населення селяни освоювали нові землі, розширяли посівну площу, поліпшували обробіток ґрунту, турбувалися про піднесення врожайності і т. д.

Дуже важливу роль в розвитку сільського господарства відіграло трипільля, яке для того часу було найбільш передовою системою в галузі землеробства. На Поліссі ще широко провадилася вирубка лісів і розширення орних земель. Лише в південних волостях України селяни застосовували перелогову систему в сільському господарстві. Тягловою силою для обробки землі були воли і коні. Але найважливіше місце в землеробстві займала тяжка праця селян. Головними знаряддями праці були дерев'яний плуг з залізним лемешем, рало з залізним наральни-

ком, коси-литовки, борони, серпи та ін. Майже всі залізні і дерев'яні знаряддя праці вироблялися сільськими ремісниками.

В XV ст. селяни України вирощували зернові, городні і технічні культури. При обробітку землі вони застосовували добрива, завдяки чому одержували досить високі для того часу врожаї. Багато зерна, худоби, меду, воску продавалося на внутрішніх ринках і вивозилося в інші країни.

Основою кріпосницької системи, як відомо, була феодальна власність на землю, яка мала різні форми. Юридичним власником всіх українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, була Литовська феодальна держава. Але фактично земля була у володінні і користуванні різних суспільних класів і груп населення: князів, панів, шляхтичів, духовенства, бояр, а також державних і покріпачених селян, міських жителів та ін.

З розвитком феодалізму невпинно зростало магнатське, панське, шляхетське, церковне і боярське землеволодіння українських, литовських і польських землевласників. Якщо в другій половині XIV ст. на Україні було лише кілька десятків великих князівських маєтків, а між панськими і боярськими володіннями лише намітилось певне розмежування, то в першій половині XVI ст. нараховувалося вже більше сотні великих магнатських латифундій. Клас феодалів поповнювався також розбагатілими боярами і селянами, які за свою службу одержували урядові привілеї.

Переважна більшість орних земель і угідь була в безпосередньому володінні і користуванні різних груп сільського населення. В XV — першій половині XVI ст. основна маса сільського населення володіла і користувалася державною землею.

Але соціально-економічне становище державних селян не було однаковим. Заможні селяни мали в своєму володінні по 1, 2, 3 і більше ланів землі на двір, чимало худоби, різний сільськогосподарський реманент, краще обробляли землі і одержували вищі врожаї. Такі господарства називалися дворищами. У великих дворищах спільно жили і господарювали ряд окремих сімей однієї родини. Дворища розширяли своє землеволодіння за рахунок освоєння угідь. Але дворища не були вічними. У зв'язку з загостренням суперечностей між окремими сім'ями дворища розпадалися на окремі двори. Деякі селянські господарства при сприятливих обставинах знову виростали у великі дворища і т. д.

Становище більшості державних селян було тяжким. Їм важко було виконувати державні повинності, вони не могли розширяти свого землеволодіння, дедалі бідніли і потрапляли у феодальну залежність від землевласників.

Близько 10—15% селян мали в своєму володінні на сім'ю лише по кілька моргів землі або одні городи. Такі селяни не могли вести своє господарство, а тому кидали сільське господарство і тікали у міста, на промисли тощо. В селах і містах жило

багато сусідків, підсусідків, коморників, гультяїв та інших убогих людей, які не мали ніякої власності. Їх експлуатували землевласники, багаті селяни, міщани. З наступом феодалів на селян кількість бездомних людей невпинно зростала.

В громадському житті і трудовій діяльності селян велике значення мала сільська община. Селяни кожного села і прилеглих до нього поселень об'єднувалися в общину з орними землями і угіддями. Община відповідала перед урядом за своєчасне виконання податків і повинностей дворищами, окремими дворами і сьбрами. Вона регулювала селянське землеволодіння і землекористування, розглядала на копному суді суперечки між селянами. Селяни, об'єднані в общину, більш успішно вели боротьбу проти наступу феодалів. Але коли феодал захоплював общинні землі і покріпачував селян, община швидко втрачала свої самоврядувальні права і роль її зводилась нанівець.

Селянська власність на землю не гарантувалась литовським законодавством. Феодали могли загарбати землі сільських общин, дворищ, селянських дворів, а також села і поселення з місцевими жителями. Литовський уряд своїми грамотами закріплював за феодалами захоплені села і селян, а також жалував їх новими землями, а місцеве населення зобов'язував виконувати на користь землевласників феодальні повинності.

З розвитком товарно-грошових відносин феодали розширяли фільваркові господарства, вдавалися до різних засобів, щоб збільшити кількість покріпачених селян. Вони, використовуючи всі форми позаекономічного примусу, перетворювали вільних селян у кріпаків. За невиконання феодальних повинностей землевласники грабували, катували, судили, кидали в тюрми і вбивали селян. Якщо в другій половині XIV ст. про покріпачених селян в документах зустрічаються лише короткі згадки, то перед виданням першого Литовського статуту на Україні близько однієї чверті сільського населення вже було закріпачено.

З розвитком феодалізму зростали повинності селян, погіршувалося їх соціально-економічне і правове становище. Державні селяни зобов'язані були свої землі передавати з покоління в покоління з усіма повинностями. Про зростання податків і повинностей свідчать такі факти. В кінці XIV ст. одноланове селянське господарство мусило платити податок: 6—12 пудів вівса або жита, 1—2 відра меду, від 20 до 30 грошей. Тяглі селяни виконували 4—14 днів трудових повинностей на рік. У першій половині XVI ст. таке одноланове господарство було зобов'язане давати від 12 до 24 і більше пудів зерна, 2—6 відер меду, хутро, від 30 до 120 і більше грошей. Трудові повинності тяглих селян збільшились від 14 днів на рік до 1—2 днів на тиждень. Отже, натуральні і грошові податки та тяглі повинності селян зросли у два, три, чотири рази і більше.

Особливо погіршилося соціально-економічне і політичне становище покріпачених і закабалених феодалами селян. Згідно з

великокнязівськими жалуваними грамотами, виданими феодалам на право володіння землею, покріпачені селяни мусили давати їм натуральну і грошову ренту в такому розмірі, як державні селяни у великокнязівську скарбницю. Але фактично феодали вимагали від своїх підданих значно вищу ренту. Крім того, вони додатково брали з селян багато інших продуктів сільського господарства. Протягом XV — першої половини XVI ст. панщина на Україні зросла від 14 днів на рік до 2—3 днів на тиждень. Землевласники зобов'язували селян виконувати додаткові трудові повинності: копати ставки, насипати греблі, робити містки, рубати і возити ліс, ловити рибу, прислужувати під час полювання. Дворова челядь жила у дворах феодалів і щоденно працювала там. Становище таких людей дуже нагадувало становище рабів.

Отже, якщо державні селяни мусили платити податок, виконувати різні повинності, але особисто були вільними і мали право переселятися з однієї місцевості в іншу, то закріпачені селяни мусили виконувати ще більші феодальні повинності, їх земля, двори, майно і вони самі були власністю феодалів. Соціально-економічне становище цих селян було значно тяжчим, ніж державних селян.

Сільське господарство цього періоду носило натуральний характер. Селяни здебільшого самі виготовляли необхідні знаряддя праці, речі домашнього вжитку, одяг, взуття, споруджували для себе всі необхідні будівлі. В селах працювало багато ремісників. Серед них найбільше було теслярів, столярів, бондарів, колесників, санників, пильщиків, ковалів, слюсарів, мечників, лучників, кушнірів, шевців, кравців, ткачів, гончарів, каменярів, фарбувальників та багато інших. Загалом на Україні на початку XVI ст. було відомо понад двісті ремісничих спеціальностей. Лише із заліза ковалі і слюсарі виготовляли десятки найбільш важливих ремісничих виробів. У зв'язку з відкриттям вогнестрільної зброї появились нові виробы: гармати, рушниця, селітра, порох, кулі, лафети і т. д.

З розвитком феодалізму зростала потреба в залізі. Це викликало розширення залізорудних промислів. Виробництво заліза, в свою чергу, сприяло дальшому розвитку ковальського, слюсарського, деревообробного та інших ремесел, промислів і сільського господарства.

Багато ремісників та різних робітних людей працювало на промислах. Вони рубали ліс, заготовляли будівельний матеріал, виробляли поташ, смолу, дьоготь, живицю, вугілля, шмальцюгу і т. д. Тут же працювали уходники, малоземельні і безземельні селяни, втікачі від феодалів, міська біднота та різні бездомні люди. Чимало промислів належало землевласникам. На них працювали покріпачені ремісники і селяни.

Аналіз соціально-економічного становища трудящих має свідчити про те, що на Україні в XV — першій половині XVI ст.

між феодалами і селянами точилася гостра класова боротьба. Селяни чинили опір наступу землевласників.

Розпорошеність і неорганізованість селян була головною причиною того, що їх виступи закінчувались поразкою. В таких умовах багато селян кидали свої садиби, села і тікали в міста, ліси, степи, Карпатські гори, на Переяславщину та інші ще не заселені землі. Чимало таких втікачів потрапило на Запоріжжя, де з кінця XV ст. розпочалося формування запорізького козацтва.

Селяни, які тікали в ліси, не припиняли боротьби проти своїх гнобителів. Вони озброювались, нападали на феодальні маєтки, вбивали феодалів та їх слуг, забирали зброю, порох, одяг, коней, продукти харчування і знову зникали. Така боротьба селян проти землевласників відбувалась всюди, хоч вона і носила локальний характер.

Збройна боротьба селян проти наступу феодалів поєднувалася з визвольним рухом. Селяни боролися не тільки проти своїх феодалів, а й проти урядових військ.

На Україні в досліджуваній нами період було кілька збройних виступів трудящих мас проти класових гнобителів та польсько-шляхетських загарбників. Про деякі з них документи дають нам лише короткі згадки. Велике антифеодальне повстання селян відбулося в 1490—1492 рр. під проводом Мухи. В ньому брало участь багато тисяч повстанців.

У 1514 р. населення Закарпаття взяло активну участь в антифеодальному повстанні в Угорщині під проводом Г. Дожі.

Незважаючи на поразки, повстання селян проти феодалів мали прогресивний характер. Вони сприяли послабленню феодально-кріпосницького гніту. Вся епоха феодалізму сповнена масовими селянськими повстаннями проти класових гнобителів.

Висвітлені нами питання свідчать про те, що Україна в XV — першій половині XVI ст. йшла по шляху дальшого розвитку феодально-кріпосницьких відносин: розвивалися продуктивні сили, посилювався товарно-грошовий обмін між містами і селами, налагоджувалися і розширялися економічні, політичні і культурні зв'язки між населенням всіх українських земель. В таких умовах відбувався процес формування українського народу, його мови, культури, побуту і звичаїв.

Іноземні загарбники значно затримували економічний і політичний розвиток України. Але український народ продовжував боротьбу проти соціального і національного гніту, створював необхідні умови для дальшого розвитку своєї вітчизни.

РЕЗЮМЕ

Социально-экономическое положение крестьян и крестьянские движения на Украине в XV — первой половине XVI ст. до настоящего времени не были достаточно глубоко освещены в советской исторической литературе. Советские историки лишь вскользь затрагивали эту проблему в отдельных очерках и статьях, посвященных исследованию политической и экономической истории Украины эпохи феодализма.

Для написания настоящей монографии были исследованы и использованы многочисленные архивные источники Литовской метрики таких отделов: Книги записей, Книги переписей, Книги судебных дел, Книги публичных дел и другие материалы. Были использованы также архивные документы Центрального государственного исторического архива Украинской ССР в Киеве, Центрального государственного исторического архива УССР во Львове, некоторые материалы областных архивов, центральных и краеведческих музеев, рукописных отделов публичных библиотек. В работе использованы множество опубликованных документов, относящихся к теме, и обширная историческая литература.

Монография посвящена главным образом исследованию социально-экономического положения крестьян основных украинских земель, которые от середины XIV в. до Люблинской унии (1569 г.) входили в состав Великого княжества Литовского.

В XV в. украинские земли были заселены очень неравномерно: на Полесье и лесостепной полосе населения было больше, а к югу численность населения уменьшалась. На основании исследования различных источников подсчитано, что население украинских земель в начале XVI в. составляло около 3,8 миллиона человек. Это свидетельствует о том, что украинские земли в XV — первой половине XVI в. были заселены сравнительно густо и версия польских буржуазно-националистических историков о «запустении Украины» того времени не имеет ничего общего с действительностью.

В исследуемый период на Украине происходило дальнейшее

развитие производительных сил и феодальных производственных отношений.

С развитием феодализма быстро росло феодальное землевладение украинских, литовских, польских и других магнатов, панов, бояр и духовенства за счет насильственного захвата крестьянских земель и получения в пожалование свободных государственных земель. Если в конце XIV в. на Украине было известно лишь несколько десятков княжеских владений, то в первой половине XVI в. их насчитывалось более сотни. К тому же было несколько тысяч больших панских хозяйств. Великие литовские князья своими привилегиями 1387, 1413, 1432, 1434, 1447, 1492 гг. юридически закрепили политические права феодалов в Литовском государстве как господствующего класса.

Основную массу украинского народа составляло сельское население, которое было главной производительной силой общества, создателем материальных и культурных благ. По своему социально-экономическому и юридическому положению крестьяне делились на несколько групп. К зажиточным крестьянам относились мелкие непривилегированные бояре, дворищные и другие зажиточные крестьяне, которые владели государственной землей и были независимы от феодалов. Из таких крестьян нередко вырастали крупные землевладельцы. Большую часть сельского населения в этот период составляли незакрепощенные данники и тяглые крестьяне, владевшие и пользовавшиеся государственной землей. Эти группы крестьян, как свидетельствуют исследованные нами источники, в первой половине XVI в. составляли главную часть сельского населения. С усилением крепостничества крестьяне попадали под власть землевладельцев и закрепощались.

На переходном положении от лично свободных крестьян до закрепощенных находились похожие люди. Они различными путями попадали в экономическую, политическую или юридическую зависимость от феодалов и обязаны были выполнять в их пользу многие повинности. Похожие крестьяне обязаны были уплатить феодалу выкуп и получить от него право на выход. В противном случае они через 10 лет превращались в крепостных людей.

Среди сельского населения в то время было много лично свободных, но обедневших крестьян, которые в документах называются соседки, подсоседки, огородники, загородники, коморники, подкоморники. В силу своего тяжелого экономического положения они также попадали в крепостническую зависимость от феодала.

К закрепощенным крестьянам относились непохожие, отчизные, купленные, закабаленные и пожалованные крестьяне, дворовые слуги, кабальные холопы и другие жители деревень, которые пользовались землей феодалов, были юридически и фактически зависимы от них и выполняли многочисленные фео-

дальные повинности. С расширением феодального землевладения количество закрепощенных крестьян быстро увеличивалось. Если во второй половине XIV в. о закрепощенных крестьянах документы сохранили нам только краткие упоминания, то в первой половине XVI в. такие крестьяне составляли около четвертой части сельского населения.

Первым Литовским статутом 1529 г. юридически были узаконены неограниченные права феодалов на землевладение, на захват крестьянских земель и закрепощение сельского населения, на насильственное принуждение подданных выполнять натуральную, денежную и отработочную ренту. Феодалы согласно великокняжескому привилею 1447 г., Судебнику 1468 г. и Статуту 1529 г. получили полное право судить и наказывать своих крестьян.

С развитием феодализма быстро увеличивались феодальные повинности крестьян. В конце XIV в. государственные крестьяне с одного лана земли платили в год такие подати: 6—12 пудов овса или ржи, 1—2 ведра меда, от 20 до 30 грошей. Тяглые крестьяне отбывали 4—14 дней в год трудовых повинностей. На протяжении XV в. эти подати и повинности неуклонно увеличивались. В первой половине XVI в. государственные крестьяне были обязаны отдавать от 12 до 24 и больше пудов зерна, от 2 до 6 ведер меда, от 30 до 120 и больше грошей, 1—2 куницы с одного лана. Тяглые повинности крестьян увеличивались с 14 дней в году до 1—2 дней в неделю. Таким образом, за этот период государственные повинности крестьян увеличились в два-четыре раза.

Значительно ухудшилось социально-экономическое положение закрепощенных крестьян. В конце XIV в. они платили натуральную, денежную и отбывали отработочную ренту в пользу феодалов в таком объеме, как государственные крестьяне выполняли подати и повинности в пользу государства. На протяжении XV в. феодальная рента увеличивалась. Попавшие в личную зависимость от феодала крестьяне обязаны были выполнять все предыдущие платежи и повинности в его пользу. Но от крестьян еще требовалась дополнительная натуральная и денежная рента, их также обязывали выполнять много других повинностей. Приведенные в работе данные свидетельствуют, что натуральная и денежная рента на протяжении XV — первой половины XVI в. выросли в два-три раза, а барщина с 14 дней в году до 2—3 дней в неделю, т. е. в четыре и больше раз. Дворовые холопы, рабы и другие невольные люди были обязаны ежедневно работать в имениях феодалов.

В XV в. продолжали развиваться различные отрасли сельского ремесла. С усилением феодально-крепостнического гнета многие крестьяне, стремясь сохранить свою личную независимость от землевладельцев, бросают землю и начинают заниматься ремеслом. В исследуемый период особенно быстро развивалась

добыча железной руды и производство металла, изготовление железных и деревянных орудий труда, ювелирных и гончарных изделий, оружия и вещей домашнего обихода. Строители в этот период соорудили десятки монументальных оборонительных замков, а также много дворцов, церквей и монастырей, остатки которых сохранились до наших дней. Особенно увеличилось количество ремесленных специальностей. Если в Киевской Руси их было известно около 120, то в начале XVI в. на Украине их было более двухсот. Наиболее распространенными были ремесла кузнецов, слесарей, плотников, столяров, скорняков, портных, сапожников, бондарей, колесников, сабельников, мечников, гончаров и многих других.

В монографии большое внимание уделено освещению классовой борьбы крестьян против феодалов. Крестьяне в ответ на захват феодалами крестьянских земель писали жалобы на землевладельцев и посылали их великому князю, не пускали панов в свои села, убивали их, поджигали панские дворы, отказывались платить натуральную и денежную ренту, не выходили на барщину и т. д. Если эта борьба не давала результата, крестьяне бросали свои усадьбы, бежали в леса, южные степи, на Запорожье. Беглыми крестьянами на юге Украины тогда было основано десятки городов и местечек, тысячи поселений. Из беглых крестьян в конце XV в. начало формироваться запорожское казачество. Наиболее острой формой классовой борьбы были антифеодальные крестьянские вооруженные восстания, которые происходили на Украине в 1431—1434, 1436—1437, 1490—1492, 1514 и других годах.

Все это свидетельствует о том, что на Украине в исследуемый период происходило дальнейшее развитие феодально-крепостнических отношений. Крестьяне играли главную роль в развитии сельского хозяйства, ремесла, промыслов, расширении экономических, политических и культурных связей между отдельными украинскими землями, вели непримиримую борьбу против феодалов и иноземных захватчиков, были главными производителями материальных и культурных богатств страны. В этих социально-экономических условиях проходил процесс формирования украинского народа.

З М І С Т

Вступ	3
-------	---

Розділ I

Політичне становище українських земель в другій половині XIV—XV ст.

1. Загарбання литовськими феодалами українських земель в середині XIV ст.	19
2. Зміцнення литовського панування на Україні в XV ст.	31

Розділ II

Землеволодіння і землекористування на Україні в XV — першій половині XVI ст.

1. Зростання феодального землеволодіння	39
2. Селянське землеволодіння і землекористування	72
3. Дворишне господарство і його роль в житті селян	86
4. Землеволодіння і землекористування селян-сябрів	104

Розділ III

Посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні в XV — першій половині XVI ст.

1. Наступ феодалів на данників і тяглих селян	114
2. Становище похожих і непохожих селян	135
3. Закріпачення феодалами сусідків, підсусідків, коморників, городників та інших груп селян	153
4. Експлуатація феодалами дворової челяді	165

Розділ IV

Зростання податків і феодальної ренти на Україні в XV — першій половині XVI ст.

1. Повинності державних селян	175
2. Зростання феодальної ренти	197
3. Юридичне становище селян	205

Розділ V

Сільське ремесло і промисли на Україні в XV — першій половині XVI ст.

1. Розвиток сільського ремесла	210
2. Залізорудні промисли	227
3. Розвиток лісових та інших промислів	237

Розділ VI

Боротьба селян проти феодально-кріпосницького гніту на Україні в XV — першій половині XVI ст.

1. Загострення класових суперечностей між феодалами і селянами	254
2. Збройні виступи селян	267
Висновки	280
Резюме російською мовою	285

СОДЕРЖАНИЕ

Вступление	3
------------	---

Глава I

Политическое положение украинских земель во второй половине XIV—XV вв.

1. Захват литовскими феодалами украинских земель в середине XIV в.	19
2. Укрепление литовского господства на Украине в XV в.	31

Глава II

Землевладение и землепользование на Украине в XV — первой половине XVI вв.

1. Рост феодального землевладения	39
2. Крестьянское землевладение и землепользование	72
3. Дворишное хозяйство и его роль в жизни крестьян	86
4. Землевладение и землепользование крестьян-сябров	104

Глава III

Усиление феодально-крепостнического гнета на Украине в XV — первой половине XVI вв.

1. Наступление феодалов на данников и тяглых крестьян	114
2. Положение похожих и непохожих крестьян	135
3. Закрепощение феодалами соседков, подсоседков, коморников, огородников и других групп крестьян	153
4. Эксплуатация феодалами дворовой челяди	165

Глава IV

Рост податей и феодальной ренты на Украине в XV — первой половине XVI вв.

1. Повинности государственных крестьян	175
2. Рост феодальной ренты	197
3. Юридическое положение крестьян	205

Глава V

Сельское ремесло и промыслы на Украине в XV — первой половине XVI вв.

1. Развитие сельского ремесла	210
2. Железорудные промыслы	227
3. Развитие лесных и других промыслов	237

Глава VI

Борьба крестьян против феодально-крепостнического гнета на Украине в XV — первой половине XVI вв.

1. Обострение классовых противоречий между феодалами и крестьянами	254
2. Вооруженные выступления крестьян	267
Выводы	280
Резюме на русском языке	285

ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ МЫШКО

Социально-экономические условия формирования
украинской народности
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
історії Академії наук Української РСР*

Редактор *В. В. Чигирик*

Художній редактор *С. П. Квітка*

Оформлення художника *Є. В. Суріна*

Технічний редактор *Д. Н. Березовська*

Коректори *З. Я. Бех, Г. І. Прокопенко*

БФ 05137. Зам. № 868. Вид. № 71. Тираж 1950. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 18,25. Умовн. друк. аркушів 18,25. Обліково-видавн. аркушів 20,38. Підписано до друку 26.7 1963 р. Ціна 1 крб. 32 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Реліна, 4.

1 крб. 32 коп.